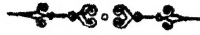

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

महाकविश्रीकालिदासप्रणीतम्

CHECKED 19

—:०*०:—

Initial *[Signature]*

शब्दाचार्य-पराशरशास्त्रि सांख्यरत्न-~~न्यायकृतकौटिल्य~~

काव्यतौर्य-चतुर्तितोर्धोपाधिमता

महोपदेशक

श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्य प्रणीतया

अभिज्ञानकौमुदीसमाख्यया

टोकया

वङ्गानुवादेन च

सङ्क्षिप्तम् ।

—:०:—

१३३० वङ्गाब्द

तेनैव

प्रकाशितम् ।

० महोपदेशकसन्धिः	
१३३०	१०.२/४
१३३०	२६१
१३३०	११/११-२०००
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी	

खडनाजिखाधोन-
नकोपरे
सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीदुर्गापदमुखीपाध्यायेन
मुद्रितम् ।

अथ नाट्योत्तिष्ठितव्यक्तिगणः ।

पुरुषगणः ।

स्वधारः	प्रस्तावमुखकः प्रधानमण्डः ।
राजा	...		इक्ष्वाकुपतिः पुरुषगोपी दुर्जननामा ।
भूतः	अस्य सारथिः ।
वेद्यानसः	वनवासो तापसः ।
विदूषकः	राज्ञः सहचरः ।
दीवारिकः	राज्ञो वाररक्षकः ।
सिमापतिः	राज्ञः सैन्याध्यक्षः ।
कविप्रमारी	कव्यशिल्पी ।
करभक्तः	...		इक्ष्वाकुपुरदूतः ।
जिह्वः	कव्यस्य ।
हारीत	कथितं स्वविक्रमार्थः ।
कव्यः	...		काव्ययोगीश्वरः कविशिल्पिः ।
मार्गदर्शकः			} कव्यशिल्पी ।
मार्गदर्शकः			
कव्यको	...		अन्तःपुरचरी इहो मन्त्रिणः ।
युवोपा	...		राज्ञः पुरोहितः ।
नागरसमालः	...		राज्ञः सहायकः ।
रक्षिणी			मालुक-सुषकाण्यो राज्ञो नगररक्षकौ ।
पुरुषः			कथितं धीवरः ।
मातलिः			दैवराजस्य सारथिः ।
मालकः			राज्ञः पुत्रः सर्वदमनो नाभः ।
मारीकः			काव्यप्रज्ञापतिः ।

स्त्रीगणः ।

नटी	...	सूत्रधारस्य स्त्री ।
शकुन्तला	...	विश्वामित्रस्यौरसी मीनकागर्भा कण्वस्य पालिता कन्या ।
अनसूया	}	...
प्रियंवदा		
शकुन्तलायाः		सख्यौ ।
गौतमी	...	कण्वस्य धर्मभगिनी ।
प्रतोङ्गरी	...	राज्यः पार्श्वचरो ।
मित्रकेशी	...	शकुन्तलायाः सखी काचिदम्बराः ।
तापस्यः	...	कण्वाग्रस्य मृगपत्नीः ।
चिच्छौ	...	चित्तकरणाद्ये नवागतं दासीद्वयम् ।
चतुरिका	...	राज्यः काचित् दासी ।
तापस्यद्वयं		कण्वाग्रस्यस्यम् ।
अदितिः		कण्वाग्रपत्नी ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

इह खल्वैहिकनगरसुखविसुखानां चरमोन्नति-सुक्ति-पद्य-पद्यिकानां प्राचीनानामार्याणां केवलदृष्टान्तप्रदर्शनद्वारेण लेख्यत एवैहिकसुख-सृष्टिमात्रसाधनप्रयोजनेषु किलेतिहासेषु नासीत् क्रियानपि यत्नः, आसीच्च वेदानुबन्धिषु नानाविधोपाख्यानसरसोक्तितेषु क्रियायोगोप-योगिषु पुराणेषु प्रभूततमः प्रयत्नः । तेन हि भारतैऽकिन्नार्यजाते-रितिहासानामभाव एव सामान्यतः, पुराणानाञ्च प्रचुरतरः प्रचारः परि-लब्धाते । सुतरामिदानीमतोतविषयविशेषनिरूपणं सुदुष्करं विविधमत-भेदसमाकुलञ्च स्यादित्यवश्यमभ्युपेयम् । अतएव कालिदासकालनिरु-पण्येऽपि सुदुष्करताऽनुभूयते मतभेदाश्च दृश्यन्ते ।

मालवदेशान्तःपातिन्यामुज्जयिनीनामराजधान्यां सर्वगुणाकरो विक्रमादित्यो नरपतिरासीत् (१) । तस्य च धन्वन्तरिप्रभृतयो नवसं-ख्यकाः पण्डितरत्नभूताः सभासदो बभूवुः, कालिदासस्तु तेषामन्यतम इत्यर्थे नास्ति प्रायेण कस्यचिदपि विप्रातिपत्तिः (२) । तेन तु विक्र-मादित्यकालनिर्णयेनैव कालिदासकालो निर्णयितः स्यादिति स एव प्रथमं निरर्थकम् ।

(१) मत्तोऽधुना कतरिय सति मालवेन्द्रे

श्रविकमाकं नृपराजवरे समासीत् ।”

“बद्राजधान्युज्जयिनी महापुरो सदा महाकालमहेशयोगिनी ।” श्रुतिविदाभरणम् ।

(२) धन्वन्तरि-चपणकामरसिंह-शङ्ख-

वेतालभट्ट-घटकपंर-कालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वरराचनं च विक्रमस्य ॥”

श्रुतिविदाभरणम् ।

मुस्त-न-लय

सन्ति च विक्रमादित्यसमयनिरूपणी विविधा मतभेदाः । तथा च—

कैचित्, विक्रमादित्येति न खलु पिटकृतं नाम, अपि तु उपाधि-
मात्रमेतत् । तथा च ५३३ खट्वष्टाब्दे मातृवराजो यज्ञोधन्मदैवः,
मातृवदैश्वर्य पूर्वतः क्रियन्तमंशं विजितवतस्तोरामखनाम्नी नरपतै-
र्मर्यादानन्तरं तदात्मजं मिहिरकुलं विजित्य तदपहृतमंशमासा-
दयन् मिहिरकुलं चिरायैव मातृवदैशाधिष्ठाश्रयामासः । तथा तन्नि-
समरे सूर्यममानतेजःप्रकाशत आदितेयतन्त्रविक्रमप्रदशनाद्वा 'विक्र-
मादित्य'मुपाधिश्च धारयामास ; तथा मातृवदेशे खट्वष्टाब्दानः सप्तपञ्चाश-
(५७) इत्सरपूर्वतः प्रवर्त्तितं नवत्यधिकपञ्चशतसंख्यातं (५८०)
मातृवसंवत् (१) विक्रमसंवत्तन्ना च परिवर्त्तयामास । तथा च
सति यदैव ५८० संख्यातं मातृवसंवत्तासीत्, तदैव तद्दानीं परि-
वर्त्तितं सत् ५८० संख्यातं विक्रमसंवत् बभूव ।

इदृशानुमाने चायमेव हेतुः, यत्, तत्समरात् पूर्ववर्त्तिनीषु शिला-
लिपिषु मातृवसंवत् दृश्यते, दृश्यते च तत्समरात् परवर्त्तिनीषु
शिलालिपिषु विक्रमसंवदिति । (२)

सततं खट्वष्टोत्पञ्चशताब्दीमध्यवर्त्तिनी यज्ञोधन्मदैवस्य सभासत्
कालिदासीऽपि खट्वष्टोत्पञ्चशताब्दीमथ एव प्रादुर्बभूव ।

युक्तान्तरास्तावतावत्यस्ति ; यत्, विक्रमादित्यसभासदांमन्यतमो
ज्योतिर्वित वराहमिहिरः सप्ताधिकपञ्चशतशकाब्दे (५०७शके)

(१) 'संवत्सरे इत्यव्ययवर्गोऽस्मरः ।

(२) व्याकस्मृतारम्भ. "इक्ष्वा जीयाष्ट् क्मान् इट् टिच् चाम्, १"

द्वितीयाद् अरचस्य भूमिना ।

लोकान्तरमवाप, (१) खट्वीयाष्टमप्रतितमवर्षे च (७८७ खट्वीयाब्दे)
ब्रह्माब्दारम्भः; तथा च ५८५ खट्वीयाब्दे वराहमिहिरमरणात् तत्प-
श्चमसामयिकः कालिदासोऽपि खट्वीयषष्ठशताब्दोद्य एवासीदिति ।

६०७ खट्वीयाब्दे राजन्वमधिगच्छतः काव्यकुलं श्रवणं हर्षं वल्लभं
सभासम्पदाकविः खादन्वरोपख्येता तत्प्रभवान् वाच्यमष्टं खट्वीयहर्ष-
चरितभूमिकायां कविन्वे कालिदासमतीवप्रशशंस (२) । अतः कालि-
दासस्य तत्पूर्ववर्त्तिताभावे सा प्रशंसा नोपपद्यते ।

अतः खट्वीयषष्ठशताब्दोऽकाल एव कालिदासाविर्भावकाल इति
सिद्ध्यमिति वसरोधीया भारतीयाश्च पुरातनविहिशीषा निरूपयन्ति ।
अत्रा इतमनुमानं, सन्ति च बहवः प्रतिवादविषयाः ।

कालिदासाविर्भावकालः खट्वीयपञ्चमशताब्दोऽकाल इतीतरे ।
चतुर्थशताब्दोऽप्यपरे । तृतीयशताब्दोऽप्यन्ये ।

प्रमातारस्त, खट्वीयजनः सप्तपञ्चाशद्वर्षपूर्वं मालवदेशे भारतखला-
मभूतायामुज्जयिनीनामधेयायां नगर्यां मार्याणां गौरवसूर्यैः सकल-
गुणाकरो विक्रमादित्यनामा नरपतिरासीत् । तस्य सभासदो नवसं-
ख्यकानां कविपण्डितप्ररोभणोनामन्वतमः कालिदासो बभूव । स च
खट्वीयजनस्ययस्त्रिशतसत्पूर्वं ज्योतिर्विदाभरखं नाम ग्रन्थं निष्पात-
मारभत । तथा च ज्योतिर्विदाभरखशेषाध्याये—

वर्षे सिन्धुरदशं नाखरगुणैर्याति काली सन्निते

मासे माधवमंश्चितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः” । (३)

(१) ब्रह्मगुप्तविरचितखण्डखाद्यटीकानुसन्धेया ।

(२) “नियंतासु नवा कस्य कालिदासस्य सृतिषु ।

प्रीतिमं धुरसाद्रांसु मज्जरोषिव जायते ॥”

हर्षचरितभूमिकायाम् । ॥

(३) सिन्धुरो हखी-चखी (८) “सिन्धुर (५) हखी”ति शब्दकथनम् । दक्ष

इदानीन्तु (१८२३ खृष्टाब्दे) कलिंगताब्दाः ५०२४, ततश्च ३०६८ संख्यासु हतासु १८५६ वर्षसंख्या अवशिष्यन्ते । ततोऽपि च १८२३ खृष्टाब्दसंख्यासु हतासु ३३ वतसरास्तितन्ति । एवञ्च मति खृष्टजनन-प्लयस्त्रिंशत्सप्तपूर्वं ज्योतिर्विंदाभरणरचनारम्भ इति सिद्धम् । ज्योति-विंदाभरणरचनारम्भ-चतुर्विंशतिवत्सप्तपूर्वं च विक्रमादित्यगच्छाभिषेकमभये विक्रमसंवत्प्रवर्त्तनमभूदित्यनुमेयते । तेनेदानीं १८८० विक्रमसंवत्, ततश्च १८२३ खृष्टाब्दसंख्यासु हतासु ५७ संख्या अवशिष्यन्ते ।

तत् सिद्धं खृष्टजन्माऽव्यवहितपूर्वशताब्दीकाल एव विक्रमादित्यस्य कालिदासस्य च प्रादुर्भावकाल इति ।

न चायमपरः कश्चन कालिदास इत्यपि वक्तुं युज्यते,

“काव्यत्रयं सुमतिक्रान् रघुवंशपूर्वं”

जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्मदादः ।

ज्योतिर्विंदाभरणकालविधानशास्त्रं

श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥”

इत्यनेन ज्योतिर्विंदाभरणश्लोकेन रघुवंश-कुमारमन्धव-मेघदूत-कर्त्तुः कालिदासस्यैव ज्योतिर्विंदाभरणकलृप्तया स्पष्टाभिधानात् ।

नवा राजान्तराश्रितोऽयं कालिदास इत्यपि शक्यते वक्तुम् ।

“मत्तोऽधुना क्षतिरियं सति मालवेन्द्रे

श्रीविक्रमाश्रन्तपराजवरे समासीत् ॥

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसि हृद्यङ्गः

वेतालभट्ट-घटकपर्-कालिदासाः ।

जानि घट् (६), अम्बरं शून्यं (०) गुणास्तयः सत्वरजस्तमसि (३) अक्षयं च वामा यतिरिति ज्योतिर्विंदा नियमः । तथा च कलिङ्गमारम्भात् अष्टषष्टितरदिस-इक्षवर्षाब्दे (३०६८) अतीति साधवसंज्ञिते वैशाखे मासि ज्योतिर्विंदाभरणरचनारम्भः कृत इत्यर्थः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतैः सभायां

रत्नानि वै वररुचिनं व विक्रमस्य ॥”

इति ज्योतिर्विंदाभरणे स्पष्टमभिदधता कालिदासेन स्वयमेवात्मनो
विक्रमादित्याश्रिततया परिचायितत्वात् ।

अत्र तु वङ्गपरिकरत्वेन भारतीयसभ्यतायाः अर्वाचीनतां प्रतिपाद-
यितुमोद्दिष्टमानानां प्रतिवचनमधरस्कुरितं “प्रक्षिप्तमेत” इति वचनो-
च्चारणमस्तरेण नास्ति कश्चित् प्रतिवादोपाय इति सुसमञ्जसमिति ।

अथ तत्रभवान् सकलकविकुलमुकुटमहामणिरसौ जन्मना कतमं-
वंशं देशं वा समलक्ष्यकारेति निरूपणमिदानीमसम्भवमेव, तादृशमूला-
नुपलम्भात् । तत्र ये च सन्ति विविधाः परस्परविरुद्धा लोकाप्रवादाः,
ते तु प्रायश्चैव विवासपदवीं नावगाहन्ते । सुतरां जीवनचरितसङ्-
लनमप्यसम्भवमेव ।

कालिदास इति वङ्गीयनामदृशनात् वङ्गदेशीय इति केचित् ।
मगधदेशीय इतीतरे । मालवदेशीय एवेति चान्ये । अपरे तु, वक्रमा-
दित्यस्य प्रियसखो मातृगुप्तनामा काश्चिन्महाकविः काश्मीरराजदायादे
द्वितीयप्रवरसेने राज्याभिषेकात् पूर्वमेव काश्मीरमपह्राय तीर्थं पर्यटन-
परायणो मृते च तदीयपितृव्ये तदानीन्तनकाश्मीरराजे हिरण्यराजे
काश्मीरस्य राजशून्यतया तदीयसिंहासने विक्रमादित्येनैव प्रतिष्ठा-
पितः । अथ गच्छति कियति काले मातृगुप्तः प्रियसुहृदो विक्रमादित्यस्य
भरणमाकर्ण्य शोककातरः काश्मीरराज्यमपह्राय काशीवासमङ्गो कुर्वन्
तत्र स्थितेन द्वितीयप्रवरसेनेन सह परमां मैत्रीमापन्नमानः प्राकृत-
भाषया ‘सितुबन्ध’ नामकं महाकाव्यं विरचय्य द्वितीयप्रवरसेनकृत-

मिदमिति प्रख्यापितान् । कालिदास इति तस्यैव नाट्यगुणैः
नामान्तरमिति वदन्ति ।

अस्ति कश्चिदोद्देशः सम्प्रदायः, यः खल्वीश्वरेष्वावशादेवोत्कर्षमण-
कषं वा समापन्नानामपि कालिदासकार्यानामुत्तममध्यमाधमतादृशं नादेव
कालिदासत्रयं मन्यते (१) सत्ये, स पुनः सम्प्रदाय इतः परं तादृश-
मिविधकाव्यदृशं नात् वङ्गिमत्रयं मधुसूदनत्रयसपि मन्येत इति ।
राजशासनभयाभावात् यत् किमप्युच्चारयितुमायासविशेषविरहाच्च यः
कश्चिदेव यथेष्टमावष्टां नाम ; तत्र कः प्रतिबन्धुं शेषेत इति ।

(१) 'एकाऽपि गोवते इति कालिदासा न केनचित् ।

अथारि मधुरोद्गारे कालिदासत्रयो विष्णु ॥

अथ स्वरूपनायकादिनिरूपणम् ।

अभिज्ञानशकुन्तलं नामेदं नाटकम्, एतद् नामान्य महाभारती-
सिद्धा पञ्चपुराणीयतया च स्यात्तत्रतन्नाम् इतरनचणयोगाच्च । यथा साहित्यदर्पणे—

“नाटकं ध्यातव्यं स्यात् पञ्चमन्त्रिसमन्वितम् ।” इत्यादि ।

अत्र दुष्यन्तो धीरोदासी दक्षिणो नायकः । यथा तत्रैव-

“अदिकथ्येनः जसावानतिगभीरो महासत्त्वः ।

स्यैवान् निगूढमानी धीरोदासी दृढव्रतः कथितः ।”

“एष त्वनेकमङ्गलासु समरागो दक्षिणः कथितः ।”

शकुन्तलां तृतीयाङ्कपथ्यन्तं कन्या मुग्धा च, परन्तु स्वकीया
मध्या च नायिका । यथा— तत्रैव

“परकीया द्विधा प्रोक्ता परोडा कन्यका तथा ।”

“प्रथमाक्तीर्णं शोचनमदनविकारा रती वामा ।

कथिता मृदुष्यमाने समन्वितलज्जावती मुग्धा ॥”

“त्रिनयाज्ज्वालयुक्ता षट्कल्लोपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

“मध्या विचित्रसुहता प्रकटस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीहिता मता ॥”

नच एकस्या एव कन्या-स्त्रीया-मुग्धा-मध्यारूपैः सादृश्यमिति वाच्यम्, काकनेदे
नच दोषानावेकत्वात्—

“कृत्स्नयोग्यमादृश्यमाना लक्ष्येषु दृश्यते” इति दर्पणकर्मणोऽवस्थाङ्कितत्वञ्च ।

विप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । स च गान्धर्वविवाहात् प्राक्
पूर्वरागरूपः, परञ्च प्रवासात्मकः । तथा च—

“यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीरुसुपैति विप्रलम्भोऽसी ।”

“अवस्थादृशंनादापि निवः सङ्कटारामयोः ।

दृशाविशेषो योऽप्राप्ती पूर्वरागः स सञ्चते ॥”

“अप्राप्ती निवृत्तिश्च काव्यान्वापाञ्च सञ्चयति ॥”

“लौघं स्थानघासरक्षोघं मारात् सन्निध्याङ्गे न्योतिरेनां लिरोऽभूत्” इति
 कश्चुकिवाक्यश्रवणेन राज्ञः प्रकृतलाया मरणानवधारणेन—“यूनीरेकतरस्मिन् गत-
 वति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये” इति लक्षणायोगात् न पठादतः प्रभृति कश्चुविप्रलम्भ
 इति ध्येयम् ।

प्राप्त्यर्थेण प्रसादो गुणः । यथा—

“चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्कं त्वनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तं पु रसेषु रचनासु च”

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः । तथा च—

“माधुर्यम्यञ्जकैर्वर्णै रचनां ललिततात्मिका !

अवतिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

“वैदर्भी ललितक्रमा” इति ग्रन्थान्तरे लक्षणान्तरञ्च ।

तदयं संयद्भोक्तुः—

धीरोदात्तः द्वितीन्द्रः पुरुकुलतिलको दक्षिणो नायकोऽस्मिन्
 प्राक् कन्यान्ते स्वकीया मुनिवरतनया नायिका मुग्धमध्या ।
 शृङ्गारे विप्रलम्भे प्रथमचरमयोः पूर्वरागप्रवासौ
 वैदर्भी नाम रीतिः प्रचरति बहुलं स प्रसादो गुणश्च ॥

समालोचना तु ग्रन्थान्तरे कारिष्यते ।

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

वा कृष्टिः स्वष्टु राधा वहति विधिदुतं या हृदिर्या च होत्रो ।
ये हो कालं मिधत्तः अतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः ।
प्रत्यक्षाभिः प्रसन्नस्तनुभिरवतु वस्त्राभिरष्टाभिरौशः ॥ १ ॥

यद्यिन्द्रावः स्मरति सततं तत्त्वतो मूर्तिं होमः

सन्मूर्तिं त्वेऽप्यखिलभुवनं कल्पते यस्य मूर्तिः ।

यं तदापि प्रकृतकवयो वषट्मयन्यष्टमूर्तिं

वन्दे शम्भुं विगुण-सगुणं तं सदाशैयदपम् ॥

चन्द्रिकेव ललिता शरदिन्दोः माधवीव मधुरा प्रकृतिशोः ।

कामिनीव च मनोहरभावा कालिदासकविता जयतीधम् ॥

अथ महाकविकुलमुकुटमङ्गमण्यनातमभवता कालिदासेन निर्मितसितकाव्यस्य
निर्विघ्नेन परिसमाप्तिं कामयता निबद्धं मङ्गलश्लोकं 'रङ्गविघ्नोपशान्ताय' नाम्नी-
मादौ प्रयोजयत् ॥ इत्यालङ्कारिकवचनमनुसृत्य रङ्गविघ्नोपशान्तये सूचधारः पठति—

वा कृष्टिरिति । वा तनुः, कृष्टुः जगत्कृष्टिकणुः परब्रह्मणः, आद्या कृष्टिः

“সুখ্যাত্মাভি প্রতিনিধিঃ স্বাক্ষর্যঃ” ইত্যাহেবং জনমানসেব সুখ্যাত্মত্বমর্থঃ যম ।

“উদয়াদুদয়াঃ কালোভৌমসাবল্যাসরাঃ” ইতি সূত্রং সিদ্ধান্তান “তন্ময়সি কলিঙ্গা
যথ্যাত্মাত্মাঃ সিবয়ঃ” ইতি মলমাসতল্লভনম্ম তেষু সূত্র্যাবদ্বন্দসীদেব পারতিশিখিন্যা-
দমন্ ।

“তথা শব্দোঃপি য় শ্রুতেঃ” ইতি, “আকাশ য় তু বিশেষ্যঃ শব্দো বৈশেষিকী য়ম্”
ইতি, “কালক্সাত্মাদিশাং সর্বমতল্যং পরমং মহত্” ইতি য় আধাপরিচ্ছদে ।

পুণ্যত্যাঃ সর্ববৌজকারণলনু প্রত্যক্ষম্ ।

“প্রাণোঃপানঃ সমানশৌকানব্যানৌ য় বায়বঃ” ।

শ্রুতেরস্থা ইমে ।” ইত্যমরঃ ।

শিবল্লাষ্টমূর্তিত্বৈ প্রমাণং যথা বিচ্ছুপুৰাণম্ —

“মূর্তী জনম্ মহৌ বজ্রিবাঁতুরাক্ষশমেব য় ।

দৌর্জিতৌ মাদ্বাণ্যে মোম ইত্যেতাশ্চনবঃ স্মৃতাঃ ॥”

তিচিত্তল্লভনম্—“মূর্ত্যোঃপি শিবস্বীতাঃ প্রাণ্যাঃ দিক্শমযৌজতঃ” ।

আশেপ্যন্তাঃ প্রপূজ্যাস্তাঃ বেদ্যাঃ লিঙ্গৈঃ শিবং যন্তে ॥

যা স্ফটিকি “আকবিকিতঃ কৃতপ্রলয়ো দ্রব্যবত্ প্রকাশতে” ইতি শ্রায়াত সামান্য-
ধিগ্ভবল্যম্ । যথা প্রাচীনঃ প্রাচলন ইতি তু “ধন্যেন জনবান্” ইত্যাহেবং ইতি
ব্রতীয়া ।

স্বল্লরা ইত্যম্—সম্ভবানী বয়স্ব বিস্তুনিবতিযুতা স্বল্লরা কৌলিন্দেচম্” ইতি
স্বল্লরাত ১১১

যে মূর্তি, জগদীশ্বরের প্রথম মূর্তি (জল); যে মূর্তি, যথাবিধানে
নিকলিত হবি বহন করে (অগ্নি); যে মূর্তি, হোম করে (বজ্রমান); যে
ইষ্টমী মূর্তি, বার-তিথিপ্রভৃতি সময় সম্পাদন করে (মূর্তা ও চন্দ্র);
যকগুণবানী যে মূর্তি, সবত্র জগৎ ব্যাপিতা বহিরাছে (আকাশ);

नान्दास्ते स्ववचरः () । अलमतिविस्तरेण । (ख) नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।
आर्य्ये ! यदि नेपथ्यविधानमवसितं तदिहागम्यताम् । (ग)

(क) नान्दान्त इति । नन्दयति आनन्दयति स्वयेन देवादीन् आशिषा वा सभ्या-
निति इनन्तनन्दधातोः पचादित्वादचि नन्देति रूपम् ; ततश्च नन्देव नान्दोति प्रज्ञादि-
त्वात् स्वार्थे अचि स्त्रिषामीप्रत्ययः । सा च स्तुत्याञ्जोरन्तरपरा वाक् इत्यालङ्कारिक-
सम्प्रदायसिद्धा इति । तथा च साहित्यदर्पणे—

“आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवैर्हजनुपादीनां तस्मान्नान्दोति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जलीकौरेपशंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥”

अतः तु अष्टमूर्तेर्वर्णनया भगवतो महादेवस्य स्तुतिः सभ्यानामाशीर्वचनमगम्य
निवहन् । ये हि कालं विधत्त इत्यनेन च चन्द्रशंखत्वमवधारयम् ।

श्लोकान्तर्गतमैकैकं वाक्यमेव च एकैकं पदम् । तथा च ‘या अटुराव
खटिः’ इत्येकम् ; ‘या विधिदुतं हविर्भूति’ इति द्वितीयम् ; ‘या च ह्योती’ इति
तृतीयम् ; ‘ये हि कालं विधत्तः’ इति चतुर्थम् ; ‘श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य
स्थिता’ इति पञ्चमम् ; ‘यो सर्वबीजप्रकृतिरित्याहुः’ इति षष्ठम् ; ‘प्राणिनो यथा
प्राणवन्तः’ इति सप्तमम् ; ‘प्रसन्न ईशः ताम्रिः प्रलम्बाभिरष्टाभिरनुभिः वः अवतु’
इति अष्टमम् वाक्यरूपं पदम् । इतीयमष्टपदा नान्दो । तथा च नाट्यप्रदीपे—

‘श्लोकपादः पदं कश्चित् मुक्तिरुत्तमवाचरे ।

परैरान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचरे ।”

गङ्गातटगण, ये मूर्ध्नि सप्तशतं शस्त्रं हस्तं वलिषा धातकेन (पृथिवी) एवं
आनिगण, ये मूर्ध्नि बात्रा आनिवान् धातके (वाह) ; महादेव अग्निरहर्षा,
अत्रत्यक सेह अष्टमूर्ध्नि बात्रा आपनादिप्रके वक्ता ककन ॥१॥

भरतनाट्यशास्त्रटीकायामभिनवगुप्तस्य—‘पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङ्गानि सुब-
नानि वा श्लोकतुरोयांशपदानि वा अचान्तरूपाणि वा ।’

एतन्नास्मिः सन्निवृत्तपदपटोकायां बहुधा विस्तृतं द्रष्टव्यमिति नान्देलक्षणे-
सङ्गतिः ।

तथा ‘या सष्टुराद्या सृष्टिः’ इत्यनेन उपरितनत्वादादिमतया कल्परूपा व्यक्तिः
सूच्यते । ‘या विधिहुतं हविर्बहुति’ इत्यनेन दुष्प्रतनित्विषयीयवहनात् शकुन्तला ।
ये हे कालं विधत्तः’ इत्यनेन तर्हीयेनिचिपावसरनिपादनात् अमृता-प्रियंवदे
सूच्यते । ‘या विश्वं व्याप्तं स्थिता’ इत्यनेन आकाशसम्पर्किणी मिश्रकेशी । ‘यां
सर्वं वीजप्रकृतिरित्याहुः’ इत्यनेन प्रजापतिरूपत्वाददितिकश्यापौ ‘प्राचिनो वया प्राच-
वन्तः’ इत्यनेन च पूर्वपूर्वासूचितानि सूतविदूषकादीनि सर्वाणि पात्राणि सूच्यन्ते,
वायुना प्राचिनां प्राचवत्स्वत्वे तैस्तेः पात्रैरस्य आम्बस्य नाटकत्वनिर्वाहान् । अत-
एवेव पत्रावलीसंज्ञा नान्दो । यथा नान्ददर्पणे—

“प्रस्थां बीजस्य विन्यासो ह्यभिषेयस्य कस्तुन

अेषिष वा समासोक्त्या नान्दो पत्रावलीति सा ॥”

एतादृश्याश्च नान्दया अन्ते पाठावसाने, स्ववधारः प्रधानमटः प्रवीतीति शेषः ।
इत्यमन्यत्रापि प्रवीतीत्यध्याहरणीयक्रियायाः कर्तरि प्रथमा बोद्धव्या । सूत्रं नाटकीय-
कथासूचनं चारयति उपस्थापयतीति स्ववधारः । तथा चोक्तम्—

“नाटकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य स्ववधारः स सूच्यते ॥”

(ख) अलमिति । अतिविकारेण नान्दया अत्यन्तबाहुल्येन, अलम् इतोऽप्यतिवि-
क्तुतनान्दोप्रथमो व्यर्थ इत्यर्थः । तथा च सुप्रसिद्धरूपाष्टपदा नान्दोमयेषा अचान्तराष्ट-
वाक्शरूपाष्टपदानान्दोप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः ; इतोऽपि विस्तृतपद्यायाः श्लोक-
वाद्यात्मकाष्टपदादिनान्दयाः प्रयोगो निरर्थक एव ; एतावत्येव नान्दया कर्त्तव्यमङ्गला-
श्वरविर्वाहान् एतदधिकत्वे च निष्प्रयोजनसमयक्षेपादिति भावः ।

নটী । প্রসিদ্ধ । অজ্ঞ ! ইদৃশি ! আণবেদু অজ্ঞো কো
বিদ্যোমো অণুবিদ্বিষদু তি । (ঘ)

(ব) আখ্য ! ইয়মস্মি । আচা্যপয়তু আখ্য : কো নিয়োগোঃনুষ্ঠী-
যতামিতি ।

(গ) নেপথ্যেতি । শোভারূপস্য মুখ্যনেপথ্যস্য অমূর্ততয়া তদাভিসুখ্যারূপবাদে
নেপথ্যপদেন বহিধানরূপং লক্ষ্যতে । তথা চ নেপথ্যস্য বৈশ্ববিধানরূপস্য ‘অভিসুখ’ যথা
স্বাভাৱা, অলোক্য সম্বোধনৌঘা নটী বিদ্যতে নবা ইতি বৃহা । সম্বোধ্যস্য অৱস্থিতি-
স্থানাভিসুখ্যে নৈব সম্বোধনৌতি লোকব্যবহারমনুষ্ঠ্যে বেদমভিহিতম্ । অন্যথা সমা-
দিক্শবলোকয়তা সুবধারৈশ্চ নটীসম্বোধনে কৃতে তস্য লোকব্যবহারানভিহিতাপ্রত্যয়াদ্
সম্মানী বিরক্তিঃ স্যাদিতি বোধ্যম্ ।

আখ্যে ! সাধি ! । एतेन अभिनयात्मकस्वजातीयस्त्वसायविधायिनी मत्पदमौ वै-
यम्, न पुनरभिनयाय वेतनभागिनी वेय्येति सूचितम् । नेपथ्यविधानं वैसरचना, अव-
हितं परिचमात्रम्, तत् तदा, इह अस्मिन् स्थाने ।

“आकल्पवेशी नेपथ्यम्” इति । “महाकुलकुलीनार्यसम्यक्जनसाधवः” इति च
अनरः ।

“वाच्यी नटोस्तुत্বाराधार्थनाम्ना परस्परम्” इति साहित्यदপংখ্যাত্ ‘বাখ্যে’ ইতি
নটীসম্বোধনম্ । एवं পরম নটীবাখ্যাদাবপি জ্ঞেয়ম্ । তথা স্তম্ভারস্ম অনীচতয়া
শিচিততয়া চ সংস্কৃতমাধাপ্রয়োগঃ । তথা চ দপংখ্যে—

“মুখপ্রাণাসনৌখানা সংস্কৃতং স্ম্যাত্ কৃতাক্ষনাম্ ।”

নান্যপাঠেষু পৰ সূত্রধার । অতিবিস্তৃত নান্যপাঠে প্রয়োজন
নাই । (বেশগঠনান্বানের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আখ্যে ! যদি বেশ-
বিধান মনস্ত হইয়া থাকে, তবে এই স্থানে আইন ।

सूत्र । आर्य्य ! इयं हि रसभावदीक्षागुरोर्विक्रमादि-
त्यस्य अभिरूपभूयिष्ठा परिषत् । अस्याश्च कालिदासग्रथित-
वस्तुना नवेनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नाटकेनोपस्थातव्यम-
स्माभिः , तत् प्रतिपादयमाधीयतां यत्नः । (ङ)

(घ) नटीति । प्रविशन्न रङ्गालये इति शेषः । इयमङ्गम् , अस्मि आगतेत्यर्थः ।
यो नियोग आदेशः , अनुष्ठीयतां मया क्रियताम् , इति आर्य्यो भवान् , आज्ञापयतु ।
आदेशप्राप्तिमात्रमेवाङ्गं तदनुष्ठानाय प्रवर्त्तिष्ये इति भावः ।

अस्या अपि अनोक्ततया शिचित्ततया च श्रीरसेनीभाषाप्रयोगः । यथा दर्पणे-
“श्रीरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशोनाञ्च योषिताम् ।”

(ङ) सूत्रेति । भीमशब्दादिना भीमसेनादिप्रतीतिवदत्रापि “एकदेशेन वस्तु-
दास्यो मय्यते” इति आयात् सूत्रपदेनैव सूत्रधारः प्रत्येत्यर्थः । एवमन्वयापि । हि
वचा हि त्वमप्राप्यं तन्निवोगमेव जानीहीत्यर्थः । रसः प्रहारादिः भावश्च निर्वेदादिः
मनोविषये विविधेषु दीक्षागुरुः प्राधान्येनोपदेष्टा तस्य रसभावविषयेष्वतीवाभिज्ञत्यर्थः ,
विक्रमे तेन प्रहाराश्च त्वत्पराक्रमे आदित्य इव तस्य विक्रमादित्योपाधिकस्य उज्ज्वलिनो-
क्तत्वेन श्रोतव्यमैव स्वस्येत्यर्थः , अभिरूपाः पण्डिता एव भूयिष्ठा अतिबहुला यस्यां सा
मादृशो , परिषत् सभा सञ्जातेति शेषः । किञ्चेति आर्य्यः । कालिदासेन तदाख्येन
केनचित् कविना ग्रथितं निबन्धं वस्तु सर्वो विषयो यस्मिन् तेन , नवेन नूतनेन , अभि-
ज्ञानशकुन्तलनामधेयं नाम यस्य तेन , नाटकेन तदाख्यद्वयकाव्यविशेषेण , अस्यां परि-
षदि , उपस्थातव्यम् उपाक्षितव्यं सम्भानां सन्तोषो विधातव्य इत्यर्थः ; तत् तज्ज्ञातुं , प्रति-

नटी । (श्रवणं करिष्या) आर्य्य ! एहं आस्मि आगिष्याहि ; आ-
गानि आश्रयणं करुण , कोन आञ्जा पानन करिष्ये इहैव ।

सूत्रधार । आर्य्य ! त्वं च आनेन विनेन निष्कं नहराज विष्क-

অভিধানশকুন্তলম্ ।

পাশ্চাত্যেণৈতৎপ্রত্যক্ষম্। তদন্যত্রৈক্যমিত্যেব, যতঃ তেষামভিনয়শীলবাদৌ অঃপঃ, পঃপঃ-
অঃপঃ প্রিত্যতাম্ । ত্বা প্রতি এষ এষ মে নিয়োগ ইতি মাবঃ ।

“অভিরূপী বৃদ্ধে রম্যে” ইতি মীর্ডিণী । “সমজ্ঞা পরিষদগৌড়ী” ইত্যন্বিত্যে: পরি-
ষদে নাব সমামাচং গৃহ্যতে । নতু

“বৈ বিদ্যো হৈতুকস্তর্কো নৈকন্তো ধর্মপাঠকঃ ।

বর্ধশ্রায়নিষ: পূর্ব পরিষৎ স্যাৎপ্রশাস্তরা ॥”

ইতি মনুজ্ঞ: সমাবিশেষ:, “অভিরূপভূমিষ্ঠা” ইত্যনুপপত্তে: ।

কালিদাস: কালিদাস: “যাকারী স্ত্রীকৃতী ক্রম্বী কঁচিৎ” ইতি ক্রম্ব: । অমি-
জায়তে শকুন্তলা আত্মন এক পত্রীতি বুদ্ধতে অনেনেতি ‘অভিধান’ বচ্যমাণমঙ্গুরীযক-
তেন জ্ঞাতা শকুন্তলা যত তৎ । যাকপাণি বাদিত্বাশ্রয়পদলোপী সমাস: । শকুন্তল-
পঞ্চিভ্য: কা রচা যস্থা: সা শকুন্তলা । ধাতুনামনেকার্যত্বাৎ “রা লোদানে” ইত্যম
স্থিতি রূপম্ । তথা চ মহাসারতে —

“নির্জনেতু ব্রমি যক্ষ্মান শকুন্তলৈ: পরিচিহ্নিতা ।

শকুন্তলৈতি নামাশ্রয়: কৃতত্বাপি ততো ময়া ॥’

নামৈব ন মধেয়ম্, ‘ভাগ-রূপ নামাশ্রয় ধ্যেয়ম্’ ইতি স্বার্থে ধ্যেয়প্রয়: ।

‘নাম কার্য্য’ নাটকস্য গমিতার্থ প্রকাশকম্ ”

ইতি দপঞ্চীকৃত:, অঙ্গুরীযকিণ শকুন্তলাবগমস্তৈবান প্রধানত্বনামত্বাদস্য অমি-
জ্ঞানশকুন্তলমিতি নাম কৃতম্ ।

‘নাটক’ স্যাতত্বম্ স্যাত পঞ্চস্বনিসমন্বিতম্ ।’

ইত্যাদিকং নাটকলক্ষণং সার্বল্লভ্যদপঞ্চ্যে অনুসম্ভেয়ম্ ।

মাদিভ্যেত্র এই সভা ; ইহাতে বহুতর পণ্ডিত উপস্থিত আছেন । কানি-
মান্যবীত নূতন অভিজ্ঞানশকুন্তলনামক নাটক দ্বারা এই সভার

নটী । সুবিদিদ্যম্মোদদাএ অজ্ঞস্স থ কিম্মি পরিহ্বাঙ্-
স্সদি । (চ)

সূত্র । সঙ্কিতম্ । আৰ্য্য ! কথয়ামি তে ভূতার্থম্ । (ছ)

(৭) সুবিদিতপ্রয়োগতয়া আৰ্য্যস্য ন কিমপি পরিহ্বাস্যতে ।

(৭) নটীতি । সুবিদিতঃ সম্যক্ শিষিতঃ প্রয়োগঃ অভিনয়ব্যাপারো যেন
তস্য ভাবস্যয়া হেতুনা, আৰ্য্যস্য মনতঃ, কিমপি কোপি বিষয়ঃ, ন পরিহ্বাস্যতে
ন পরিহ্বীন' মবিষ্যতি যথলিত' ন মবিষ্যতীত্যর্থঃ । অতএব অভিনয়েন সম্যসম্মো-
জোতপাদনে প্রত্যকপাত' প্রতি সম যত্রাধানে বিশেষপ্রয়োজন'নাঙ্কীতি ভাবঃ ।

অত্র প্রধানাভিনয়কক্সুঃ সূত্রধারস্য প্রশংসাকরণেণ সম্মানাসুন্দ্রস্বীকরণাত
প্ররোচনা নাম ভারতৌহতীরঙ্গম্ । যথা দর্পণে—

‘সুন্দ্রস্বীকারঃ প্রশংসাতঃ প্ররোচনা ।

(৮) স্মৃতি । সমাভিনয়শিষ্যা প্রতি উত্কৃষ্টতয়া নন্দ্যা দৃঢ়বিশ্বাসো নোবিত
দৃষ্টতস্মস্মলার্থ' স্মিতম্ ইবদ হ্যস্য' তেন সঙ্কীতি সঙ্কিতম্ । তে তব সমীপে, ভূতার্থ
সত্যবিষয়ম্ ।

সভাদিগকে আমরা সজ্জিত করিব ; অতএব তুমি প্রত্যেক অভিনেতার
প্রতি যত্ন কর ।

নটী । আপনি অভিনয়কার্য্যটি সম্যকরূপে শিক্ষা করিয়াছেন
বলিয়া, আপনার কোন বিষয়েই ক্রটি হইবে না ।

সূত্রধার । (দেবৎ হস্তের সহিত) আৰ্য্যো ! তোমার নিকট স্বার্থ
বিষয় বলিতেছি ।

आपरितोषाद्दुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत् ॥२॥

नटो । सर्वमयम् । एवमेदं । अनन्तरकरषिण्यं दाषिं

अस्मी आणवेदु । (ज)

(ज) एवमेतत् । अनन्तरकरणोयमिदानीम् आय्य आशापयतु ।

“मृतं सत्योपम नयोः” इत्यादि हं मः ।

आपरितोषादिति । विदुषां विज्ञानम्, आपरितोषात् स्वकीयव्यापारिण्यं सत्यो-
पमोत्पत्तिपर्यन्तम्, प्रयोगस्य अभिनयादिव्यापारस्य विज्ञानं विशेषाभिज्ञताम्, साधु उच्-
कृष्टमेव स्थितम्, इति न मन्ये । कथमेतदित्याह बलवदित्यदि । बलवत् अत्यन्तम्,
शिक्षितानामपि, माहृषेभु चक्षुश्शिक्षितेषु का कथा, अनेकज्ञविद्वानामपि जनानि
स्वर्गं, चेतश्चित्तम्, आत्मनि स्वविषये, अप्रत्ययम् अविवक्षन् । तथा च महाशिक्षित-
मपि जनाः स्वव्यापारिण्यं लोकानां समोपमोत्पत्तिः प्राक् आत्मशिक्षा उत्कृष्टा भवेति न
निश्चेदुमर्हन्ति, तस्यादृष्टेषु चक्षुश्शिक्षितेषु का कथा । सुतराच्च मां प्रति सुबुद्धित्वव्याधि-
श्रुत्यतस्तव विद्वांसः कथमपि नीचित इति म.वः ।

अथ ज्ञानान्धेन विशेषसमर्थं नटपोऽयान्तरम्वासीऽलङ्कारः अर्थापत्त्या सहोपमं वै ।

“बलवत् सुष्ठु, किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ।” इत्यमरः ।

आख्यां आविः “यस्याः यादे प्रथमे हादशमानास्तद्वतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश सार्या ।”

इति अष्टाथात् ॥२॥

पञ्चतन्त्रेण गच्छेत्तव हठद्वयं पर्वान्, अभिनयज्ञानं उच्छृङ्खलं बलि-
मनेन कविना । काव्यं, अताडनिक्रिडं वाङ्महिषेणैव, निवेश्य विषये
क्रिडन्तं अविज्ञानी हय ॥२॥

सूत्र । आर्थे ! किमन्यदस्माः परिषदः श्रुतिप्रमोदहेतो-
र्गोतात् करणीयमस्ति । (झ)

नटी । अध कतमं उण उदुं अधिकरिष गाइस्सं । (ञ)

सूत्र । आर्थे ! नन्विममेव तावदचिरप्रयत्नमुपभोगक्षमं
श्रीअसमयमधिकृत्य गीयताम् । सम्प्रति हि (ट)

(ञ) अथ कतमं पुनः ऋतुम् अधिकृत्य गास्यामि ।

(झ) नटीति । आत्मोक्तं हनौचित्यस्य प्रतिफलत्वात् अप्रतिभतया विनयः, तेन
कहेति सविनयम् । एतत् त्वयोक्तम्, एतन्नित्यं सत्यमेवेत्यर्थः । अनन्तरकरणीयम् इव;
परं कर्तव्यम् ।

(झ) सूत्रेति । परिषदः समाधाः, श्रुतिप्रमोदहेतोः श्रवणसुखजनकत्वात्, गीतम्
अन्यत् किं करणीयमस्ति ? तद् गीतमेव क्षिप्रतान्त्र्याययः ।

(ञ) नटीति । अथेति प्रश्ने । कतमं नटनं मध्ये कम् । अधिकृत्य आश्रित्य,
गास्यामि गानं करिष्यामि ? ।

(ट) सूत्रेति । नन्वित्यनुनये । अचिरप्रयत्नम् अवहृपूर्वोपस्थितम्, उपभोगक्षमं
सन्धोमयोग्यम् । हि तथाहि ।

नटी । (विनयेन सहित) हेहा एहे कपहे बटे । एवम जागनि पद-
कडुवा आदेश ककन ।

सूत्रधार । आर्थे ! एहे गतांर जवपानन्यजनक गान्, किन्न आर
कि कडुवा आदेह ? ।

नटी । कोन् कडू अवलवन करिषां गान करिव ? ।

ସୁଭଗସଲିଳାବଗାହାଃ ପାଟଲମଂସମ୍ ସୁରଭିବନବାତାଃ ।

ପ୍ରଚ୍ଛାୟସୁଲଭନିଦ୍ରା ଦିବସାଃ ପରିଣାମରମଣ୍ୟାଃ ॥୧॥

ନଟୀ । ତତ୍ତ୍ୱ । ଇତି ଗାୟତି । (ଟ)

(ଠ) ତଥା ।

ସୁମନେତି । ସୁଭଗୋ ଯ ଅମନ୍ତାପନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍ ମନୋହରଃ, ସଲିଳେଷୁ ଜଳେଷୁ ଅବଗାହଃ
‘ଅବଗାହନ’ ଯେଷୁ ତେ; ପାଟଲାନାମ୍ ତଦାଦ୍ୟଜ୍ଞସୁମାନାଂ ସଂସର୍ଗେଣ ସ୍ପର୍ଶେନ ସୁରଭିଃ ସୁଗନ୍ଧିଃ
ବନବାତୋ ବନ୍ୟବାୟୁର୍ଯେଷୁ ତେ; ପ୍ରକଟା ହ୍ୟାସା ଯଦ୍ଧିନ୍ ତାଦୃଶେ ସ୍ଥାନେ ସୁବ୍ରହ୍ମା ଅନାସାହ-
ଶନ୍ଧ୍ୟାନିଦ୍ରା ଯେଷୁ ତେ ତଥା ପରିଣାମେ ଅବସାନେ ରମଣୀୟା ବିଚ୍ଚରଣାଦୌ ମନୋହରାଃ,
ଦିବସା ବର୍ତ୍ତନ୍ତ ଇତି ଶ୍ରେୟଃ । ତେନୈକମତଃ କୃତ୍ୟ ଗମସୁବିନୟେନ ଭବେଦିତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ଦିବସାନାଂ ଗାନେନ ବର୍ଣ୍ଣନାଦିତ୍ୟାପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରତି ସୁଭଗମ୍ ସଲିଳାବଗାହାଦିବଦ୍ଧ-
କାରଣାନାମ୍ ସୁପନ୍ୟାସାତ୍ ସମୁଦ୍ଧର୍ଯ୍ୟୋଽନୁଜ୍ଞାରଃ ।

‘କୃତୁଷ୍ଟ କଞ୍ଚିନ୍ତ ପ୍ରାୟେଷ ଭାରତୀଂ ହୃତେମାସ୍ମିତଃ ।’

ହତ୍ୟୁକ୍ତେନ ଯିମସ୍ୟ କୃତୀଃ କୌତୁବନମ୍ ।

ଆର୍ଥ୍ୟା ଜାତିଃ ॥୨॥

(ଠ) ନଟୀତି । ତଥା ତଦୈବ କରୋମୀୟର୍ଥଃ ।

ମୁଦ୍ରାଧାର । ଆର୍ଥ୍ୟୋ ! ଅଚିରୋପସ୍ଥିତ ଏବଂ ନିଷ୍ଠାଗ୍ରଯୋଗ୍ୟ ଏହି ଶ୍ରୀମ-
କାଳ ଅବସରଜନ କରିଗ୍ରାହି ଗାନ କର । କାରଣ ଏଥନ—

ଜଳେ ଅବଗାହନ କରା ବଢ଼ି ମନୋହର; ପାଟଲମୁଲ୍ଲେଷୁ ମଂସର୍ଗେ ବନେର
ବାୟୁ ଶ୍ରେୟଃ; ଭାଲ ଛାଡ଼ାତେ ଅନାସାନେହି ନିଦ୍ରା ଲାଭ କରା ବାସ ଏବଂ
ମିନିଶୁଳି ଶେଷ ବେଳାସ ବଢ଼ି ମନୋହର ହେ ॥୩॥

ନଟୀ । ତାହାହି । (ଏହି ବଳିଆ ପ୍ରାୟେଷେ ଲାଗିଲ)

স্বচবু'স্বি'শ্রা'ই' মমরে'হি' 'ওহ' সুউমারকেসরসি'হা'ই' ।

শ্রোদ'স'শ্রু'ন্তি' দশমা'শা' পমদা'শ্রী' শিরীষকুসুম'শ্রা'ই' ॥৪॥

(৪) শ্রুণু'স্বিতানি' অমরৈঃ' 'উহ' সুকুমারকেসরশি'খানি' ।

অবত'স'য'ন্তি' দয়মানাঃ' প্রমদাঃ' শিরীষকুসুমা'নি' ॥

অর্থঃ। দশমায়াঃ কৌমল্যভাবেন যজ্ঞাৎ সদয়াঃ, প্রমদাস্তবক্ষ্যঃ, অমরৈঃ
অর্থেন সতসবেন স্বীরভাতিশয়াদানন্দেনৈবৈবঃ' শ্রুণ্বিতানি মুখেন স্পৃষ্টানি ; তথা
সুকুমারাঃ কৌমল্যঃ কেসরাণাং কিসল্যকানাং শিখা অযমায়া যেষাং তানি ; শিরীষ-
কুসুমানি শিরীষাশ্লপুষ্পাণি ; অবত'স'য'ন্তি' শিরীষপুষ্পীকুর্বা'ন্তি । ইতি ত্বম্ 'উহ'
বিতক'ং পর্যাক্ষীচয়েত্যর্থঃ । শিরীষকুসুমানাং যেষাং প্রকামাদিদং যৌগসমযাধি-
কারেণ গাননিষেধবধম্ ।

'নিষ্য'দারস্থিতৌ কান্নবিপ্রিযো'তসবমোঃ' অর্থঃ 'ইত্যমরঃ' ।

'অবত'স'য'ন্তি' শিখাং স্যাৎ কথং পুরে' অ'শ্রু'ত্রে' " ইতি মেদিনী ।

উদগাথা ব্রাহ্ম নোত্তিরিচম্, তথা অ'শ্রু'ত্রে=

'পুণ্ড্র'ই' 'উত্ত'ই' মতা' তৌ'স' স'তি' সুম'ব' ! স'ম'ব'শিতা' ।

সৌ' উত্ত'মা'দৌ' বু'ভৌ' পি'ব'ন'ক'ই'-দি'হ'-স'হি'-ম'ত'জ্ঞৌ' ॥

অস্ত্রানুবাদৌ যথা—

পূ'বা'ক' উত্ত'রা'ক' মা'চ'স'জি'হ'দ'তি' সুম'ব' ! স'ম'ব'শিতা' ।

স'উ'দ'গা'থা' উ'ক্তা' পি'ব'ন'ক'বি'হ'ত':-প্র'তি'মা'বা'জ্ঞা' ॥৪॥

জয়রগণ আনন্দে যে গুলিকে স্পর্শ করিতেছে এবং যে গুলির উপরি
আগ কোমল, রমণীগণ আগরের সহিত সেই শিরীষপুষ্পগুলিকে
নজর করিয়া কুণ করিতেছে ॥৪॥

સુત્ર । આર્યો^૧ ! સાધુ ગીતમ્ । અહો ! રાગાપદ્ધત-
ચિત્તહત્તિરાલિખિત इव વિભાતિ સર્વતો રજ્જ્વઃ । તદિદાનો^૨
ક્તમં પ્રયોગમાશ્રિત્વૈનમારાધયામઃ ? । (હ)

નટો । ચં ઘટ્ટમ^૩ ઝ્ઞેવ અઝ્ઞેણ આણસં અહિંસાચસજ-
ન્તલ^૪ યામ અઠઞ્વ^૫ શઙ્ગમ્^૬ અહિંષીઘટ્ટન્તિ । (ઢ)

(હ) નતુ પ્રથમમેવ આર્યેણ આશ્રમમ્ અભિજ્ઞાનશકુન્તલ^૭ નામ
અપૂર્વ^૮ નાટકમ્ અભિનીયતામિતિ ।

(હ) સ્વેતિ । સાધુ સત્કથમ્ । તદ્વત્કથંકાર્યમેવ દર્શયતિ અહો इति ।
અહો આર્ય્યે । રાજી રજ્જ્વલોકમયઃ , રાગેષ ગાનસુરેષ અપદ્ધતા આશ્રમ્ય નીલા
ચિત્તશનિર્મલ સ તાદ્રશઃ સન્ , સર્વતઃ સમન્તતઃ , અલિખિતચિત્રિત इव વિભાતિ ।
અત એવં સાધ્વેવ ગીતમિતિ ભાવઃ । તત્ તથાત્ , ક્તમં વદનાં મય્યે કમ્ ,
શ્રુણ્યત इति પ્રયોગો નાટકાદિકમ્ । એનં રજ્જ્વમ્ , આરાધયામઃ સન્નોધયામઃ ।

(ઢ) નટોતિ । નન્તિતિ સ્ત્રીધર્મે । આર્યેણ સર્વતા, આશ્રમમ્ “નવેના-
ભિજ્ઞાનશકુન્તલનામધેદન નાટકેનોપસ્થાપતમ્મમકામિઃ ” इત્યેવમ્ અવધારિતક
મતુર્ગૌરવદ્યોતનાર્થમાશ્રમમિતુશ્ચમ્ । અપૂર્વ^૮ નૂતનમ્ આશ્ચર્યમિતિ ચ અપૂર્વ
અભિનીયતામકામિરિતિ શેષઃ । इति કૃતોઃ પુનઃ પ્રશ્નો નોપપદાન્તે इત્યાશયઃ ।

શ્રુતવાચ । આર્યો ! જાન જ્ઞાન કરિશાહ । કિ આંતર્યા ।
પ્રાનેનુ ચર સુચર અગ્નહરણ કરિશાહે , ડાહે રણાગ્રમ્ય લોકસકલ, સંકલ
નિકેહે વેન ટિલિત હૈશી રહિશાહેન । ડા એવન કોન્ નાટક અન-
ભવન કરિશા હૈશાનિકે સજ્જે કરિ ?

નટો । આપનિ ત ધ્રુવમેહે વનિશાહેન વે , અહિંજ્ઞાનશકુન્તલ-
નામક અપૂર્વ નાટક અહિંનર કરિવ ।

সুত । আর্থ্যে ! সম্যগনুবোধিতোঃস্মি । অস্মিন্ অথ
কলু বিস্মৃতং ময়ৈতৎ । কৃতঃ— (খ)

তবাস্মি গৌতরামেণ হারিষা প্রসমং কৃতঃ ।

এষ রাজীব দুঃসন্তঃ সারঙ্গেষাতিরংহসা ২৫৩

ইতি নিষ্কান্তো । (ত)

প্রস্তাবনা ॥০॥ (য)

(খ) সূত্রেতি । অনুবোধিতঃ তথা স্মারিতঃ কৃতঃ কারণাদ্বিকৃতমিচ্ছ্যতঃ ।

তত্কারণস্বত্বং তথৈতি । অতিরংহসা অত্মলভেগশাখিনা, সারঙ্গেষ হরিষেন, এক
প্রবিশ্বান্ রাজা দুঃসন্ত ইব ; হারিষা মনোহরেণ, তব্গৌতরামেণ যানস্বরেণ, প্রসমং
বশাৎ কৃতং আকুলচিত্তঃ দূরং নীতঃ স্মি । অতএব অস্মিন্ অস্মিন্ অস্মিন্ অস্মিন্ অস্মিন্
স্মি ।

অথ সৌতী উপমাছহারঃ ।

‘সারঙ্গঃ পুংসি হরিষে সাতকী চ মতকী । প্রবলী ত্রিষু ॥’ ইতি মীহিনী ।

পশ্চাদ্ভাগে ভগবত্ ‘দুঃসন্তো ন সারিঙ্গাঃ’ পশ্চাদ্ভাগে প্রকোচিতম্ ।” ইতি কথ-
নাম ২৫৩

(ত) ইতি । নিষ্কান্তো নির্গতৌ রজসুতিনৌ নটীনটাবিতৌ যৌ ।

(য) ইতি । প্রস্তাবয়তি অস্মিন্ বিষয়ম্ সম্বাদয়তি বা সা প্রস্তাবনা । অথ
সাহিত্যদর্পণে—

সূত্রধার । আর্থ্যে ! ঠিক শ্রবণ করাওঁয়া দিগাহ । আমি এইকণে
ইহা বিস্মৃত হইয়াছিলাম । কারণ,—

অত্যন্ত বেগবান্ হরিণ যেমন, এই রাজা হৃৎকণ্ঠে আকর্ষণ করিয়া
নইয়া বাইতেছে, সেই রূপ ভোমার যেনোহর পানবাগ আমাকে বলকণ্ঠে
আকর্ষণ করিয়াছিল ২৫৩

“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सूतधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रं वाङ्मयैः स्वकार्याख्यैः प्रस्तुतास्तेपिभिमिश्रितः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नास्या प्रस्तावनापि सा ॥”

अथ सादृश्योपन्यासेन दुष्कृतप्रवेशरूपान्वक्तार्यप्रस्तावनादिषु अवलम्बितास्या
प्रस्तावना । अथा तत्रैव—

“यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नास्मावलगितं बुधैः ॥”

एतद्वचसि इदमेव बोद्धव्यं दर्पणकारिण ।

(इहार् पत्र ऊढये चनिशा गेल)

प्रस्तावना ।

রাজা ! সূত ! দূরমমুনা সারহেঁষ বয়মাক্ষাট্যঃ । সৌঃ-
মিদানীমপি (১) । (ন)

গীবাভজ্ঞাভিরামং সুহুরনুপততি স্বন্দনে দন্তদৃষ্টিঃ
পশ্চাৎ ন প্রবিষ্টঃ শরপতনভয়াঙ্কুয়সা পূর্ব্ণকায়ম্ ।
শয্যৈ রহ্যবলীড়ৈঃ শ্রমবিত্তমুখভ্রশিभिঃ কৌর্ণবক্ষঃ (২)
পশ্যোদয়প্লুতত্বাঙ্ঘ্রিয়তি বহুতরং স্ত্রীকমুখ্যী প্রয়াতি ॥৩॥

(ন) রাজাতি । সারহেঁষ হরিয়েন । আক্ষাট্য আক্ষয় আনীতাঃ । সৌঃ সারহঃ ।
বদানীমপি অঘাভিঃ পশ্চাৎ প্রবনেঃপি , প্রয়াতিতি স্ত্রীকস্ব্যৈনাম্বয়ঃ ।

গীবেতি । অনুপততি পশ্চাৎ প্রবতি , স্বন্দনে অশ্রীয়ায় অশ্রীয়ায় রথং প্রত্য-
ন্যতঃ , গীবাভাঃ কন্থরাভাঃ ভজ্ঞে ন পশ্চাৎ পশি পরিবর্তনে ন অভিরামং সুহুরং কন্থা-
ন্যাত্বা , সুহুরং বারং দত্তা অর্পিতা দৃষ্টিয়ৈ ন সঃ , শরস্ব সন্নিহিতবাল্য পতন-
ভয়াৎ স্ফায়াৎ প্রাণভীতে হীতোঃ , ভূয়সা অধিকৈন , পশ্চাৎ ন শরপতন পশ্চাৎ ন ,
পূর্ব্ণকায়ং শরীরম্ পূর্ব্ণৈঃ প্রবিষ্টঃ , সশ্রুত্ব পদব্যাভ্যন্তরে প্রবেশিতদেহপশ্চাৎ ন
দন্তদৃষ্টিঃ , শ্রমৈশ্চ দ্রুতগমনায়াসেন বিহতান প্রকটিতাত্ সূত্রাত্ অশিभिঃ স্বয়মিব গমন-
জনৈঃ , অহ্যবলীড়ৈঃ অহংমুক্তৈঃ , শয্যৈ বালীড়ৈঃ , কৌর্ণ ব্যাসং বক্ষং গমনপথো

রাজা । সারথি ! এই হরিণ আমারিগকে দূরে আকর্ষণ করিয়া
আনিয়াছে । এখনও এই সেই হরিণ—

গীবা পরিবর্তিত করিয়া পশ্চাৎগামী রথের প্রতি , বার বার
স্বন্দর দৃষ্টিপাত করিতেছে ; বাণ পড়িবার ভয়ে , শরীরের পশ্চাৎ
দ্বারা লক্ষ্যভাগের অভ্যন্তরে অধিকভাবে প্রবেশ করিতেছে ; পরিবর্তে
মুখমণ্ডল প্রকটিত হইয়া বাইতেছে ; তাহাতে সেই মূৰ হইতে পতিত

(১) অঘং পুনরিদানীমপি ।

(২) হমং রহ্যবলীড়ৈঃ ।

স্বিক্ষয়ম্ ! (১) কথমনুপতত এন মে প্রযজপ্রেক্ষণীয়ঃ সংহ-
তোঃ সৃগঃ । [প]

বস সঃ, 'উদ্যম্ জহ' মৃতং লক্ষণং যস্য তস্য ভাবলক্ষ্যাত্, বিযতি আকাশে,
বহুতরং সাতিশযম্, উষ্মাং ভূমী চ, সৌকম্ অল্পম্, প্রযাতি গচ্ছতি, প্রলাযমানঃ
খলুয়ং ক্রমঃ উল্লক্ষণাতিশয়েন আকাশে এক অধিকং তিষ্ঠতি ভূমী আল্পমিতি ভাবঃ ।
ইতি ত্বং পশ্য ।

অন্য যথাগবত্বসু বর্ণনাৎ স্বभावोक्तिरलङ्कारः । উষ্মামিত্যত্র চ পরুষবর্ণনতয়া
সুতিদুঃখাবহত্বাৎ দুঃশবলদোষঃ, তথা উষ্মামিত্যত্রঃ পরং সমুচ্ছয়ার্থকশ্যকারঃ
অবশ্যং বক্তব্যঃ, কিন্তু নীত ইতি বাচ্যানभिधानদोषश्च । 'যাতি ভূমৌ চ কিস্ত' ইতি
পাঠে তু তবোঃ সমাধানম্ ।

“বলে রাণী নীলচাকসিতে ত্রিণু” ইতি । “শতাব্দঃ স্যন্দনী রথঃ” ইতি “শম্প”
বালদর্শকম্” ইতি অসমরঃ ।

পশ্যাদ্ভৈমিতি পশ্যাদ্ভৈম্, পৃষীদরাহিত্যৎ সাধুঃ ।

সম্ভৱা ভলম্ ॥ ৩৯ ॥

(৫) স্বিক্ষয়মিতি । অর্থঃ সৃগঃ, অনুপতত এক পশাঙ্কাত এক মে মম, কথং
প্রযজেন দূরমতল্যাত্ কটেন প্রেক্ষণীয়ো দ্রষ্টব্যঃ সংহতো জাতঃ । এতেন রথস্য সাতিশয-
বৈরং সম্যাদযিতুমশক্ততয়া সূতস্য নিন্দা আশ্রিত্যে ।

অর্দ্ধভূত নতন ভূত দ্বারা পথ ব্যাপ্ত করিতেছে ; এই অবস্থায় অত্যন্ত
উল্লক্ষণ করায়া আকাশেই অধিক গমন করিতেছে, কিন্তু ভূতলে অল্পই
যাইতেছে—দৈব ॥ ১ ॥

(বিশ্বক্সেন সহিত) পিছনে পিছনে যাইতে যাইতেই এই হরিণ,
আমার যত্নপূর্বক দর্শনের যোগ্য হইয়া দাঁড়াইল কেন ।

(১) তদৈব কথমনুপতত এক মে প্রযজপ্রেক্ষণীয়ঃ সংহতঃ ।

২৪০

৩২, ২৪৪

২১

১ সূতঃ । উদঘাতিনৌ ভূমিরিতি রশ্মিসংযমনাত্ রথস্য
মন্দীভূতো বেগঃ ; তেনৈব সৃগো বিপ্রক্লষ্টঃ সংবৃক্তঃ । সম্প্রতি হি
সমদেশবর্তী ন তে দুরাসদৌ ভবিষ্যতি (১) । [ফ]

রাজা । তেন হি সুচর্যন্তামভীষতঃ । [জ]

সূত । যথাজ্ঞাপয়ত্বাযুযাণ্ । ইতি ভূয়ো রথবেগং সূচয়িস্বা ।

আযুযাণ্ ! পশ্য পশ্য । এতৈ হি-- [২] (অ)

(ফ) অতঃ সূতঃ 'সুদৌষ' পরিহরতি সূত ইতি । উদঘাতিয়তি 'সুচর্যন্ত' জনয়তীতি
উদঘাতিনৌ উন্নতাবনতা । ইতি হেতোঃ , রশ্মিরশ্মরজ্যোঃ সংযমনাদাকর্ষণাত্ । বিপ্র-
ক্লষ্টৌ দূরবর্তী । দুরাসদৌ দুর্লভাঃ , অর্থং সৃগ ইতি শ্রেয়ঃ ।

(জ) রাজ্যেতি । তেন হি সমদেশবর্তীত্বেনৈব কৃতুনা, অভীষতঃ প্রযজ্ঞা স্বয়ং
রজ্যব ইতি যাবত্, সুচর্যন্তাং সম্বীকরণায় হস্তাত্ ত্যজ্যন্তাম্ ।

"অভীষতঃ প্রযজ্ঞে রশ্মৌ" ইত্যমরঃ ।

(অ) সূত ইতি । এত ইতি ক্লোকস্বরাজিন ইত্যস্ব্য বিশেষণম্ । হি তৎসংজ্ঞা ।

সারথি । স্থানগুলি উচু নীচু ছিল বলিয়া, দড়ি টানিয়া ধরায়
রথের বেগ কমিয়া গিয়াছিল ; তাহাতেই এই হরিণ দূরবর্তী হইয়া
পড়িয়াছিল । এখন সমান জায়গায় রহিয়াছে, সুতরাং আপনাব
দৃষ্টাপ্য হইবে না ।

রাজা । তাহা হইলে দড়ি ছাড়িয়া দাও ।

সারথি । আযুযাণ্ যেমন আদেশ করেন । (এই বলিয়া সারথিঃ
রথের বেগ জমাইয়া) আযুযাণ্ ! দেখুন দেখুন ।

(১) আযুযাণ্ ! উদঘাতিনৌ ভূমিরিতি ময়া রশ্মিসংযম্যন্তাম্ ইত্যস্ব্য, মন্দীভূতো
বেগঃ । তেনৈব সৃগঃ, বিপ্রক্লষ্টান্তরঃ । সম্প্রতি সমদেশবর্তী ন তে দুরাসদৌ ভবিষ্যতি ।

(২) সূতঃ । ... রথবেগং নিচয়্য । আযুযাণ্ ! পশ্য পশ্য ।

সুস্তোষু রশ্মিষু নিরায়তপূর্বকায়াঃ

স্বেষামপি প্রসরতাং রজসামলঙ্ঘাঃ ।

নিষ্কম্পচামরশিখাশ্চ তুতকর্ণা ভঙ্গাঃ

ধাবন্তি বর্মানি তরন্তি নু বাজিনস্তে (১) ॥৮॥

সুস্তোষিতি । রশ্মিষু চন্দ্রশ্চ, সুস্তোষু সতস্, নিৰ্ণ বিচলন্তে আয়তা দীর্ঘা
 বেধ ইতি নিরায়তা অস্ত্রবদীর্ঘাঃ পূর্বকায়া দৈর্ঘ্যপূরোভাগা যেষাং তে; প্রসরতাং পৃষ্ঠ গত-
 বাহুবীৰ্জেন সম্যুখী প্রচলিতাম্, স্বেষামপি স্বলললুরোত্থাপিতানাংপি, রজসাং ধূলীনাম্,
 অলঙ্ঘা লঙ্ঘয়িতুমতিক্রমিতুমশক্যাঃ, নিষ্কম্পা নিশ্চলাঃ চামরাণী মল্ল বধিশিরোলোভাঃ
 শিখা অর্ঘদীর্ঘা যেষাম্ তে, তথা চুতা নষ্টাঃ কণ্ঠেযোর্মজ্জা অতনননানি যেষাং তে
 তথোক্তাঃ, তে তব বাজিনঃ অশ্বাঃ, বর্মানি মল্লযরণে ধাবন্তে বেগেন গচ্ছন্তে, তরন্তি
 নু আকাশে ভ্রবন্তি কিম্? । অন্যথা বৈদ্যবৈদ্যাসম্ভব ইতি ভাবঃ ।

অন্যপি পূর্ববৎ স্বভাবীক্ৰিয়াঃ, ধাবন্তে তরণসংশয়াৎ যুদ্ধসন্দেহে অসংযোঁযৌ নির-
 পেষতয়া সংঘটিতঃ । তথা সত্যবিশ্বসমাসাস্রযণাত্ নিরায়তপদে নিম্ন অতিদেহঃ,
 সত্যনির্ঘনাভিব্যং আয়তলামাববিহিতৌ বৌদ্ধ্য ইতি সন্দেহাত্ সন্দিগ্ধবাদৌ, স তু
 'লঙ্ঘ্যতপূর্বকায়াঃ' ইতি পাঠেন পরিহার্যঃ ।

বসন্ততিলকা ইত্যম্—“উক্তা বসন্ততিলকা তমসা জগৌ গঃ” ইতি লক্ষণম্ ॥২॥

মজ্জিচ্ছাভিরা মিলে পর, বাহাদেও দেহের পূর্বাধিক অতীততর হই-
 য়াছে; আপনাদের খুরোথাপিও সম্মুখগামী ধ্বনিও, বাহানিগঃ কলস্রব
 করিতে পারিতেছে না এবং বাহাদেও চামরের অগ্রভাগ নিশ্চল হইয়াছে,
 আর কর্ণের বজ্রতা নিবৃত্তি পাউয়াছে; সেইরূপ আপনাদের এই অগ্রভাগ,
 পথে ধাবিত হইতেছে, না,—সস্তরণ করিতেছে? ॥৮॥

(১) সুস্তোষু রশ্মিষু নিরায়তপূর্বকায়াঃ নিষ্কম্পচামরশিখাশ্চ তুতকর্ণা ভঙ্গাঃ ।

অস্টোক্তাঃপি রজসামলঙ্ঘনীয়া ধাবন্ত্যসৌ মল্লগণা অলঙ্ঘ্যবন্তঃ ॥

राजा । वर्य्यम् । नूनमतोऽहं हरिश्च हरयो वर्त्तन्ते ।
यतः [१] (म)

यदासौकं सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदाह विच्छिन्नं भवति क्षतसम्भ्रानमिव तत् ।

प्रज्ञाया यद्वक्तं तदपि समरेखं नयनयोः

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् (२) ॥८॥

(म) राजति । हेसितहरिश्चप्राप्तिसम्भावनाया इत्यर्थः । हरयो मदीयघोटकः, हरिश्चमतोऽहं वेगातिशयादतिक्रम्य, वर्त्तन्ते वर्त्तमाने इति भविष्यत्समीचीनं वर्त्तमाना इति नूनं तर्कयामोत्यर्थः । “नूनं तर्कं ऽर्थनिश्चये” इत्यमरः ।

यदिति । इयस्य कथात्, वेगात् यत् वस्तु, चासीत् दूरतो दृष्टं तस्य चक्षुरमासीत्, सहस्रतत्पञ्चादिव, तत् वस्तु विपुलतां निशासताम्, व्रजति प्राप्नोति । इदं वस्तु कदूरक-विषयम् । यत् वनादिकं वस्तु, अहो वस्तुत एव, विच्छिन्नं विभक्तम्, तत् वस्तु, क्षत-सम्भ्रानमिव क्षतसंयोगमिव भवति । इदं पार्श्वस्थविषयम् । यत् वनस्थानादिकम्, प्रज्ञाया स्वभावेनैव वक्तुं कुटिलम्, तदपि वस्तु, समा देखा यस्य तत् तादृकम् भवति । इदमपि पार्श्वस्थविषयम् । तथा किञ्चित् किमपि वस्तु, मे मम नयनयोः वस्तुयोः, क्षणमपि न दूरे विद्यते सहस्रैव सन्निहितत्वादिति भावः, न वा पार्श्वे तिष्ठति, अत्रादेव दूरपथादगतत्वादित्याशयः ।

राजा । (आनन्देन सहित) निष्ठय षोडशकुल, इतिगङ्गाके अङ्कि-
कम् कत्रिशा याहेवे । कारण—

याहा मृष्टिगण्ठे स्थल छिल, वःथेर वेगे सहमाडे ताहा विच्छिन्न माड

(१) सहस्रमतोऽहं हरितो हरौच वर्त्तन्ते वर्त्तमाने । तवार्थः ।

(२) वदन्तान्, वदन्ते विच्छिन्नम् । न मे पार्श्वे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ।

সূতঃ । পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যম্ । (য)

রাজা । শরসন্ধান নাটয়তি (১) । (২)

নেপথ্যে । ভো ভো রাজন্ ! আশ্বমমৃগোঽয়ং ন হন্তব্যো
ন হন্তব্যঃ । (ল)

অতঃ কৃতসন্ধাননিবেশিতা ভাষাভিমানিনী ক্রীড়োৎপাদকঃ । তথা অন্তর্যমিত্যাদি
সমুদায়ম্ প্রকাশ্যে নাকারো বা বসন্তব্যঃ । কিন্তু নীতি ইতি বাচ্যানभिधानদোষঃ । স
তু 'ব' দূরে ক্রীড়িষ্যে অথনপি ন পার্থে রথজবাত্ ইতি উপাঠেন সমাধেয়ঃ । "তস্মৈ
ত্বজ্ঞানসংগে ইতি" ইত্যমরঃ ।

এতদনুপোক্তিযং বা মটিকাব্য—

“যথ পুত্রজবযোগাদেয়দ্বয়ং স্বয়ং দিব্যদতিরথিণা প্রাপ্তসুখী বিভাগম্ ।”

শিখরিণীঃ ক্রীড়াম্ “রথৈকদ্রষ্টৃশ্চৈব যমগমভাগাঃ শিখরিণী” ইতি লক্ষ-
ণাৎ ৷২৪৷

(য) সূত ইতি । ব্যাপাদ্যং হন্তব্যম্, হরিশেনিতি শ্রীষঃ ।

(২) রাজেতি । নাটয়তি অভিনয়তি । হরিণং হন্তুমিতি ভাবঃ ।

(ল) নেপথ্য ইতি । সম্মুখী দিক্শক্তিঃ । অথ হি সানিধিবা দিত্যশ্বতঃ ।

করিতেছে ; যাহা বাস্তবিকই কিডক, তাহা যেন সংযুক্ত হইতেছে,
যাহা স্বভাবতই বন্ধ, তাহাও সমরেশ বলিয়া বোধ হইতেছে এবম্ ক্ষণ-
কালের অন্তরও কোন বস্তুর আমার নয়নের দূরে কিম্বা পার্শ্বে থাকিতেছে
না ৷২৪৷

সারথি । এই বধা হরিণটাকে দেখুন ।

রাজা । (বাণ-সন্ধান অভিনয় করিলেন)

নেপথ্যে । হে হে রাজন্ ! এটা আশ্বমের হরিণ, মারিবেন না
মারিবেন না ৷২৫৷

(১) সূত ! পশ্যৈনং ব্যাপাদ্যম্ । (শরসন্ধান নাটয়তি)

সূতঃ । আকর্ষ্য অশ্বশীক্স ব । আযুযান্ ! অস্বয় স্থলু তে
বাণপাতপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্যান্তরাযৌ তপস্বিনৌ স-
বৃত্তৌ (১) (ব) ।

রাজা । সসম্ভ্রমম্ । প্রমুচ্ছন্তামভীষবঃ (২) (৩)

সূতঃ । যথাস্থাপয়ত্বাযুযান্ । ইতি তথা কৰোতি । (৩)

ততঃ প্রবিশতি সশিষ্যৌ বৈজ্ঞানসঃ । (৪)

বৈজ্ঞান । হস্তমদাম্য । রাজন্ ! (৪) আশ্রমমৃগোঃ স্য ন
হন্তব্যো ন হন্তব্যঃ । (স)

(১) সূতঃ ইতি । কৃষ্ণসারস্ব কৃষ্ণসারহস্তায়াঃ, অন্তরাযৌ নিবারকালেণ বিশৌ,
সংব্রতৌ জাতৌ ।

(২) রাজাতি । সসম্ভ্রমং সত্বরম্ প্রমুচ্ছন্তাম্ আকৃষ্ণ প্রিয়ন্তাম্, অভীষবঃ
অশ্বরজবঃ ।

(৩) ততঃ ইতি । বৈজ্ঞানসঃ কথিতপক্ষী ।

সাবধি । (শুনিয়া এবং দেখিয়া) আযুযান্ ! দুইজন তপস্বী,
আপনার বাণক্ষেপের পথবর্তী এই হরিণটার বিঘ্নস্বরূপ হইয়াছেন ।

রাজা । (দ্রবার সহিত) অশ্বরজ্জু আকর্ষণ কর ।

সাবধি । আযুযান্ যেমন আদেশ করেন । (এই বলিয়া অশ্বরজ্জু
আকর্ষণ করিল)

তাহার পব শিষ্যেব সহিত একজন তপস্বীর প্রবেশ ।

(১) সূতঃ । ...তে বাণপথবর্তিনঃ কৃষ্ণসারস্যান্তরে তপস্বিনে উপস্থিতাঃ ।

(২) রাজা । (সসম্ভ্রমম্) । তেন হি নিমুচ্ছন্তাম্ বাজিনঃ ।

(৩) সূতঃ । তথা । (রথং স্থাপয়তি) ।

(৪) ভীষী রাজন্ !

ন খলু ন খলু বাণ্যঃ সন্নিপাত্যোঃ সমক্ষিন্

মৃদুনি মৃগশরীরে তুলরাশাবিবাগ্নিঃ ।

ক যত হরিষকানাং জীবিতং সাতিলোলং

ক য নিশিতনিপাতা বজ্রসারাঃ শরাস্তে ৷ ১০৯ ৷

“বৈজ্ঞানসৌ বনবাসী বানপ্রস্থঃ তাপসঃ” ইতি বৈজ্ঞানসৌ ।

(স) বৈজ্ঞানি । সঙ্গম্য উত্তোল্য ।

ন খলু ন খলু সন্নিপাত্যঃ নো নৈব ত্র্যয়ঃ । নত উত্তম ইতি । যত খলুদে । সন্নি-
লোলং সন্নিপাত্যঃ নো নৈব ত্র্যয়ত্বাৎ নিতালচক্ষুঃসম, হরিষকানাং মৃদুশরায়াম্,
জীবিতং জীবনম্ ক ক্রতু বত্নৈঃ ; নিশিতাং প যশাসী চরণৈঃ তোল্যক্তা নিপাতা
শারঃ শরীণী, তথা বজ্রসারঃ শরী ক্রতু যৌগে, তৈ তব শরা বণ্যাস ক্রতু
বিদ্যম্ । বাণসংবলিতঃ বাণুপনঃ স্বপ্রয়োগ ইব মৃদুহরিষবধায় স্বকীয়দারুণবায়-
মৃগশরীরে নিতরামন্যায়ঃ ‘সম্ভবতি লক্ষ্যপাঠে মৃদুবাণস্যন্যায়ত্বম্’ ইতি শ্রীমদ্বিষ্ণুস্মৃতিঃ ।

অতঃ পরঃ কাণ্ডঃ স্বপকারণে পূর্বাধিকার্যস্যসমর্থন দর্শনার্থ্যাসঃ, কৌমল-
কটিনয়ঃ জীবিতশরশোভিত্বয়োঃ সঙ্কটনাৎ বিশ্রমালঙ্কারঃ বজ্রসারা ইতি ক্রমোপমা য
ইত্যেতৎ সঙ্কটভাবেন সঙ্কটঃ ; স য তুলরাশাবিবাগ্নিরিত্যুত্তোপময়া পুনঃ সং-
ল্লপ্তিঃ । সংস্ফটিকশরায়পি পুনঃ সংস্ফটিকশরীরে সম্ভবত ইতি প্রদর্শিতমজ্ঞাভিঃ সাদৃ-
শ্যদর্পণটীকাধাম্ ।

“সারী বলি স্থিরায়ী য ন্যায়ী ক্রীড়ং বহি ত্রিভু” ইত্যমরঃ ।

তপস্বী । (হস্ত উত্তোলন করিয়া) হে হে রাজন ! এটা আশ্রমের
হরিণ ; যারিবেন না যারিবেন না ।

তুলার রাশিতে অগ্নির স্তায়, এই কোমল মৃগ-শরীরে এই বাণ
নিষ্ক্ষেপ করিবেন না, করিবেন না । হায় ! ক্ষুদ্র হরিণগণের নিষ্ঠা

তদাশু কৃতসম্বান' প্রতিসংহর সাধকম্ ।

আত্মব্রাণায় বঃ শস্ত্রং ন প্রহন্ত, মনাগমি (১) ৥ ১১ ৥

হরিণকানামিতি অত্যাঙ্ক কপ্রত্যয়ঃ । নিপাত্যন্তে বিনাশন্তে ছিগন্তে অনেনে তে
নিপাতো ধারা । করণে অন্ ।

মালিনী ইত্যম্ “ননমশ্চয়ুত্বেয়' মালিনী মালিনীকৈঃ” ইতি লঘুবাৎ ৥১০৥
ননু তর্হি যেন কেনচিত্ত সামান্যশস্ত্রেণ হরিণোঃ' ময়া নিহন্ত্যতামিষাৎ তদিত্তি
তৎ তত্বাদাশুশব্দত্বেনৈব অবজ্ঞাত্বান, কৃত' সম্বান' লঘুপরি পাত্যাক্ষ স্থির স্বরেষু
যস্য তন্ম, সাধকম্ অম্ বণম্, অ য় য় প্রসিদ্ধ, প্রতিসংহর নিবর্ত্য । তব কারণ-
মাহ আত্ম' ইতি । বো যুগ্ম ক' যস্তন, অত্মস্য বিরতস্য প্রাণিনঃ ব্রাণায় রক্ষয়ৈব
প্রবর্তন্তে, কিন্তু মনাগমি নিরপরাধে প্রাণিনি, প্রহন্তে, ন প্রবর্তন্তে, ব্রাণায়বর্তনায়-
নৈব বিবাহা যুগ্ম'ক' সৃষ্টবাদিতি ভাবঃ ।

অত্রাপি পূর্ববদেব কার্য কারণভাবে অর্থান্তরন্যাসোঃ সংহরঃ । নত্বা ত্বং ইতি যুগ্ম-
প্রত্যয়ৈন প্রকম্প্য' প্রহন্ত' মিত্তি তুমপ্রত্যয় মিধানাত্ ভগ্নপ্রকম্পতা দায । স চ 'ত্ব ত্ব নী
হি বঃ শস্ত্রং ন প্রহন্ত, মনাগমম্' ইতি পাঠেন সূচ্যেয়ঃ । এবম্ হি যুদ্ধস্য উল্ল্য-
ত্বাৎ নিরর্থকত্বদোষোঃ নত্বা আত্ম'মিত্তি দ্বিতীয়ান্ভিধায় অগমসৌচি সূচ্যম্ভি-
ধানাত্ পুনর্ভগ্নপ্রকম্পতা ত্বিতি ধ্যেয়ম্ ।

“ব্রাহ্মাঃ পরাধো সনুয” ইত্যমরঃ ৥১১৥

চকল জীবনই বা কোথায় ; আর বজ্রের দ্বারা বলবান ও জীবন আপ-
নার বাণগুলিই বা কোথায় ৥১০৥

অতএব কৃতসম্বান বাণটাকে শীঘ্র প্রতিসংহার করুন । কারণ,
বিপদের পরিজ্ঞাপের জন্যই আপনাদের অন্ত্র ; কিন্তু নিরপরাধের উপরে
প্রহার করিবার অস্ত্র নহে ৥১১৥

(১) আত্মব্রাণায় তে শস্ত্রম্ ।

রাজা । সপ্রণামম্ । এষ প্রতिसংহৃত এব । ইতি যথোক্ত-
করোতি (১) । (২)

বৈষ্ণা । সঙ্ঘৰ্ম্ম । সট্শমেবৈতন্ পুরুবংশপ্রদীপস্য
ভবতঃ (২) । (৩)

জন্ম यस्य পুরোবংশে যুক্তরূপমিদং তব ।

পুত্রমেবংগুণোপিতং চক্রবর্তিনমাপ্রুচি ॥১২॥

(১) রাজেতি । প্রতিসংহৃত এব নিবর্তিত এব । যথোক্তং করোতি প্রতিসংহরতি-
ত্বম্ ।

(২) বৈষ্ণেতি । পুরোবংশাতিকনিষ্টপুত্রস্য বংশে প্রদীপস্তদ্বদুজ্জ্বলতাকারকস্য ।
সট্শমেব যোগ্যমেব ।

জন্মতি । পুরোস্তদাখ্যস্য যযাতিপুত্র য বংশে, যস্য তব জন্ম, তস্য তব, ইদম
অস্মাকং নিবারণমাত্রার্থৈব সংহিতস্ত্যাপি বাণস্য প্রতিসংহরণম্, যুক্তরূপং সৰ্বথৈব
উপযুক্তং জ্ঞাতম্ । এতেন নিতান্নং সন্তুষ্টব্রাণাস্তি পূৰ্বমিতি । এবংগুণোপিতম ইদৃশম্বা-
বিনয়াদিগুণশালিনম, চক্রবর্তিনং সার্বভৌমং পুত্রম্, আপ্রুচি লভস্ব ।

চক্রা ভূমণ্ডলে বৰ্ত্ততে অধীশ্বরত্বেনাধতিষ্ঠত ইতি চক্রবর্তী । “অগ্নিষ্টোমযাজী
পুত্রস্তি মধিতা” ইत्याদিবত্ “ধাতুসম্বন্ধে প্রত্যয়াঃ” ইত্যনেন সাধুলম্ ।

“চক্রবর্তী সার্বভৌমঃ” ইত্যমরঃ । এতদনুরূপমাক্ষং যযাতিপুত্রশ্চ “মবনানীভাঃ
ভবতঃ পিতৈব” ॥১৪॥

রাজা । (প্রণামের সহিত) এই প্রতিসংহৃতই হইল । (এই
কথিয়া প্রতিসংহার করিলেন ।

উপস্থী । (আনন্দের সহিত) আপনি পুরুবংশেব প্রদীপ ; আপ-
নার পক্ষে ইহা উপযুক্তই হইয়াছে ।

(১) রাজা । এষ প্রতিসংহৃতঃ । যথোক্তং করোতি ।

(২) বৈষ্ণা । (সঙ্ঘৰ্ম্ম) উচিতমেবৈতন্ পুরুবংশপ্রদীপস্য নরেন্দ্রদীপস্য ভবতঃ ।

इतरोऽपि । इत्यमुदाहृतम् । सर्वथा चक्रवर्त्तिनः पुत्रमाप्नुहि (१) । (क)

राजा । सप्रणामम् । प्रतिगृहीतं ब्राह्मणमन्त्रः (२) । (ख)

वैष्णवः । राजन् ! समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष चास्मद्गुरोः कण्वस्य कुलपतेः साधिदैवत एव शकुन्तलया अनु-
मालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातस्तदत्र
प्रविश्य प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः (३) । अपि च [ग]

(क) इतरोऽपीति । शिष्योऽपीत्यर्थः । उदस्य उन्नीत्यर्थः । सर्वथा अवश्यम् ।

(ख) राजेति । प्रतिगृहीतं सत्यतया स्वीकृतम्, ब्राह्मणोक्तत्वादेवेति भावः ।

(ग) वैष्णवेति । समिदाहरणाय यज्ञीयकाष्ठानयनाय । कुलपतेः शिष्यसमूहनि-
यन्तु अन्नदानादिपूर्वकवद्भूतमुन्यध्यापकस्य, कण्वस्य तदाव्यस्य महर्षेः, आश्रम इति
परिणामव्ययः । शकुन्तलया एव साधिदैवतः साधिदैवतैर्न अधिष्ठातृजनैर्न सहैति सः शकु-
न्तलया अधिष्ठित इत्यर्थः, मालिन्यास्तदाख्याया नद्यासोरे इत्यनुमालिनीतीरम् । चेद
यदि अन्यस्य कार्यस्य अतिपातः अतिक्रम चतिरिते य वत, न भवेत्, तत् तदा ।

पूज्यवन्द्यैः यैश्च जगन्महेश्वरः आपनात् पक्षे ईश उपयुक्त इति वदते ।

अतएव एतेषां गुणसम्पन्नं मार्वाभ्युदयं पूज्यं लाभं कर्तुम् ॥२॥

अपरं तपश्चैव । (हस्त उल्लोलनं करिष्यामि) अवश्यं चैव पूज्यं
लाभं कर्तुम् ।

राजा । (प्रणामपूर्वकं) ब्राह्मणैश्च वाक्यं (मन्त्रं वलिङ्ग्य) शीकाव
करिष्यामि ।

(१) कश्चित् अयं पाठो भवति ।

(२) राजा । (सप्रणामम्) प्रतिगृहीतम् ।

(३) वैष्णवः । एष खलु काण्वपक्षे कुलपतेरनुमालिनीतीरम्...पातः
प्रविश्य ।

ধর্ম্যঃ স্তপোধনানাং প্রতিহতবিদ্যাঃ ক্রিয়াঃ সমবলোক্য ।

শাস্বসি কিম্বক্তো মে রচতি সৌখ্যকিণাঙ্ক ইতি (১) ১১৪

শুকুনমেতি । “সর্বো তে তেন পুত্রো ব্রুবিষ্যে অনুরাগোত” ইত্যাদিবৎ কমেদে ততোয়া ।
অনুনাশিনীতীরমিতি বিমলস্যৈ অম্যগ্ৰীভাবঃ ।

কুণ্ডলমিলনঞ্চ যথা “সুনীমা দৃশয়াঙ্ক যোঃ প্রদীনাতিপোষক” ।

অপ্যাবয়সি বিপ্রাঃ স বৈ কুলপতিঃ স্মৃতঃ ॥”

অথ চতুর্থী নাম নাশ্যাকারঃ “কার্য্যকরণমুজ্জ্বলং” ইতি দর্শনশাস্ত্রাৎ ।

ধর্ম্যঃ ইতি । প্রতিহতা ভবদ্বাদ্বলপ্রভ বেগে বিনাশিতাঃ বিপ্রা যাসাং তাঃ,
ধর্ম্যঃ ধর্ম্যাদমপেতাঃ তপোধনানাং তপস্বিনাম্, ক্রিয়া যোগাদিকর্ম্মাণি, সমবলোক্য,
সৌখ্যং অনুরাগস্য যঃ কিণঃ সর্বাধীন যুক্তাবলঃ স এব শঙ্করিক্ যত স তাড়য়ঃ মে মম
দুঃখনশ্চৈতর্যং, ভুগৌ বাক্তং, কিয়ন্তু কি পরিমাণম্, রচতি ইতি শাস্বসি । ধর্ম্যঃ-
ক্রিয়াণাং নিষিদ্ধতাদর্শনেন স্বকীয়ভুজঃ সর্বমিব ভুগম্ভবৎ সর্বং বৈ রচতোতি শাস্ব-
সীতি ভাবঃ ।

অথ ধর্ম্যাক্রিয়াণাং নিষিদ্ধতাদর্শনেন স্বকীয়বাহুদ্বারা সর্বমিব সর্বং বা রচায়া
অনুমানাত প্রসিদ্ধাং ন কুলবচনম্ । যথা দর্শন্যে—

“যসি কিলচিৎ শ্রেণে কিলচিদয়তানুমেদতে ।”

আখ্যা ভাতিঃ ॥ ১১ ॥

তপস্বী । রাজন্ ! আমরা যদিও আহরণ করিবার জগৎ উলিয়াছি ।
মালিনীনদীর তীরে আমাদের গুরু কুলপতি কথের এক আশ্রম দেখা
যাইতেছে ; শঙ্করলাই ইহার অধিষ্ঠাত্ত্বী । যিনি আপনার অল্প কার্য্যের
প্রতিক্রম না হয় ; তবে আপনি এই আশ্রমে প্রবেশ করিয়া আত্ম-
সংস্কার গ্রহণ করুন । আর—

কুলপতিনগের নিবিত্ত-সম্পন্ন ধর্ম্যকর্ণাগুলি দেখিয়া, “মহুর গুল

(১) রম্যকর্ণাধননাম্ ।

রাজা । অপি সম্বিদ্ধিতোঽত্র কুলপতিঃ ? । (ঘ)

বৈখা । ইদানোমেব দৃষ্টিতরং শকুন্তলামতিষিসতৃষ্ণা-
য়াদিদৃশ্য (১) দৈবমস্বাঃ প্রতিকূলং শময়িতুং সৌমতীর্থ-
গতঃ । (ঙ)

রাজা । ভবতু । তামেব দৃশ্যামি । সা খলু বিদিত-
ভক্তির্মাং মহর্ষয়ে নিবেদয়িষ্যতি (২) । (চ)

(ঘ) রাজাতি । অত্র অ.শমে, কুলপতি, পূর্বকুলচরণঃ কথং, অপি কিং সম্বিদ্ধিত
আসন্নং স্থিতঃ কিম ।

(ঙ) বৈখাতি । অস্বাঃ শকুন্তলায়াঃ প্রতিকূলম্ অসমতবরাদ্যপ্রাপ্তিঃ বিরোধি,
দৈব পূর্বশয্যেবদৃষ্টিতম্, শময়িতুং শিনাশয়িতুম্ ।

যথা সভ্যদৃষ্টতদ্ব্যতম্ — “তত্র দৈবমভিব্যক্তং পৌরুষং পৌর্বদৈহিকম্ ।”

(চ) রাজাতি । ভবতু অর্থাৎ মম স্বগয়াসমগতিরিত্যি শ্রেয়ঃ । তাং শকুন্তলামেব ।
বিদিতা অত্রগতা ভক্তিঃ মহর্ষিঃ কণুং প্রতি পূজাতয়া মনানুরাগো যথা সা, মহর্ষ্যে
কল্যাণ, অং তাদ্যমভিসমলমিত্যর্থঃ, নিবেদয়িষ্যতি প্রাদিশিষ্যতি । মহর্ষিঃ প্রতি মম
ভক্তিঃ প্রত্যচৌক্য শকুন্তলা তা ভক্তিং মহর্ষ্যে কথয়িষ্যতি, ততঃ স মে কল্যাণ
বিধায়কোতি মাধঃ ।

আকর্ষণের চিত্রে চিত্রিত আয়ার বাহু, কি পরিমাণ ব্রহ্ম করিতেছে”
ইহা জানিতে পারিবেন ॥ ১৩ ॥

রাজা । কুলপতি আশ্রমে আছেন কি ? ।

উপন্যী । সম্প্রতিহে, অতিষিসংকারকপ্রিয়ার অশ্রু; কল্যাণ শকু-
ন্তলাকে আদেশ করিয়া, উহার প্রতিকূল নৈবেদ্য উপশ্রব করিবার
নিমিত্ত, সৌমতীর্থে গিয়াছেন ।

(১) সম্বিদ্ধিঃ ।

(২) ভবতু । তামেব দৃশ্যামি । সা খলু বিদিতভক্তিঃ মাং মহর্ষ্যে কথয়িষ্যতি ।

ବୈଷ୍ଣା । ସାଧ୍ୟାମସ୍ତାବତ୍ । ଶ୍ଵିତି (୧) ଶଶିଷ୍ଠା ନିଷ୍କାନ୍ତା । (କ)

ରାଜା । ସୂତ ! ନୋଦୟ (୨) ଅଶ୍ଵାନୁ, ପୁଂସ୍ତାନ୍ୟମଦର୍ଶନିନା-
ତ୍ମାନଂ ପୁନୀମହି । (ଜ)

ସୂତଃ । ଯଦାଜ୍ଞାପୟତ୍ୟାୟୁଞ୍ଜାନୁ । ଶ୍ଵିତି ଭୃଶୀ ରଥବେଗଂ ରୂପୟତି (୩) । (କ୍ଷ)

ରାଜା । ବଂଶଜାଦବଲୋକ । ସୂତ ! ଅକଥିତୋଽପି ଜ୍ଞାୟତ
ଏବାୟ ମାତ୍ତୋଗସ୍ତପୋବନସ୍ତ (୪) । [ଜ]

ସ୍ଵିତିଭକ୍ତିରାଶି ଶକ୍ତିଶବ୍ଦୋ ଶାବେ ଶକ୍ତିପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତଃ । ତେନ ପୁଂସ୍ତାନ୍ୟାଦିତ୍ବାନ୍ନ ପୁ ବଂଶାଦିନି-
ଷେଧ ଶ୍ଵିତି ତତ୍ତ୍ଵେବ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(କ) ବୈଷ୍ଣା ଶ୍ଵିତି । ତାବତ୍ ବାକ୍ୟାଳଙ୍କାର, ସାଧ୍ୟାମାନୀ ଗଞ୍ଜାମ । ଯଦା ଦର୍ପଣେ 'ପ୍ରାସିଦ୍ଧ
ସ୍ଵାନ୍ତକଃ ସାଧିଗର୍ମିନଃ ସ୍ଥାନେ ପ୍ରସ୍ତୁତେ ।"

(ଜ) ରାଜା ଶ୍ଵିତି । ନୋଦୟ ଚାଲୁ । ପୁନୀମହି ପବିତ୍ର କୁର୍ମହି ।

(କ୍ଷ) ସୂତ ଶ୍ଵିତି । ଭୃଶଃ ପୁନରପି । ରୂପୟତି ସାଧୟତି ।

ରାଜା । ହଠାତ୍ । ତାହାର ମହିତହୀ ଦେଖା କରି ; ତିନି (ଶକୁନ୍ତଳା)
ଆମାର ଭକ୍ତି ଜାଣିବା, ମହର୍ଷିକେ ଜାଣାହେବେନ ।

ତପସ୍ଵୀ । ତବେ ଆମରା ବାହି । (ଏହି ବଳିଆ ଶିଶୁବ ମହିତ ଚଳିଆ
ଗେଲେନ)

ରାଜା । ମାର୍ଗଧି ! ଯୋଡ଼ାଶୁଳିକେ ଚାଲାଓ ; ପୁଣ୍ୟ ଆଶ୍ରମ ଦେଖିବା
ଆତ୍ମାକେ ପବିତ୍ର କରି ।

ମାର୍ଗଧି । ଆୟୁଞ୍ଜାନୁ ସାହା ଆଦେଶ କରେନ । (ଏହି ବଳିଆ ରଥେର
ବେଗ ଅଭିନୟ କରିତେ ଲାଗିଲ)

(୧) ଶଶିଷ୍ଠା ଶ୍ଵିତିଶବ୍ଦୋ ଶାସ୍ତି ।

(୨) ନୋଦୟ ।

(୩) ଭୃଶୀ ରଥବେଗଂ ନିରୂପୟତି ।

(୪) ଯଦାୟମାନ୍ୟମସ୍ତପୋବନଃ ।

সূতঃ । কথমিব ? । [ট]

রাজা । কিং ন পশ্যতি ভবান্ ? । ইহ হি—

নীবারাঃ শুক-কোটরাৰ্ভক-মুখ-ভ্রষ্টাষ্টরুণামধঃ

প্রস্লিগ্ধাঃ ক্বচিদিহু, দৌফলভিদঃ (১) সূচ্যন্ত এবোপলাঃ ।

(অ) রাজেতি । সমন্তাৎ সর্বাসু দিশু । অকথিতোঽপি কেনচিদপরিচায়িতোঽপি তপোবনস্য অয়মিব আভোগঃ পূর্ণতা সৌম্যার্থঃ জায়তে অনুভূয়তে । ‘পূর্ণত্বব্রাভা-
ভোগঃ’ ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ।

(ট) সূত ইতি । কথমিব কথম্ভূতং তবেদং জ্ঞানমিত্যর্থঃ ।

নীবারা ইতি । তরুণাম্ অধো নিষদেগে, শুকানাং তদাখ্যপশিষাং যে কোটরা-
ৰ্ভকাঃ তরুণাবতরম্, স্যুশাবকাঃ তेषাং মুখেভ্যো মষ্টাঃ পতিতাঃ নীবারাস্তৃণধান্যানি
দৃশ্যন্ত ইতি শेषঃ । তপস্লিভিরিব অনায়াসলভ্যতয়া নীবারব্যবহারাৎ মুগ্ধৈশ্চ নীতা
অৰ্ভকৈশ্চো দাৰ্ভকৈশ্চ তু তদাহুস্ত্যাসম্ভবাৎ তপোবনসৌম্যেয়মিতি ভাবঃ ।
ক্বচিৎ ক্বচিদিদেগে, ইহু, দৌফলানি ভিন্দন্তি তৈলার্থং চূর্ণয়ন্তীতি তে
ইহু, দৌফলভিদঃ, অতএব প্রস্লিগ্ধা প্রকর্ণেণ তৈলাক্তা এব, উপলাঃ পাবাষাঃ,
সূচ্যন্তে তপোবনসৌম্যলভ্যতয়া দৃশ্যন্ত ইত্যর্থঃ । অম্বল ইদৃশপাবাষ-

রাজা । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) সারথি ! কেহ না বলিয়া
দিলেনও, ইহাই যে তপোবনের সীমা, তাহা বুঝিতেছি ।

সারথি । কিরূপে (বুঝিলেন) ?

রাজা । তুমি কি—দেখিতেছ না ? এই স্থানে—

শুকপত্রের কোটরস্থ শাবকদিগের মুখ হইতে নিপতিত, উজ্জীধান

(১) ইহু, দৌফলভিদঃ ।

১১
১১/১১

বিশ্বাসীপগমাদভিন্নগতয়ঃ শব্দং সহন্তে সৃগাঃ

তীয়াধারপথাস্থ বল্কলশিখানিষ্যন্দরেখাঙ্কিতাঃ ॥১৪॥

অপি চ ।

কুস্ত্যাম্বোভিঃ পবনচপলৈঃ শাখিনী ধৌতমূলাঃ

ভিনৌ রাগঃ কিশলয়রুচামাণ্যধূমোদগমেন ।

দর্শনাসম্মতাত্ তপোবনারম্ভ এবায়মিত্যভিপ্রায়ঃ । বিশ্বাসস্য ‘অস্মান্ কোঽপি ন
হিংসাত’ ইতি বিশ্বাসস্য উপগমাত্ আজ্ঞ্যত এব লামাত্ অভিমানা যথামিহরঙ্কিতা
নতিযেবাং তি তাহশা সৃগাঃ, শব্দং রথশব্দং, সহন্তে নিবৃত্তগমাকর্ষণং যন্তি । অন্যত্র
সৃগাণামৌহসী নির্ভয়তা ন স্যাৎ ইতি তপোবনাভোগ এবায়মিত্যশয়ঃ । তথা তীয়াধার-
পথা জলাশয়মার্গাস্থ, বল্কলশিখানাং পরিঙ্কিতবল্কলশাখাণাং নিষ্যন্দরেখাভির্বিগলজ্যক-
ষিক্রৈঃ আঙ্কিতাচিহ্নিতা বিদ্যন্ত ইতি শ্রেয়ঃ । স্যন্দরেখাদর্শনাত্ বল্কলশিখানিষ্যন্দ-
জনিতং বেদ্যং রেখা ইতি, তথা স্তুভুঃ জাযিনাং তপস্বিনামিব ইমি পন্থানঃ, তেন চ তপো-
বনস্যেবাযমাভোগ ইতি ভাবঃ ।

অত্র তপোবনাভোগানুসানকাত্ম্যে প্রতি বহুতরকারণীপন্যাসাত্ সমুৎপন্নঃ, তদুক্ত-
বিচ্ছিত্তিবশাচ্চানুমানালঙ্কারঃ ।

‘লক্ষ্যধাম্যানি নৌদারঃ’ ইত্যমরঃ । শাঙ্খলবিক্রীড়িতং বসনং ‘সূর্য্যাস্বমৈসজা-
লতাঃ সগুরবঃ শাঙ্খলবিক্রীড়িতম্’ ইতি লক্ষণাত্ ॥১৪॥

কুস্ত্য ইতি । পবনচপলৈঃ বায়ুনা কম্পিতৈঃ, কুস্ত্যানাং জ্বলিতশুভ্রনদীনাং, অম্বো-

সকল, বৃক্ষের নীচে রাহিয়াছে ; কোন স্থানে হেঁচুদোফলভেদক হুগ্নিহ
পাখাণ সকল দেখা যাইতেছে ; বিখাস লাভ করায় জ্যেণীবন্ধ হরিণগণ
রথের শব্দ শুনিতেছে এবং জলাশয়ের পথগুলি, বহুলের অগ্র হইতে
বিগলিত জলবৈধার আকৃত রাহিয়াছে ॥১৪॥

আরও, বায়ুসঞ্চালিত কুস্ত্র নদীর জলে বৃক্ষসকলের মূল

এতে চার্ব্বাগুপবনভূমি চ্ছিন্নদর্ভাঙ্কু, রায়াং
নষ্টাশঙ্কা হরিণশিশবো মন্দমন্দং চরন্তি (১) ॥১৫॥

সূতঃ । সর্বমুপপন্নম্ । [ঠ]

রাজা । লোকমন্তরং গতা । আশ্রমোপরোধো মাভূত্ , তদিহৈব
রথ' স্থাপয়, যাবদবতরামি [২] । [ঙ]

মির্জালৈ', শাখিনী ইত্যঃ, ধীতানি সূতানি যেষাং তে তাহায়া ভবন্তি । তপোবনং পবে-
দ্যক্রবিসসরিগ্নিগ্নাশাদন্যত্বাৎ সাসম্বাত তপোবনামোগ 'এবায়মিতি ভাব' । অতশ্চ
যজ্ঞাগ্নৌ আহুতচুতস্য ধর্মোদগমিন , কিশলয়কর্তা তদুপলব্ধ্যুতোনাং রাগা লোভিত্যম্ ,
ভিন্নৌ বৈপরীত্য' প্রাপ্তঃ । তপোবনাদন্যত্বং বৈদ্যাশাস্ত্রধর্মোদগম সম্বাত তদামোগ এব য
মিত্যশয়ঃ । এতে হৃদয়ানাঃ হরিণশিশবশ্চ , নষ্টাশঙ্কা আশ্রম্যত এব স্বহি সায়া
অদর্শনাৎ নির্ভয়া, সন্তঃ , ছিন্না ছিন্মা এষ এব স্নাতনায দত্তা দর্ভাঙ্কা কৃশান'-
মন্তু, রায়াং তস্যাম্ , উপবনভূমি সত্যানন্তরে , অস্মাক্ অস্মাক্' মর্শোপ এব ,
মন্দমন্দম্ অস্মমন্দম্' চরন্তি ভ্রমন্তি । তপোবনং বিনা অন্তত বৈদ্যাশঙ্কা সায়া অদর্শ-
নাৎ তপাবনামোগ এবায়মিত্যভিপ্রায়ঃ ।

অথাপি পূর্ববদেবালঙ্কারঃ । মন্দাক্রান্তা হনম্

'মন্দাক্রান্তাশ্চুধিরসমর্গমীভনৌ গৌ যতুম্' ইতি লক্ষণানুঃ ॥১৫॥

(১) সূত্র ইতি । সর্বমবদুগম্ , উপবনং যুক্তিসম্বলম্ , সমাপি তথৈব দর্শনা-
দি ত সম্ব' ।

খোত হইতেছে ; স্বতের ধূম উঠিতে থাকায় পল্লবকাস্তির রক্তিম বিপ-
ক্লোত হইয়া গিয়াছে এবং এই সকল হরিণশাবক , আমাদের নিকটেই
নির্ভয়ে ছিন্নকুশাক্র উদ্যানভূমিতে অল্প অল্প বিচরণ করিতেছে ॥১৫॥

সারথি । সমস্তই ঠিক বটে ।

(১) বিদ্যার্শাগরিয়ায়' শ্লোকঃ পরিভূতঃ ।

(২) তপোবননিবাসিনাছুপরোধো মাভূত্ এতাবত্ব' ।

सूतः । धृताः प्रग्रहाः , अवतरत्वायुष्मान् । [ढ]

राजा । अवतीर्य आत्मानमवलोक्य च [१] । सूत ! विनीतवेशेन प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि , तदिमानि तावदगृह्यन्तामाभरणानि धनुश्च । इति सूतस्याप्ययति । (च)

(ङ) राजेति । श्लोकमन्तरं गत्वा रथारूढ एव किञ्चिदाश्रमाभ्यन्तरं गत्वा । तथा गमनेनैव रथचक्रघर्षणेन दम्भाङ्गुरादिष्वतिदृशनादाह आश्रमोपरोध इति । आश्रमस्य उपरोधः रथचक्रघोटकस्य राक्षसिनश्चितिः , माभूत न भवतु । तत् तस्मात् । यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारः ।

(ढ) सूत इति । प्रग्रहा अक्षरश्रमयः , धृता रथस्थापनाय आग्रहाः ।

(च) राजेति । आत्मानं दृष्टुम् । देहावलोकनं स्ववेशस्य मावासीद्यर्थम् । विनीतवेशेन अगृह्यतपरिष्कटेन तपोवनानि प्रवेष्टव्यानि । तथा च महामाननीयानां मुनीनामनिकी विनयवृत्तनमेव सर्वथा सङ्गतमिति भावः । तत् तस्मात् । आभरणानि वीरभावव्यञ्जका अलङ्काराः । गृह्यन्तां रचयन्ताम् । तथा च वीरत्वव्यञ्जकानामाभरणधनुषामभावे विनीतवेश एव स्यादित्याशयः ।

अत्र नीतिनाम नाट्यालङ्कारः 'नीतिः शास्त्रं च वर्तनम्' इति द्रष्टव्यलक्षणात् । इदमेव तत्रोदाहृतम् । अत्राप्येव स्यात्तन्मात्रकपतया स्ववर्णसाभवेन सम्पूदानत्वा-सम्भवात् सूतस्येति सम्बन्ध एव यद्वा , रजकस्य वस्त्रं ददातीतिवत् ।

राजा । (एकटु भित्तरे याइया) आश्रमेर कति ना ह्य , सेहै जङ्ग
एहै पाटनठे रथ राखि ; आसि नासि ।

सारथि । अक्षरच्छ धरिग्राहि ; आपनि नाभुन ।

राजा । (नामिशे देहेर अति दृष्टिपात करिया) सारथि ! तपो-

(१) कस्मिन् आत्मानमिव्यादि नास्ति ।

সূতঃ । গৃহীত । (ত)

রাজা । যাবদাশ্রমবাসিনঃ প্রত্যবেক্ষ্য নিবর্তিষ্যে , তাব-
দার্দ্রপৃষ্ঠাঃ ক্রিয়ন্তাং বাজিনঃ [১] । (থ)

সূতঃ । যথাস্থাপয়ত্বাযুজ্ঞান [২] । ইতি নিশ্চ্যুতঃ ।

রাজা । পরিক্রম্যাবলোক্য চ । ইদমাশ্রমপদং তাবত্ প্রদি-
শ্যামি । প্রবিশ্য প্রবেষ্টকেন নিমিত্তং সূচয়িত্বা । অয়ে ! (৩) । [৬]

(ত) সূত ইতি । গৃহীত রাজদ্রব্যভরণাদি নু বীতি শ্রবঃ ।

(থ) রাজ্ঞেতি । প্রত্যবেক্ষ্য অসুখাভিযোগশ্রবণাদিনা পর্যবেক্ষ্য । আর্দ্রং মমদশ্রম-
জনিতযৌজ্ঞানবরণায় জলবিন্দুসিক্তং পৃষ্ঠং ধ্বংসে । বাজিনাং ঘোটকাঃ ।

(৬) রাজ্ঞেতি । পরিক্রম্য আশ্রমং প্রতি ক্রিয়ন্তং পদং চ পদং কৃত্বা । আশ্রমং পদ-
পদং স্থানম্ । প্রবেষ্টকেন দক্ষিণবাহুবা । নিমিত্তং স্পন্দনরূপং যুগলচক্ষুসম্ , সূচয়িত্বা
আশ্রমায় । অয়ে ইতি যুগলচক্ষুস্বাদাদরে ।

বনে বন্যজীবনে প্রবেশ কারতে হয় , অতএব এই সকল অলঙ্কার গ্রহণ কর ।

(এই বলিয়া সারথির নিকটে গমর্পণ করিলেন) ..

সারথি গ্রহণ করিল ।

রাজা । আমি যাবৎ আশ্রমবাসীগণের পর্যবেক্ষণ করিয়া ফিরিয়া
আসি , তুমি তাবৎ ঘোড়াগুলির পিঠে ভিষ্মাইয়া দাও ।

সারথি । আপান দার্দ্র আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(১) রাজা । অবতর্য্যে । সূত ! বিনীতবেশে প্রবেষ্টব্যানি সপৌবলাসি নাম ।
ইদং তাবদগৃহীতম্ । সূতাবাসিনাং যনুযৌপনোয়াপয়তি । সূত ! যাবদাশ্রম-
বাসিনঃ প্রত্যবেক্ষ্য অসুপাবর্তে , তাবত্ ... ।

(২) সূতঃ । তথা । নিশ্চ্যুতঃ ।

(৩) ... ইদমাশ্রমপদং তাবত্ প্রদিশ্যামি । প্রবিশ্য নিমিত্তং সূচয়ত্বা ।

শাস্তমিদমাশ্রমপদং স্কুরতি চ বাহুঃ ক্রুতঃ ফলমিহাস্ব ৷
অথবা ভবিতব্যানাং হারাণি ভবন্তি সর্বত্র ৷১৬৥

‘পদ’ ব্যবসিতিবাণস্থানলক্ষ্যাদিহি বস্তুম্ ।”

‘ভুজবাহু প্রবেষ্টো দোঃ’ ‘নিমিত্ত’ হৈতুলক্ষণোঃ’ ইতি চ অনন্যঃ । ‘অযে ক্রোধে
বিষাদে চ সম্ভ্রমে স্কুরতি’ ইতি চ । “সম্ভ্রমঃ সাক্ষসে’পি স্মাত্ সংবেগাদরথোরপি ।”
ইতি চ বিশ্বঃ ।

প্রবেষ্টক ইত্যনুকম্পায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

জান্নমিতি । ইদম্ আশ্রমপদং তপোবনরূপং স্থানম্, জাতং শান্তিরসস্যৈব আশ্র-
মভূতম্ ; তপস্বিভিরেবাশ্রিতত্বাদিতি ভাবঃ । অব্যয়ানাং নামার্থত্বাত্ চকারঃ কিত্বর্থঃ
তথা চ কিত্ব বাহুদং লিখ্যো ভুজঃ স্কুরতি স্কুন্দতে স্কুন্দিত্বা উত্তমস্ত্রীলামরূপং ফলং
সূচয়তীত্যর্থঃ । ইহ আশ্রমে, অস্য দক্ষিণভুজস্পন্দনস্য, ফলম্ উত্তমস্ত্রীলামরূপঃ
সুখিতাবিষয়ঃ, ক্রুতঃ কাম্যাত্ সম্ভবতি ? ক্রুতৌ’পি জেতব্যঃ ; শাস্ততয়া নিবৃত্ত্যাপ্যে
স্থানে প্রজ্ঞারূপৌহাসপ্রবৃত্তিঃ সর্বত্রৈব সম্ভবাতিত্যর্থঃ । উত্তমমুপপত্তিঃ স্কুন্দমেব
অসামান্যে ভবতি । অথবেতি সমর্থনে । অবশ্যং ভবিষ্যন্তীতি ভবিতব্যানি তেষাম-
বশ্যাবশ্যিণী বস্তুনাম্, হারাণি ভবনকারণানি, সর্বত্রৈব ভবন্তি ইন্দ্ররেচ্ছাবশ্যান্
জায়ন্তে । তথা চ ক্রুসুমে ক্রীটস্বৈব শাস্তে’প্যায়মে ইন্দ্ররেচ্ছ্যৈব প্রজ্ঞারস্যপি সম্ভবা-
দিত্বমিপ্রাথঃ ।

অথ সাক্ষাৎশেণ বিশেষসমর্থনরূপৌ’র্ধ্বান্নরন্যাসৌ’লঙ্কারঃ । তথা দক্ষিণী বাহুরিতি

রাজ্য । (পাদক্ষেপপূর্বক দৃষ্টিপাত করিয়া) এই আশ্রম ; প্রবেশ
করি । (প্রবেশপূর্বক দক্ষিণবাহুদ্বারা শুভলক্ষণ স্মৃতি করিয়া) ওহে !

এই আশ্রম, শান্তিরসের স্থান ; অথচ দক্ষিণ বাহু স্পর্শিত হই-
তেছে ; স্মৃতরাং এখানে ইহার ফল হইবে কোথায় হইতে ? । অথচ
যাহা অবশ্যই হইবে , তাহার উপায় সবত্রই হইয়া থাকে ৷১৬৥

ନେପଥେ । ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି ପିନ୍ଧିସଞ୍ଜିଷି [୧] । [ଧ]

ରାଜା । କର୍ଣ୍ଣଂ ଦତ୍ତା । ଅଧି ! ଦକ୍ଷିଣେନ ବ୍ରହ୍ମବାଟିକାମା-
ଳାପ ଛବି ଅଧୁୟତେ, ଯାବଦନ୍ତ ଗଚ୍ଛାମି । ପରିକ୍ରମ୍ୟାବଲୋକ୍ୟ ଚ । ଅଧି !
ଏତାଃ ପଞ୍ଚକନ୍ୟକାଃ ସ୍ବପ୍ରମାଣାନୁରୂପାଃ । ସେଚନଘଟୈର୍ବାଳିପାଦପିନ୍ଧ୍ୟାଃ
ପଞ୍ଚୋଦାତୁମିତ ଏବାଭିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । ନିରୁଦ୍ଧ । ଅଞ୍ଜି ! ମଧୁର-
ମାମାଂ ଦର୍ଶନମ୍ । [ନ]

(ଧ) ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି ପିନ୍ଧିସଞ୍ଜିଷି ।

ବାହୁବିଂସେ ବଳାୟି ବାହୁରାଜିତ ସାମାନ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ ବିଶେଷେ ଅବିଶିଷ୍ଟାଞ୍ଜିଷିଦୀର୍ଘଃ ; ସ ଚ
'ସ୍ନାତ୍ ଅଞ୍ଜିଷି ବାହୁଃ, ଛୁରାଜିତ ଚ ଦକ୍ଷିଣଃ କୁତଃ କଳାମିଦାଞ୍ଜିଷି' ଇତି ପାଠେନ ସମାଧିତଃ ।
“ବିଶିଷ୍ଟାଞ୍ଜିଷି ଗୁରୁ ପାଦାନାନ୍ତ୍ୟ ବିକାଶ୍ୟେନ ” ଇତି ଶ୍ରୀକଳିଂ : ‘କଳ୍ୟ’ ଇତି ଦ୍ବିତୀୟଞ୍ଚରାନ୍ତି-
ମାଞ୍ଚରାଜ ଗୁରୁତ୍ବମନ୍ତୋକାର୍ଯ୍ୟମ୍, ସମାଧାନୀୟପାଠେ ତୁ ଲଘୁତ୍ବମିତି ବିଧିମ୍ ।

“ଅପାଦେ ନିଗମି ଚାରମ୍” ଇତି ଶିକ୍ଷାଞ୍ଜିଷିଃ ।

ଭବିତ୍ୟୁଦାମାନାମିତି “କଳ୍ୟୁଦାଞ୍ଜିଷି” ଇତି କଳ୍ୟୁଦି ତତ୍ତ୍ବମତ୍ୟକ୍ତଃ ।

ଆର୍ଯ୍ୟା ଜାତିଃ ॥୧୬॥

(ଧ) ନେପଥା ଇତି । ପିନ୍ଧିସଞ୍ଜିଷି ଅନୁସୂୟାପିନ୍ଧିବଦି । ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି : ଅସ୍ଥାମନ୍ୟାଂ ଦିଗ୍ଞି,
ଆଗଚ୍ଛତମିତି ଶିଷିଃ । ନେପଥାତ୍ ଶକୁନିକାଦାଞ୍ଜିଷି ଶକ୍ତିରିଦମ୍ । “ଶୌରସେନୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧା
ତାହସିନୀଞ୍ଜିଷି ଶିଷିକାମ୍” ଇତି ଶାବ୍ଦିକ୍ତ୍ବଦର୍ପଣାତ୍ ଶକୁନିକାଦିନାଂ ଶୌରସେନୀମାଧେୟମ୍ ।

(ନ) ରାଜା ଇତି । କର୍ଣ୍ଣଂ ଦତ୍ତା ତଦାଳାପଞ୍ଚବଦ୍ୟାଞ୍ଜିଷି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଅଧି ଇତ୍ୟା-

ନେପଥା । ଅଞ୍ଜିଷିଶୌରୀଞ୍ଜିଷି ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି ଝଡ଼ି ।

ରାଜା । (କାମ ଦିଗ୍ଞା) ଝଡ଼ି ! ଓଞ୍ଜିନେର ଅନ୍ତର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗ୍ଞା (ସେନ
ଆମାପ ଗୁନିତେହି ; ତା ଏହି ଶାବ୍ଦେ ଯାହି । (କତିପରପଦଞ୍ଜିଷିପ୍ରଶ୍ନକ

(୧) ଶଞ୍ଜିଷି ।

যুধান্তদুল্ভমমিদং ত্বপুরাশ্রমবাসিনো যদি জনস্য ।

দূরীকৃতাঃ খলু গুণৈক্যানলতা বনলতাभिः ॥১৩॥

অসম্বোধনম্ । হত্বাটিকা দক্ষিণে সপতনস্য অদূরে দক্ষিণায়াং দিশি, আশ্রমঃ
কথোপকথনম্ সূচয়ত ইব । যাবচ্ছব্দোঃস্বধারণে । অত্রৈব হত্বাটিকা দক্ষিণেনৈব ।
অয়ে ইনি বিস্ময়ে । স্বপমাণানুরূপৈঃ নিজনিজদেহপরিমাণযোগ্যৈঃ, স্বেচ্ছনগঠৈঃ জল-
দামকুম্ভৈঃ, বালপাদপেদ্যঃ শুভ্রহস্তৈঃ পয়ো জলম্, দাতুম্, ইত এব অস্মাদিবা দিশি
অভিবৰ্ণন্তে আগচ্ছন্তি । নিকৃপ্য বিশেষণাবলোক্য । অহৌ ইত্যাদ্যর্থঃ । আসা
তপস্বিকন্যকানাম্, দর্শনং মধুরং প্রীতিকরম্ ।

দক্ষিণেনেতি “অদূরে এনোঃপশ্চম্যাঃ” ইত্যেনপ্রত্যয়ঃ । অশ্রয়মিদম্ হত্বাটিকা-
মিতি “দ্বিতীয়েনেন ” ইতি দ্বিতীয়া ।

“অশ্রয়মাশ্রয়কারীপত্নে হত্বাটিকা” ইতি “যাবচ্চাবশ্য সাবল্যেঃস্বধৌ মানৈঃস্ব
ধারণে” ইত আশ্রমঃ । “মধুরৌ তুপ্রিয়স্তদু” ইত্যনেকার্থঃ ।

যুধান্তেতি । যদি। প্রায়শী সবে যাসৌন্দর্য্যবর্ধককষ্টারহিতে তপোবনে বসন্তীতি
তস্মৈ, জনস্য শুক্লতলারূপস্য লোকস্য, ইদং বপুঃ শরীরম্, যুধাঃ কামপ্রহস্মভাবেন
নির্ম্মলা রসকজনা অন্তে সমাপি যস্য তস্মিন্ যুধান্তে রাজান্তঃপুরে, দুল্ভম্ অসম-
বাত্ দৃষ্ট্রাপম, ভবেদিত শ্রেষঃ । তদা বনলতাभिঃ অঘব্রজেব হত্বা প্রামাণ্যমিতি

দর্শন করিয়া) ওহে এই তপস্বিকন্যারা, আপনাদের অশ্রুপূর্ণ সেচন-
কলস দ্বারা ক্ষুদ্র বৃক্ষগুলিকে জল দিবার নিযুক্ত, এই দিকেই আসি-
তেছে । (বিশেষ ভাবে দেখি যা) কি আশ্চর্য্য ! ইহাদের দর্শনটী বড়ই
প্রীতিকর ।

তপোবনবাসী লোকের এই আকৃতি যদি রাজাদের অন্তঃপুরে
দুল্ভ হয়, তবে বনলতা নিজগুণে উদ্যানলতাকে পরাধিত করিল ॥১৭॥

यावदेताच्छायाभिमतमाश्रित्य प्रतिपालयामि । इति विक्षो-
कयन् स्थितः । [१] [प]

ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सर्वेभ्यः शकुन्तला । [क]

भावः, गुणैः कामलतामनाहरताप्रभृत्यभिः, उदयानलताः बहुयवेन वक्षेता इत्याशयः,
दूरकृताः स्नानं परीक्षा एव । तथा च अयमलालितया शकुन्तलाया रूपमाधुन्येष
प्रयत्ननातिनाना राजान् पुरवासिनीनां रमणीनां ह्यनीकरणम्, अयमवज्ञानिर्गल-
ताभिः प्रयत्नवर्द्धतानामुदयानलताया ह्यनीकरणमेव अतीवविशयकरमिति भावः ।
अतएवायं अममवदस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शनालङ्कारः । तेन च शकुन्तलायाः सौन्द-
र्यं महीतीयमिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारिणं वस्तुभविः ।

यदीत्यभिधानानन्तरं तदा इत्यस्याभिधानेऽपि सामर्थ्यादेवावगतिर्न नूनपदत्वदोषः
“कचिन्न दोषो न गुणः” इति दर्पणात् ।

तथायं शकुन्तलां प्रति दुष्मन्तस्य अनुरागरूपकाव्याजस्य समुत्पत्तेरूपक्षेपो नाम
मुखसम्भेरङ्गम् ।

“कायं यस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति कृतः” इति लक्षणात् ।

“स्वावरं भूभुजामन्तपुरं स्वादवरोधनम् । यज्ञान्तावरोधय इत्यमरः ।
अर्थः जातिः ॥१७॥

(प) यावदिति । इमां कार्यां वचनां छायामाश्रित्य एता आगच्छन्तीत्यलङ्कार-
व्यञ्जः प्रतिबलधामि प्रतीक्षे । को नाम स्वयमुपस्थितं सुदृशं न पश्यतीति भावः ।
यावच्छब्दो वाक्यालङ्कारिः ।

(क) तत इति । यथोक्तः संचनघटधारणमैव व्यापारो यस्याः सा ।

एहै छाया अवलम्बन करिष्या हेहामेर अतीका करि । (एहै बलिषा
छाडिषा दहिजेन)

(१) यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । विक्षोकयन् स्थितः ।

একা । হলা সচন্তলি ! তসৌ বি তাটকস্বস্ব অস্বম-
কস্বপা পিষদরা ত্তি তক্কেমি ; জেণ নোমালিকা কুসুমপরিপেল-
বাবি তুম' এদাণ' আলবালপরিজরণি ণিউত্তা । [ব]

(ব) হলা শকুন্তলি ! ত্বসৌঃপি তাতকস্বস্ব আশ্রমহুত্বাঃ
প্রিয়তরা ইতি তক্কেয়ামি ; যেন নবমালিকাকুসুমপরিপেলবাপি ত্বম্
এতেষামালবালপরিপূরয়ে নিযুক্তা ।

(ব) একেতি । হসীতি সখীসম্বোধনে । ত্বসৌঃপি ভবত্যা অপি ।
প্রিয়তরা অধিকপ্রিয়াঃ, ইতি তক্কেয়ামি আলোচয়ামি 'ন' যেন হেতুনা, নবমালিকা-
কুসুমবত্ পরিপেলবাপি সর্বতঃ কৌমল্যাপি । এতেষাম আশ্রমহুত্বাণাম্, আলবা-
লানাং মূলস্বস্বাতানাং পরিপূরয়ে জলৈঃ পূর্ণীকরয়ে ' উপকারকাদুপকার্য' প্রিয়তর-
মেবেতি সাধঃ ।

“হস্মি হস্মি হলাহ্বান' নীচ' খেটী' সখী' প্রতি । “স্বাদালবালমালালমালাপঃ”
ইতি আনরঃ । “পেলব' কৌমল্যম্” ইতি নিকাষশিখঃ ।

তদনন্তর দুইটা সখীর সহিত উক্তরূপে (জলকুন্তধারণ করিয়া) শকু-
ন্তলা প্রবেশ করিল ।

একটি সখী । শকুন্তলা ! আমি মনে করি—বাবা কথের নিকট
তোমা অপেক্ষা আর্যমের গাছগুলি বিশেষপ্রিয় ; যেহেতু নবমালিকা-
ফুলের আয় অতিশয় কোমল হইলেও, তোমাকে এগুলির পরিখা পূরণ
করিতে নিযুক্ত করিয়াছেন ।

শকু । হলা অনসূয়ে ! ন কেবলং তাদস্ম শিশৌশৌ, মম
বি এদেসুং সছৌদরসংগেহৌ । ইতি ঠগসেবনং নাটয়তি (১) । (ম)

দ্বিতীয়া । সখি ! সন্তলে ! উদকং লম্বিতা এদে গিচ্ছা-
শ্রালকুসুমদাহণৌ অস্মমরুতলম্বা । দাশি' অতিক্রান্তকুসুমস-
মএ বি রুতলকে সিঞ্চত্বা ; তেণ অণহিসম্বিগুরুশৌ ধম্মৌ ভবি-
স্সতি (২) । [ম]

(ম) হলা অনসূয়ে ! ন কেবলং তাদস্ম নিয়োগঃ, মমাপি এতৌশু
সছৌদরসংগেহঃ ।

(ম) সখি ! ব্রহ্মসন্তলে ! উদকং লম্বিতা এতৌ গ্রীষ্মকালকুসুমদা-
য়িনঃ আশ্রমমুচ্ছাঃ । ইদানীম্ অতিক্রান্তকুসুমসময়ানপি ঠগানু
সিঞ্চামঃ ; তৌ অনমিসম্বিগুরুশৌ ধম্মৌ ভবিষ্যতি ।

(ম) শকু ইতি । এতৌ আশ্রমমুচ্ছৌশু সছৌদরসংগেহঃ একাশ্রমজাতত্বাৎ সছৌদ-
রেশ্বিব প্রণয়ঃ । তৌ তাতনিবোধং বিনাশ্যত্বং স্বয়মিব তে হৃদযশাভিমানানু সিঞ্চানীতি
জ্ঞাতঃ । নাটয়তি অভিনয়তি ।

(ম) দ্বিতীয়েতি । উদকং সিক্তজলম্, লম্বিতাঃ প্রাপিতাঃ । অতিক্রান্তঃ কুসু-
মসময়ঃ পুষ্পোৎপাদনকালৌ যৌক্তান্ । অনমিসম্বিগুরো উপকারপ্রত্যাশাভাবেন বৃক্কৌ
নকুন্তুনা । ওলো অনসূয়া ! কেবলং বাবায় নিয়োগ নহে ;
আমারও এগুলির প্রতি সহোদরের ত্রেহ রহিযাছে । (এই বক্তব্য
গাছে জল দেওয়া অভিনয় করিতে নাগিল)

দ্বিতীয়া সখী । সখি ! শকুন্তলা ! গ্রীষ্মকালে পুষ্পদাহী এই

(১) শকুন্তলা । ন কেবলং তাৎশিশৌশৌ এষ্ম অতি নৌ সৌদরসংগেহৌ বি
এদেসু । নাট্যেন সিঞ্চতি ।

(২) দ্বিতীয়েত্যাदिपाठः पुस्तकात्परि भाष्ये ।

‘শকু । হলা পিঙ্গবদে ! রমণিজ্জ’ মন্তেসি । ইতি ভূগে ইত-
সেবন’ নাট্যতি (১) । (খ) ৭

রাজা । নির্বণ্য’ আত্মগতম্ । কথমিয়’ সা কল্লদুহিতা শকু-
ন্তলা । সবিষয়ম্ । অহো ! অসাধুদর্শী খলু ভগবান্ কল্ল’ ; য
ইমামাত্মমধর্ম্মে নিযুক্তো [২] । [২]

(য) হলা প্রিয়’বদে । রমণীয়’ মন্তয়সি ।

মহান্ । বর্তমানমসং এব পুণ্যদায়িনী জলদান’ প্রবুৎপন্নভাষ্যেব, অতিক্রান্ত-
কৃতসমসংবোধী জলদানন্তু ততপ্রত্য্যাশা’ বিনেবেতি মহত্সমেব তদ্বর্ণী ইতি ভাবঃ ।
যদাহ নারদঃ—

“পাব্ধে দীশতি নিত্যমনপেক্ষা প্রযীজনম্ ।

কিবল’ ধর্ম্মবৃদ্ধা তু ধর্ম্মদান’ তদৃশ্যতে ॥”

(ব) শকু ইতি । রমণীয়’ যুক্তিযুক্তত্বাৎ সুন্দরম্ যথা স্যাতথা, মন্তয়সি
অর্থোষি । ভূগে: পুনরপি ।

(২) রাজিতি । নির্বণ্য’ পরমকৌমল্যমতীবরূপলাবণ্যবতীশ্চ শকুন্তলা’ বিলোক্য,
আত্মনি স্ব’অগ্নেব গত’ স্থিতম্ অন্বৈরয়্যামিত্যর্থঃ । কবিস্তু রাজস্বয়্যাবিধ’ সম্ব-
ধেপর’ মনোভবমাত’ সম্ভাব্য ইট’ রসিতমানিতি বোধ্যম্ । এবমন্যথাপি । কথ’ অর্থে:

সকল আত্মস্ববৃত্তকে জল দেওয়া হইয়াছে । এখন যাহাদের পুণ্যদান
করিবার সময় অতীত হইয়াছে, সেই সকল বৃত্তকে জল দান করি;
তাহাতে উপকার প্রত্যাশা না থাকায় শ্রুততর ধর্ম্ম হইবে ।

শকুন্তলা । ওলো প্রিয়বদা ! তুই ভাল বলিয়াছিস । (এই বলিয়া
পুনরায় পাছে জল দেওয়া অভিনয় করিতে লাগিল)

(১) শকু ইत्याদিপাঠোঃপি কথিষ্যামি ।

(২) রাজা । কথমিয়’ সা কল্লদুহিতা ৷ অসাধুদর্শী’ খলু তমমবান্ কাব্যপঃ....।

ଇଦଂ କ୍ଷିତାଭ୍ୟାଜମନୋହରଂ ବପୁଃ

ତପଃକ୍ରମଂ [୧] ସାଧୟିତୁଂ ଯ ଇଚ୍ଛତି ।

ଧ୍ରୁବଂ ସ ନୀଳୋତ୍ପଳପତ୍ରଧାରୟା

ଶମ୍ଭୋଳତାଂ କ୍ଷେତ୍ତୁଂ ନୃଷିର୍ଯ୍ୟବସ୍ୟତି ॥୧୮॥

ସମ୍ଭାବନାୟାମ୍ । ସା ପୂର୍ବେ ସମିତ୍ରାଞ୍ଜନାୟ ପ୍ରସ୍ଥିତେର୍ବିଜ୍ଞାନମେ ନିବିଡ଼ିତା । ଅହୋଶବ୍ଦୋ ବିଷାଡ଼ି । ଅସାଧୁଢ଼ର୍ଶିଂ ଅସୁଷ୍ଟୁବିବେଚନକାରୀ । ଆତ୍ମସନ୍ଧର୍ଷେ ତପୋବନୋଚିତବ୍ୟବହାରେ ଅତି-
ଥିଷ୍ଠିବାତରମ୍ଭେଚନାଦିକଟକରକାର୍ଯ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଇଢ଼ର୍ଶିଂ ପରମକୌମଳସୁନ୍ଦରୀ-
ମତ୍ରା ନିଜାସାମସ୍ୟ ପରମ୍, ପ୍ରଥୁତ କଠୋରକାର୍ଯ୍ୟେ ନିୟୁଜ୍ଞାନୋ ମୁନିର୍ନିଯୋଗମୂଢ଼ତ୍ବାତମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ
ଏତି ଶାବଃ ।

‘ଅସାଧ୍ୟଂ ଶ୍ରେୟଂ ଯଦସ୍ତୁ ତଦିହ ସ୍ବଗତଂ ମତମ ।’ ଇତି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣଃ ।

“ନିର୍ବିଂଶନ୍ତୁ ନିଧ୍ୟାନ୍ତଂ ଦର୍ଶନାଳୋକନେଷ୍ଟସମ” ଇତ୍ୟମରଃ ।

“କଥଂ ହର୍ଷଂ ଚ ଗର୍ହାଣୀଂ ପ୍ରକାରାଣ୍ୟଂ ଚ ସନ୍ଧ୍ୟମେ । ପ୍ରଥମେ ସମ୍ଭାବନାୟାଞ୍ଜ” ଇତି ।

“ଅହୀ ଧନର୍ଥେ ଶୁକି ଚ କରୁଣାୟାଂ ବିଷାଦୟୋଃ । ସନ୍ଧ୍ୟୋଧନେ ପ୍ରଶଂସାୟାଂ ବିଷୟେ ପାଦପୁରସି ।
ଅମୃତାୟାଂ ସିତକଂ ସ୍ୟାତ” ଇତି “ଧର୍ମୋଽସ୍ତ୍ରୀ ପୁଷ୍ପା ଆଚାରେ ” ଇତ୍ୟାଦି ଚ ଜେଦିନୀ ।

ଉକ୍ତମେବ ଅସାଧୁଢ଼ର୍ଶିତ୍ବଂ ପୁନଃ ସମର୍ଥୟିତୁମାହ ଇତି । ଯ କୃଷିଃ, ଇଦଂ ଦୃଶ୍ୟମା-
ନମ, ନ ବିଦ୍ୟତେ ଭ୍ୟାଜଂ ମୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମସ୍ପାଦନାର୍ଥମ୍ ଅନିହାରଧାରଣାଦିକଂ କ୍ଷଳଂ ଯଦ୍ ଶତାଢ଼୍ୟ-
ମ ପ୍ରମନୋହରଂ ସ୍ବଭାବାଦିବ ସୁନ୍ଦରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । କିଳ ବପୁଃ ଶରୀରମ, ତପଃକ୍ରମଂ ତପସ୍ବ୍ୟାକରଣ-
ଯୋଗ୍ୟମ, ସାଧୟିତୁଂ ସମ୍ପାଦୟିତୁମ, ଇଚ୍ଛତି । ଧ୍ରୁବଂ ନିଧିନିମେବ, ସ କୃଷିଃ କର୍ମଃ,

ରାଜା । (ଦେଶିୟା ଅଗତ) ହିନି ମେହି କଥେର କକ୍ଷା ଶକୁଳ୍ବଳା । (ବିଷ୍ଣୁସ୍ବେନ
ସଞ୍ଚିତ) ଭଗବାନ୍ କଷ୍ଟ ଓପସ୍ବୁକ୍ତ ବିବେଚକ ନହେନ, ବିନି ହେହାକେ ଆତ୍ମସନ୍ଧର୍ଷେ
ନିସ୍ବୁକ୍ତ କରିସ୍ବାହେନ ।

ବିନି ଏହି ଅଭାବସ୍ବନ୍ନର ଶରୀରଟୀକେ ତପସ୍ବାର ଯୋଗ୍ୟ କରିତେ ହେଛା ।

(୧) ତପଃକ୍ରମମ୍ ।

ভবতু, পাদপান্সরিত এব বিশ্বস্তাং তাবদেনাং পশ্যামি ।

ইতি তথা কৰোতি (১) । (৬)

নীলোৎপলপত্রস্য অতীত কৌমল্যে ত্বাশয়ঃ পারশা স্ফুটাদিধারাবত্ প্রান্নভাগেন,
অনীলতা নিতান্নকঠিনা যমৌঃস্বাখ্যাম্, ক্ৰিণুং ব্যবস্যতি লদ্যুক্তি । ইদৃশকৌমল্য-
বপুৰ্ণঃ তপঃকমলসাধনেচ্ছা, কৌমল্যে নীলোৎপলপত্রধারয়া কঠিনযমৌঃস্বাখ্যাচ্ছদনে-
চ্ছবৈ অত্যন্তমসম্ভবে, তাচ্ছ ক্রুৰ্ণ কল্বঃ অসাপ্তদর্শো এবৈতি ভাবঃ ।

অত এবান পূৰ্বাপরাইবাক্যার্থঃ অসম্ভবন চক্ৰরূপং সাহস্যং বোধয়তীতি অসম্ভ-
ববস্তুসম্বন্ধ রূপা নিদর্শনঃ লঙ্কারঃ । তথা প্রায়ুত্পন্নস্য শকুনালং প্রতি রাজাতুরাশস্য
অন্য বাহুভ্যাশ্চ পরিহারো নাম সুখসম্বন্ধ রক্তম্ ।

“সমুত্পন্নার্থঃ বাহুভ্যং শ্যেয়ঃ পরিহারঃ পুনঃ” ইতি লক্ষণাত্ ।

এবমভিপ্রায়ো নাম লক্ষ্যলক্ষণ “অভিপ্রায়স্তু সাহস্যাৎক্রুত্যাশস্য কল্বনা”
ইতি লক্ষণাত্ ।

“ধ্রুবান্ধমেদী কৌবল্য নিশ্চিতৈ শাস্ততে ত্রিষু” । “সমী শাস্ত্যালতে” ইতি চ অনবঃ ।

বংশস্থবিলং তস্যম্—

“বদন্তি বংশস্থবিলং ললী লরী” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৮॥

কয়েন, নিশ্চয়ই তিনি নীলোৎপলপত্র-ধারা দ্বারা শমীবৃক্ষের শাখাচ্ছেদন
করিতে উঠত হন ॥১৮॥

হটেক, বৃক্ষের অন্তরালে থাকিয়াই বিশ্বস্তা বকুললাকে দেখি ।
(ইহার পদ সেইরূপ কারিতে লাগিলেন)

(১) কথিদিতি যথী নাশি ।

শকু । হলা অনসূয় ! অতিপিন্ধেণ বস্কলেন পিন্ধদয়া
দড়ং পোড়িতামি, সিদ্ধিলেহি দাবং শং [১] (ব)

অন । শিথিলয়তি । (২) (শ)

(ব) হলা অনসূয় । অতিপিন্ধেণ বস্কলেন পিন্ধদয়া দড়ং
পোড়িতামি, তৎ শিথিলয় তবদেনাম্ ।

(ল) ভবলিতি । ভবতু কল্বস্য অসাধুদর্শিত্বং সাধুদর্শিত্বং বা তিষ্ঠতু, তদা-
লোচনযা ন মে কিঞ্চিৎ প্রযোজনমিতি ভাবঃ । স্বাভিপ্ৰতিমে ক্রমোন্মীল্যাহ পাদপেতি ।
পাদেন শিথিলেণ পিণ্ড ত রসমাকর্ষ্যতীতি পাদযৌ বস্কলেন অস্বরিতসিদ্ধিতদেহঃ সম-
হম্ । অতএব বিশ্বস্তাম্ অপরিচ্ছিতপুরুষদর্শন-ভাবান অমুদীলিতচিন্তান, এমাং শকুল-
লান্ । তথা সতি সত্যগ্-দ্রষ্টুং শক্যামীতি ভাবঃ ।

(ব) শকু ইতি । অতিপিন্ধেণ অতীবদৃঢ়বন্ধেণ, বস্কলেন গামাবরকতবলবৎ ।
দৃঢ়মল্যলং পোড়িতামি বীড়্য প্রাপিতামি । শিথিলয় শিথিলীকুরু । এনং বস্কলম্ ।

অতিপিন্ধেণেতি “ধাত্বান্ভয়োরপেক্ষপসর্গাৎ” ইত্যপেক্ষারলোপঃ । শিথিল-
কুরু ইতি শিথিলয় শিথিলশব্দাত “ইন্ কাঁরতং ঘ’ল্ঘ’” ইতি ইন্ ।

(শ) অনেতি । শিথিলয়তি শিথিলীকরতি কল্কলমিতি শব্দঃ ।

শকুললা । ওলো অনসূয়া ! প্রিয়ংবদা বস্কল খানাকে অতি দৃঢ়রূপে
বন্ধন করিয়া দিয়াছে, তাহাতে আমি বড়ই কষ্টে পাইতেছি । তা তুমি
একটু শিথিল বড়িয়া দাও ।

অনসূয়া । (শিথিল করিয়া দিল)

(১) শকুললা । স্থিত্বা । অতি অনসূয় ! অতিপিন্ধেণ বস্কলেন পিন্ধদয়া
দড়ং পোড়িতামি সিদ্ধিলেহি দাবং শং ।

(২) অনসূয়া । তৎ । শিথিলয়তি ।

ପ୍ରିୟଂ । ସଂହାସମ୍ । ଏତ୍ୟ ଡାସ ପଞ୍ଚୋହରବିତ୍ତ୍ୟାରହେତୁମ୍ ଅତ୍ତଣ୍ଡୀ
ଜିଞ୍ଜିଷ୍ଞାସାରମ୍ଭଂ ଉବାଳହ, ମଂ କିଂ ଉବାଳହସି (୧) । (ଘ)

ରାଜା । ସମ୍ୟଗିୟମାହ (୨) । [ମ]

ଇଦମୁପହିତସୁକ୍ଷ୍ମସନ୍ଧିନା ସ୍ଥଳଦେଶେ

ସ୍ଥାନଯୁଗପରିଷାହାଞ୍ଛାଦିନା ବଲ୍ଲଲିନ ।

(ଘ) ଅଥ ତାବତ୍ ପଞ୍ଚୋହରବିତ୍ତ୍ୟାରହେତୁକମ୍ ଆତ୍ମନଂ ଧୌବନାରମ୍ଭମ୍
ଉପାଳଭତ୍ସ, ମାଂ କିମୁପାଳଭସେ ? ।

(ଘ) ପ୍ରିୟମିତି । ଅଥ ଆତ୍ମନଂ ପୀଢାବିଧୟଃ । ପଞ୍ଚୋହରୀଃ କ୍ଷଣିକୋପିତ୍ତାରମ୍ୟ ହେତୁକଂ
ହେତୁଭୂତମ୍, ଆତ୍ମନଃ ସ୍ବମ୍ୟ । ଉପାଳଭତ୍ସ ତିରସ୍କୃତ । ଉପାଳଭସେ ତିରସ୍କାରୋପି ।
ତଥା ଚ ପୂର୍ବଂ ତ୍ବଦ୍ଗାତାବରଣସ୍ୟେନ ପୁରାତନେନ ବଲ୍ଲଲିନି ପୂର୍ବଂ ବଦେବ ସୟା ବହ୍ନାସି, କିନ୍ତୁ
ସାମ୍ପ୍ରାତଂ ତେ ଧୌବନାରମ୍ଭଂ ଜାତଃ, ତେନ ଚ ଇତରାହ୍ନବତ୍ ସ୍ଥାନାବପି ପୂର୍ବାପିତ୍ୟା ନିତରାଂ ବିକ୍ରମିତୀ
ଜାତୀ, ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଚ ଅତିପିନିହତାପ୍ରତୀତିଃ । ନ ପୁନର୍ବାଲ୍ଲଲିନୀବିବିଶେଷାକ୍ଷୟ ସୟା
ବହ୍ନିତି ଭାବଃ ।

(ମ) ରାଜେତି । ଇଦଂ ଶବ୍ଦଂ ସମ୍ୟଗାହ୍ନ ସମୀଚିନଂ ବ୍ରବୀତି । ତଥା ଚ ଧୌବନାବିଭାଂ-
ବେନ ସ୍ବଭାବତ୍ ଏବଂ ସ୍ଥାନସୌବିକ୍ତାରାତ୍ ଛବିବହତାପ୍ରତୀତିଃ, ନ ପୁନର୍ବାସ୍ତୁତ୍ ଏବଂ ପ୍ରିୟଂ ବଦୟା
ଅଦା ପୂର୍ବାପିତ୍ୟା ଛବିବହ୍ନିତି ଭାବଃ ।

ଅଥାସଂ ଧୌବନାବିଭାଂ ପୂର୍ବମିବ କଥଂ ଜାତୁଭୂତଂ ଇତ୍ୟାହ ଇଦମିତି । ଇଦମଭିନୟମ୍
ଅଭିନୟଧୌବନାସ୍ପର୍ଶମ୍, ଅସ୍ୟାଃ ଶକୁନ୍ତଳାଶଃ, ଉପଃ ଶରୀରମ୍, ସୁକ୍ଷ୍ମଦେଶେ ଶରଣିତୀ

ଅସ୍ତିତ୍ୱଃ । (ହାତ୍ତ୍ୱେନ ଗାହତ) ଏ ବିଷୟେ ଶୁନବିଚ୍ଚାରେନ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିକ୍ଷେପ
ଧୌବନାରମ୍ଭକେ ତିରସ୍କାର କର, ଆମାକେ ତିରସ୍କାର କରିତେଛ କେନ ? ।

ରାଜା । ଏ, ଠିକ୍ କଥା ବୁଝାନ୍ତି ।

(ଘ) ପ୍ରିୟଂ ବଦା । ଏତ୍ୟ ପଞ୍ଚୋହରବିତ୍ତ୍ୟାରହେତୁମ୍ ଅତ୍ତଣ୍ଡୀ ଜିଞ୍ଜିଷ୍ଞାସଂ ଉବାଳହ ।

(୩) କ୍ଷଣିକଦିଅଁ ପାଠୀ ନ ଦୃଶ୍ୟତି ।

वपुरभिनवमस्त्राः पुण्यति स्त्रां न शोभां

कुसुममिव पिनङ्गं पाण्डुपत्रोदरेण (१) ॥१८॥

अथवा काममननुरूपमस्त्रा वपुरो बल्ललं न पुनरलङ्कार-
श्रियं न पुण्यति । कृतः—(२) (ह)

दत्तः स्यादय्यिः सुदृढमनः यस्य तेन , तथा ज्ञानयुगस्य परिष्कारं विशालताम्, आच्छा-
दयतीति तेन बल्ललेन तदावरणेनेत्यर्थः , पाण्डुपत्राणां पङ्क्तयः पाण्डुपत्राणां दन्ता-
नाम् उदरेण अभ्यन्तरेण , पिनङ्गं वङ्गम् आहतमिति यावत् , कुसुममिव , स्त्री स्वयो-
रयाम् शोभाम् , न पुण्यति आहतत्वात् स्त्रीकक्षीयामोचरतया न ददाति । अतएव
अततबल्ललाहततया स्निग्धपद्मादिप्रत्यक्षाभावात् शोभनाभिर्भावः पूर्वं नावभूत इति
भावः ।

अन त्रीतोपमालङ्कारः । तथा पाण्डुपत्रः मुख्यं पिधानं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वन्
इति अपुटार्थत्वदीयः ; स च 'साम्प्रपत्रोदरेण' इति पाठेन समाधीयः । पत्राणां
साम्प्रत्वे सुष्ठु पिधानं स्त्रादिति भाव्यम् ।

'परिष्कारो विशालता' इत्यमरः । मालिनी उच्यते ,

"न न स य ययुतेयं मालिनी भागिनीकैः" इति लक्षणात् ॥१८॥

एहे वङ्गल , सङ्क्षमेशेन शृङ्खलवङ्कने वङ्गं ग्रहिषाहे एवम् अनुभवस्यैव
विशालताके आवृत करिषाहे ; तथापि अङ्गवर्ण पत्रेण अङ्गुष्ठे वङ्ग
पुष्पेण त्राय शङ्खलान्न एहे नवीन देहवानि ये शङ्खौ शोभा धारण
करितेहे ना , 'अमन नहे । कारण—

(१) अयं स्त्रीकोऽपि कश्चिन्नास्ति ।

(२) राजा । काममननुरूपमस्त्रा वपुरो बल्ललं न पुनरलङ्कारश्रियं न पुण्यति ।
कृतः ।

ସରସିଜମନୁବିହଂ ଶୈବଲି ନାପି ରମ୍ୟ^{୧୧} ।

ମଲିନମପି ହିମାଂଶୁରଂ ଶ୍ଵେତଂ ଶୋଭିତମିତି ।

ଇୟମଧିକମନୋଜ୍ଞା ବଲ୍ଲଲେନାପି ତତ୍ତ୍ଵୀ ।

କିମିବ ହି ମଧୁରାଂ ମଞ୍ଚନଂ ନାକ୍ଷତୀନାମ୍ ॥୨୦॥

(୧) 'ମିଷ' ବଦାନ୍ତି 'ସମସ୍ୟ' ପଦ୍ୟାର୍ଥରେ ଶ୍ଵାଭିମତେ ଧ୍ୟାନୀକ୍ତି ଅଧ୍ୟବେତି । ଅଥା. ଶକୁ
ଲଜାୟାଃ, ବପୁଷଃ ଶରୀରସ୍, କାମଂ ପର୍ଯ୍ୟାମିତମ୍ ଅଧ୍ୟନ୍ତମ୍ ଅନୁକୃପମ୍ ଅଧ୍ୟାୟମାପି, ବଲ୍ଲଲମ୍,
ଅଳଙ୍କାରସ୍ଥିୟମ୍ ଆଭରଣଜନ୍ୟଶୋଭାମ୍, ନ ପୁଷ୍ପତିମି ଦଧାତି ଇତି ନ, ଅପି ତୁ ପୁଷ୍ପତ୍ୟେ-
ବିହଂ । ସମ୍ଭାବ୍ୟମାନନିଷିଦାନିବତ୍ତନେ ନିଷିଦୟମ୍ । ଇତି ବାମନୋକ୍ତ ନାଧିକପଦତାଦୋଷଃ ।

ସରସିଜମିତି । ଶୈବଲିନ ଅନୁବିହଂ ସମ୍ବହମାପି, 'ସରସିଜ' ପଦ୍ୟମ୍, ରମ୍ୟ' ମନୋହର-
ମିବ ଚିତ୍ତିତି । ତଥା ମଲିନମପି ହିମାଂଶୁରଂ ଶ୍ଵେତଂ ଚ୍ଵରିପଚିତ୍ରମ୍, ଶ୍ଵେତଂ ଶୋଭିତମିତି ଶୋଭା-
ବିଚାରୟତି । ଉଭୟତାପି ବିଶେଷବୈଚିତ୍ତ୍ୟାନୁଜ୍ଞାଦିତ୍ୟାଶୟଃ । ତତ୍ତ୍ଵଂ ଇୟମପି ତତ୍ତ୍ଵୀ ଜ୍ଞାତ୍ରୀ
ଶକୁନ୍ତଳା, ବଲ୍ଲଲେନାପି ଚୁକ୍ତବଲ୍ଲଲପରିଧାନେନାପି ଅଧିକମନୋଜ୍ଞା ବିଶେଷେଣ ମନୋହରା-
ଜାତିତି ଶିଷଃ । ହି ତଥାହି ମଧୁରାଂ କୌଣସ୍ୟାଦିଗୁଣେନ ମିଷ୍ୟାମାମ୍, 'ନାକ୍ଷତୀନାମଜ୍ଞା-
ନାମ୍, କିମିବ ବସ୍ତୁ, ମଞ୍ଚନଂ ସୁବସ୍ତୁମ୍, ନ ଧର୍ମାତି ? ଅପି ତୁ ସର୍ବମିବ ବସ୍ତୁ ମଞ୍ଚନ-
ମବଲ୍ୟବିତ୍ୟର୍ଥ । ଅତଏବ ଇତି ବଲ୍ଲଲମାପି ଅଥା ଅଳଙ୍କାରସ୍ଥିୟ ପୁଷ୍ପତ୍ୟେ ବୋଧୋକ୍ତ ।

ଅତ ରମ୍ୟବମନୋଜ୍ଞତତ୍ତ୍ଵୀଃ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ତନନମନ, ଶ୍ଵେତଂ ଶୁକ୍ଳରୂପେ କପର୍ଦ୍ଦିନି ଡାପି ବାକ୍ୟ-

ଅର୍ଥବା- ଚକ୍ରଜାତି, ଶକୁନ୍ତଳା, ଶରୀରର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅବୋଗା, ହୃଦୟେ, ଓ,
ସେ ଅଳଙ୍କାରରେ ମୋଡ଼ା ଜୁଆରି ଦେଇ ନା, ଏମନ୍ ନେତ୍ର କାରଣ—

ପଦ୍ମ, ଶେଷମସଂଯୁକ୍ତ ହୃଦୟେ, ଅନ୍ତରାଳ ଥାକେ ଏବଂ ଚକ୍ଷୁର କଳକ,
ମଲିନ ହୃଦୟେ ମୌଳିକା ଚାନ୍ଦ୍ରାବଳୀ କରେ; ଆମ୍ଭ ଏହି କୁଶାଳୀ, ବଦନସ୍ଵାସ୍ତାବ
ଅଧିକ ମନୋହର ହୃଦୟାହି । କାରଣ, କୋନ ବସ୍ତୁ, ଅତ୍ୟନ୍ତର ଆକର୍ଷକ
ଅଳଙ୍କାର ନାହିଁ ? ॥୨୦॥

অপি চ । (১)

কঠিনমপি সৃগাচ্চা বল্কল কান্সরু

ন মনসি হৃদিভঙ্গ স্বল্পমপ্যাদধাতি ।

বিকচসরসিজায়াঃ স্তোকনির্ম্মিতাকরুহ

নিজমিব কমলিন্যাঃ ককর্শঃ বৃন্তজালম্ (২) ॥২১॥

মিথৈন পৃথক্ নিহঁ শান্ত প্রতিবস্তু পমঃ ইয়ম্, তথা লক্ষ লক্ষা মিতি স্কন্ধনম্ বস্তু সাক্ষাৎ লক্ষ লক্ষাশেষ, অনর্থোঃ সঃ সৃষ্টিঃ । চতুর্থ পাঠে সামান্যে ন বিশেষণমর্থ ন-
রূপোঃ সাক্ষাৎ সাক্ষাৎ : অর্থাপলিষ্যে ত্বনয়োরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ ; তাৎপর্যসঙ্করস্য চ
সক্কাসং সৃষ্টিঃ সঙ্ক নিরপিততথ্যবস্থিতিঃ পুনঃ সঃ সৃষ্টিঃ । সঃ সৃষ্টিসঙ্করয়োঃপি সঃ সৃষ্টি-
সঙ্করৌ সম্ভবত ইতি প্রদর্শিতমস্মিহিঃ সাহিত্যদপ' পটিকায়াম্ ।

সরসিজমিতি 'সরস্যাঃ প্রায়েণ কৃতি' ইত্যলুক্ ।

'চিহ্ন' লক্ষ্য চ লক্ষণম্ " ইত্যমরঃ । 'মধুরৌ তু মিয়সাদ্ " ইত্যনেকার্থ' ধনি-
মধুরৌ । মাতাংগাঃ বসন্তম্ ॥২০॥

পুনরপি স্যামিস্তমাক্ কাঠনমিতি । সৃগাচ্চা হৃদিবনয়নায়াঃ প্রকুললায়াঃ,
কঠিনমপি অকৌমলমপি, কালরূপম্ এতচ্ছরীরসম্বন্ধাৎ মনোঃশব্দম্, বল্কলম্
কাসাঃ, বিকচ' প্রলম্ব টিল' সরসিজ' পদ্ম' যক্ষাসাং, কমলিন্যাঃ পদ্মলতায়াঃ,
স্তোকমল্য' যথা স্যাতায়া নির্ম্মিতাঃ স্তোকজলসং যোগঃ জলোপরি' উল্লিখিত ইত্যঃ ককর্শঃ

আরও, হৃদিবনয়না শব্দগুলার বদলখানি কঠিন ইহলেও স্মরণ
বোধাইতেছে স্তবরাং প্রকৃতিতপদগমম্বিত পদ্মিনীর জলোপরি বিষদ্বীপিত
কঠিন বকীর বৃন্তগম্ভের দ্বায় এই বকল, মনে অল্পও অশ্রুগের কতি
করিতেছে না ॥২১॥

(১) অপি চেতি লিপিত পুস্তকে নাহি ।

(২) অর্থ' অকৌপিত লিপিত হুয়সি ।

শকু । অতীতপল্লবঃ । সখীশো ! এস বাদেহিপল্লবাক্কুলো-
হি' কিম্বি বাহেহিদি বিম্ব মং শূন্যকুলশো । তা জাব শ'
সম্মাবেমি (১) । ইতি তথা কৰোতি । (অ)

(অ) সখ্যো ! এষ বাতেরিতপল্লবাক্কুলোমিঃ কিমপি ব্যাহরতীত মাং
শূন্যকুলঃ । তদু যাবদেহং সম্মাবয়ামি ।

পল্লবনিষেদ্যো বস্তু তত্, তথা কক'ম' কঠিনম্, নিজ' স্বকীয়ম্, ব্রহ্মজাতং ব্রহ্ম-
সমূহ ইব, মনসি চিন্তে, স্বল্পমপি বসিভজম্ অনুরাগচ্যুতিম্, ন আদধাতি ন
অনয়তি; বৈশিষ্ট্যকারিত্বাদিতি ভাষঃ ।

অন্য শ্রীতপলালকারঃ । তথা 'তদনন্ত সিদ্ধি' কুব দেবকাম্য'ম্' ইতি স্বপ'সৌদা-
হতবৎ সনাতন্য ইত্যন পড়াশনতো দুঃস্ববলদোষঃ ; স চ 'কঠিনমপি মনোহ' বস্তুক
আবহুতঃ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

মাছিনী ৪ম ॥ ২১ ॥

(অ) শকু ইতি । হে সখ্যো ! এষ শূন্যকুলঃ আশতঃ ; বাতেরিতা বায়ুসম্মাখিতাঃ
পল্লবা এব অশূন্যকুলমিঃ, মাং কিমপি জলম্ দাতুমিতি, ভাষঃ ; ব্যাহরতীত বস্তুমি
ব্যাহরেতবে স্পষ্ট' সুখযতীবেত্বঃ' । ততঃস্মাত, যাবদ্ব্যাক্কুলকারে, এম' শূন্যকুলঃ,
সম্মাবয়ামি অলম্বেচনে সম্মাবয়ামি । যথা অগ্নাদিপরিবেশনসময়ে কবিরুদ্ধুল্লবহু-
তেন আত্মনং দাতু' পরিবেষ্টার' প্রসৌদয়তি তদ্বদ্বিতি ভাষঃ ।

শকুন্তলা । (ময়ুখে দৃষ্টিগাত করিয়া) মাখোরা ! এই আশবুক,
বায়ুকালিত পল্লবরূপ অশূন্য কুল দ্বারা আমাকে ঘনন কিছু বলিতেছে ।
তা হেঁহাকে সম্মানিত করি । (এই বলিয়া তাহাই করিল)

(১) এখা বাদেহিতপল্লবাক্কুলোহি' শূন্যকুলঃ বি' শূন্য কুলঃ । জাব শ'
সম্মাবেমি । পরিচ্ছাদয়ামি ।

પ્રિયં । હજી સહનતલે ! રૂઢ ઝવે મુહુત્તમં ચિદ્ર (૧) ।

(ક)

મકુ । કિંનિમિત્તં ? [ચ]

પ્રિયં । તદ સમીપદ્વિદાદ સદાસનાધો વિષ્ણુઃ ચ અથ ચતુરથો પદ્મિહાદિ । (ગ)

(ક) જહા મકુ નતલે ! રૂઢ વ મુહુત્તમં તિદ્ર ।

(ચ) કિંનિમિત્તમ્ ? ।

(ગ) ત્વયા સમીપસ્થિતયા સતાસનાથ રૂઢ અથ ચતુરથઃ પ્રતિ-
ભાતિ ।

અતપવાચ કાશ્યપ ચતુરથઃ તાદૃશજનન્યવહારમ્ભારોપાત્ સમાસોક્તિરસદ્વા
નિરૂદ્ધઃ કેવલરૂપકમ્ ક્રિયોત્પ્રેષા ચ , રૂઢે તેવામદ્વાજિભાવેન સહરઃ ।

(ક) પ્રિયમિતિ । મુહુત્તમં અથકાલમ્ ।

(ચ) મકુ ઇતિ । કિંનિમિત્તં તિષ્ઠામિતિ શ્રેષ્ઠઃ ૪

(ગ) પ્રિયમિતિ । સતાસનાથ રૂઢ સતાસન્નિત રૂઢ ।

અથ ગુપ્તોત્પ્રેષાલક્ષારઃ । તેન ચ મકુન્તલાયા સતાસાદિક્કં અન્યત રૂઢઅદ્વા-
રેવાલક્ષારખનિઃ ।

પ્રિયસ્વના । હજી મકુલના ! તુદે એદેથાનેદે એકદે વાન થાક ।

મકુલના । કિ નિમિષ ?

પ્રિયસ્વના । તુમિ નિકટે થાકિને એદે આમગાહીકે નતામુક
અનિદ્યા મને દય ।

(૧) પ્રિયંવદા । હજી સહનતલે । તદ્વદ્વ દાવ મુહુત્તમં ચિદ્ર, તુદ્વ કવય-
દાદ સદાસનાધો વિષ્ણુઃ અથ કેવલરૂપકથો પદ્મિહાદિ ।

शकु । अदो ज्जेव तुमं पिअस्वद त्ति भणो-
इसि (१) । (घ)

राजा । अवितथमाह प्रियंवदा । तथाह्यस्याः (२) । (ङ)

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुफारिणौ बाहू ।

कंसुमेमिव लोभनीयं यौवनमङ्गं पुं सन्नद्धम् ॥२२॥

(घ) अतएव त्वं प्रियंवदेति भण्यसे ।

(घ) शकु इति । अतएव ईदृशप्रियोक्तिकरणादेव । प्रियोक्तित्वञ्च लता
साहस्यवनेन लावण्यकोमलतादिस्त्वनादिति बोध्यम् । भण्यसे परिचितजनैश्च-
न्यसे ।

प्रियं वदतीति । प्रियंवदा “वदेः स्त्री प्रियवस्योः” इति स्त्रीः ।

(ङ) राजा इति । अवितथम् अनिष्टा सत्यमित्यर्थः । तत् सत्यत्वं प्रतिपादयितु-
माह तथाह्येति । ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः । अस्य च अधर इत्यादिना लोकास्थेना-
न्ययः ।

अधर इति । अधर ओष्ठः, किसलयस्य पल्लवस्य राग इव रागो रक्तिता सर्व्वं ल-
तादृशः ; बाहू भुजद्वयम्, कोमलविटपयोः शाखयोः अनुफारिणौ । तथा अङ्गेषु
कुसुममिव लोभनीयं स्रद्धाकर्षकम्, यौवनं सन्नद्धं विधिना निबद्धम् । अतएवैवं
लतासदृशी, तेन च प्रियंवदा अवितथमेवाहेति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा, द्वितीये आर्धोपमा, तृतीये च श्रौतीप्रकाः इत्येतासां
परस्परानिरपेक्षता संस्पष्टाः ।

शकुन्तला । एहि कह्ये होमाके सकले प्रियंवदा बले ।

राजा । प्रियंवदा सताई बलिग्राहे । ताहार कारण—

(१) शकुन्तला । अदो कबु, पिअंवदासि तुमं ।

(२) राजा । प्रियं नपि तथ्यमाह-अकुन्तला प्रियंवदा । अस्याः बाहू ।

অন । ইহা সত্যম্ভে ! ইহা সত্যম্বরবধু সহস্রারব্দ
তুপ কিরণামভেদা নন্দোষিণী তি [১] সোমালিকা য় বিসু
মস্দিহাসি । (৮)

শকু । তদো পত্নাণম্যি বিসুমরিস্ত । সত্যমুমেব অবলোক্য চ ।

(৮) ইহা শকুন্তলি । ইহা সত্যম্বরবধু ; সহস্রকারস্য ত্বয়া কৃত-
নামধেয়া বনতোষিণী ইতি নবমালিকা ; এনাং বিস্মৃতাশি ? ।

তথা অধরাদিকৌমল্যার্থানুসরণা কৌমল্যানামিব পদানাং নিবন্ধনাত্ পদোক্ত্যো
নাম নাথ্যলক্ষণম্ ।

“সম্বোধোঃপদানুসরণো যঃ পদানাং স পদোক্তয়ঃ” ইতি বর্ণনাৎ ।

কৌমল্যম্ভেতি লোভনীয়ম “কৃতযুটৌষদ্বাপি” ইতি কথ্যনীয়ঃ ।

আখ্যাং জাতিঃ ॥১২॥

(৮) অস্মিতি স্বয়মেব ইহোতি ইতি স্বয়ম্বরঃ । আসী বধু ইতি স্বয়ম্বরবধুঃ ।
সহস্রকারস্য অসীসীরমস্ব আস্বপরোঃ, স্বয়ম্বরবধুঃ স্বয়মেব যথাত্ স্বয়ম্বরবধুরিব
স্থিমা । বনং তোষয়ত ইতি বনতোষিণী ইতি কৃত্য ত্বয়া কৃতং নামধেয়ং নাম যস্যাঃ
স্যা । এনাং নবমালিকাম্, বিস্মৃতাশি জবং দানমিতি জিহ্বাঃ ।

বিস্মৃতেতি জ্ঞানার্থং ত্বাত্ কতং বিবর্তমানৈ ক্তঃ ।

ইহার গঠনগুণ পল্লবের আয়-রক্তবর্ণ ; বাহুগুণ কোমল শাখার
অনুরাগ করিতেছে এবং বিধাতা ইহার অন্ধে পুষ্পেব জায় লোভনীয়
যৌবন নিবন্ধ করিয়াছেন ॥২২॥

অনন্তর । ওলো শকুন্তলা ! এই নবমালিকা লতাটি আমণাচীর
অরবর বধুর জায় রহিয়াছে, তুমি ইহার ‘বনতোষিণী’ এতরূপ নাম
করিয়াছ ; তা ইহাকে বিস্মৃত হইলে ? ।

(১) বনতোষিণী ।

হলা! ~ রমণীষী কলু কালী' ইত্যর্থঃ 'পাদবনিন্দিত্বাচ্চ
রতিংসরো (১) স'বুত্তো। জেহ নবকুমুমজীবনা। সোমালিকা
(২) অশ্বং পি বহুফলদাএ (৩) উপভোগকামী সহকারী।
ইতি পঞ্চমী তিষ্ঠতি। (হ)

(ক) তত আমাননমপি বিস্ময়স্থানি। হলা! রমণীষীঃ কলু
কালীঃ অস্ম্য পাদবনিন্দিত্বাচ্চ রতিকরঃ স'বুত্তঃ। যেন নবকুমুমজীবনা
নবমালিকা, অশ্বমপি বহুফলতয়া উপভোগকামঃ সহকারঃ।

(খ) যকু ইতি। ততস্তদা অস্ম্য নবমালিকায়া বিস্ময়ঃ 'ইত্যর্থঃ'। তথা
অ'ব' নবমালিকা সনাতনসহস্রী; তেনাক্মা যথা বিস্ময়যোগ্যস্যথা ইয়মপীতি ইদানী-
মবৈনাং সিদ্ধান্তোতি ভাবঃ। সত্যমুক্তা নবমালিকাম্। পাদবনিন্দিত্বাচ্চ পাদব-
জাতীয়স্য নবমালিকা সহকারীতিত্যর্থঃ, রতিকরঃ সৌন্দর্য্যাত্ম লীলাতুরামলকঃ
সুব্রতঘটকঃ। নব'কুমুম'পুষ্প' রজস্ব যস্মিন্ ততঃসহস্র' বীজন' তাবল্য' যস্যঃ
খা। বহুনি ফলানি যস্মকালত্বাদাচ্চাশি লামাশ্ব যস্য তস্য ভাবস্তথা হেতুনা,
উপভোগকামঃ লোকানাং ভোগযোগ্য সন্মোগসমর্থঃ। পঞ্চমী সামিত্যমিতি যেষঃ।
এতেনামনোঃপি তাবল্যসম্মিলনেচ্ছা ব্যন্থতি।

শব্দকোষ। তাহা হইলে আপনাকেও বিস্মৃত হইবে। (নভার
নিকটে বাইরা দে.খয়) শুনা। এই তরুণতা দুইটির এই সময়টা
বড়ই মনোহর ও কটিকর হইয়াছে। যেহেতু নবমালিকা। নব-কুমুম-
জীবনা, আর এই আমগাছটীও বহুফলশালী বলিয়া উপভোগ্য যোগ্য।
(এই বলিয়া দেখিতে লাগিল)

(১) রমণীষী কলু কালী ইত্যর্থঃ পাদবনিন্দিত্বাচ্চ সহকারী।

(২) অশ্বমপি।

(৩) বহুফলদাএ।

ପ୍ରିୟଂ । ଶକ୍ତିତମ୍ । ଅନନ୍ୟ ! ଜାଣାସି କିଂସିମିତ୍ତଂ
 ଶତ୍ରୁତ୍ତଳା ବଦନ୍ତୋସିଧିଂ ପଦିମିତ୍ତଂ ପିକ୍ଷଦି ଥି (୧) । (ଜ)
 ଅନ । ଏ କ୍ଷୁ, ବିଭାବେମି, ତା କପେହି ମେ [୨] । (ଞ)

(ଜ) ଅନନ୍ୟ ! ଜାଣାସି କିଂ ନିମିତ୍ତଂ ଶତ୍ରୁତ୍ତଳା ବନତୋସିଧି-
 ମତିମାଳଂ ପ୍ରେକ୍ଷତ ଇତି ।
 (ଞ) ନ ଧ୍ବଳୁ ବିଭାବୟାମି, ତତ୍ କଥୟ ମେ ।

ଏତ ନବମାନ୍ବିକାସହକାରଧୌର୍ବିକ୍ଷିତ୍ବସାମ୍ୟେନ ଶ୍ରୀପଂସଦୌର୍ବ୍ୟବହାରସମାରୋପାନ୍ତ୍ ସମାଶୋକ୍ତି-
 ରକ୍ଷଣାର: । ତଥା ଶତାପାଦପଦ୍ମପସ୍ତିତ୍ବ ଥ୍ୟେନ ସହ ମାନ୍ୟପଦ୍ମପସ୍ତିତ୍ବପାସ୍ତିତ୍ବାର୍ଥେଷ୍ବ ପ୍ରକାଶନାନ୍ତ୍
 ଦ୍ବିତୀୟାବିଚାର୍ଥଂ ବକ୍ତାଃ ଶ୍ରୀମା ନାମ ନାୟାଲକ୍ଷଣମ୍ ।

“ମିତ୍ତେରହଂ” ଶବ୍ଦଂ ଯଦାପ୍ରସିଦ୍ଧିର୍ବିଧିଂ ପ୍ରକାଶୟତି ।

ଦ୍ବିତୀୟାବିଚାର୍ଥାଂ ସା ଶାମିତ୍ୟଭିଧୌୟତି ॥” ଇତି ଦର୍ପଣଲକ୍ଷଣାତ୍ ।

“କୁସୁମ ଶ୍ରୀରଞ୍ଜ ପୁଷ୍ପମ୍” । “ଫଳଂ ଜାତୀଫଳେ ଶାମି ବାସାୟେ ଫଳକ୍ଷିପି ଷ” ଇତି
 ଏ ଲିକ୍ଷାଃଶ୍ରବେନ: । “ଭୀମଃ ସୁଖେ ଶ୍ରେୟାଦିଧିତାବହେଷ୍ବ ଫଳକାୟଧୋ: ” ଇत्यନ୍ତର: ।

(ଜ) ପ୍ରିୟମିତି । ଅତିମାତ୍ରେକାନ୍ତମ୍ । ପ୍ରେକ୍ଷତେ ପଶ୍ୟତି ।

(ଞ) ଅନେତି । ବିଭାବୟାମି ବିଭାବ୍ୟାପି ସନ୍ଧ୍ୟୁଧାରୟାମି ।

ପ୍ରିୟଂ ବଦା । (କ୍ରେତଃ ହ ଞ୍ଚ କବିଶଃ) ଅନନ୍ୟ ! ଜାଣିବୁ କିକ୍ଷୁ
 ଶତ୍ରୁତ୍ତଳା ବନତୋସିଧିଂ ଏତ ବେନୀ ଦେଖିତେହି ?
 ଅନନ୍ୟ ! ଆମି ଦୁଃଖିତେହି ନା ; ତା ଆମାୟ ବନ ଦେଖି ।

[୧] ... କିଂ ବଦନ୍ତୋସିଧିଂ ।

[୨] ନା କପେହି ।

प्रियं । जह वनतोषिणी अणुरूपेण पादवेण सङ्गता,
तह अहम्भि अक्षणी अणुरूपं वरं लभेयं त्ति (१) । (अ)

शकु । एष दे अक्षणी चित्तगदो मणोरहो । इति कलस-
मावर्जयति (२) । (ट)

अन । हला शकुन्तले ! इयं तादकण्येण तुमं विश्व
सहत्येण सम्बड्ढिदा माहवीलदा, ता कथं इमं विसुमरि-
दामि ? (३) । (ठ)

(अ) यथा वनतोषिणी अणुरूपेण पादपेन सङ्गता, तथा अहमपि
आत्मनः अणुरूपं वरं लभेय इति ।

(ट) एष ते आत्मनश्चित्तगतो मनोरथः ।

(ठ) हला शकुन्तले ! इयं तादकण्येन त्वमिव स्वहस्तेन
संवर्दिता माधवीलता, तत् कथमिमां विसृज्यासि ? ।

(अ) प्रियमिति । अणुरूपेण स्वोपेन । सङ्गता सम्मिलिता । इति द्वेतेः,
अतिमात्रं प्रेक्षत इति पूर्वोक्त्याम् ।

(ट) शकु इति । आत्मनः स्वस्वदेव । मनोरथः अभिलाषः । त्वमेवाणुरूपं
वरं लब्धुमिच्छस्येति भावः । आवर्जयति नृञ्जीकरोति ।

अभिज्ञानम् । वनतोषिणी येन अणुरूपं वृक्षेण सहितं मिलितं,
आमिषे सदैरूपं निजैर अणुरूपं यत्र नात्र करिव ।

शकुन्तला । हेहा तोर निजैर अमोहितं हेहा । (एहं वनिता
कलस शाल (उवृत्त) करिल)

[१] वनतोषिणी । अविद्याम एवम् अहम्भि ... ।

[२] एषो नृपः तुह अक्षणी ।

[३] इत्यारम्भ पुनः कलसमावर्जयतीत्यन्तः पाठसन्दर्भो विद्यासागरैव परित्यक्तः ।

শকু । তদী অস্তাণ্মি বিসুমরিস্স' । সত্যাপিলাবলোক্য খ
সক্খ'ম । অস্বরীঅ' অস্বরীঅ', পিঅস্বদে ! পিঅ' দে, শিবে-
দেমি । (ঙ) ।

প্রিয়' । সছি ! কি' মে পিঅ' ? । (ট)

শকু । অসময় কলু, এসা আমূলাদো মুকুলিলা মাধবী-
লদা । (ণ)

(ঙ) তত্ আত্মানমপি বিস্মরিস্বামি । আশ্চর্য্যমাস্চর্য্যম্, প্রিয়'-
বদে ! প্রিয়' তে নিবেদয়ামি ।

(ট) সছি ! কি' মে প্রিয়ম ? ।

(ণ) অসময়ে স্বল্লোষা আমূলাত মুকুলিতা মাধবীলতা ।

[ট] অনেতি । বিস্মৃতাশীতি স্মরবিকারিণ প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(ঙ) শকু ইতি । তত ইত্যনেন মাধবীলতাপি আত্মবৃদ্ধশীতি স্বজ্ঞতে । সত্যো মাধ-
বীলতাম্ ।

(খ) শকু ইতি । মুকুনানি অস্মাঃ সন্মাতানীতি মুকুলিতা তারকাদিত্বাদিত-
প্রত্যয়ঃ ।

অনুশ্রুয়া । ওলো ! শকুন্তলা ! পিতা কথ' তোমার জাম্ব এই মাধবী
লতাটিকে নিজহস্তে সংবদ্ধিত করিয়াছেন, তা' হইলকে বিস্মৃত হইলে
কেন ? ।

শকুন্তলা । তা' হইলে আপনাকেও বিস্মৃত হইব । (লতার নিকটে
যাইয়া এবং দেখিয়া আনন্দের সহিত) আশ্চর্য্য! আশ্চর্য্য! অপ্রত্যাশিত!
তোমার ঐতিহ্যিকর শ্রিয়স্ব জ্ঞান হইতেছি ।

প্রিয়বদা । সছি ! আমার ঐতিহ্যিকর বিষয় কি ? ।

শকুন্তলা । এই মাধবীলতা, অকালে মুক হইতে মুকুলিত হইয়াছে ।

સમે । સત્વરસુખમય । સહિ ! સચ્ચં સચ્ચં ? । [ત]

શકુ । સચ્ચં કિં ણ પેક્કલ્લ । [થ]

પ્રિયં । સહર્ષં મિ હય્ય । સહિ ! તેષ હિ પહિપ્પિષ્સં દે નિવે-
દેમિ [દ]

શકુ । કિં મે પહિપ્પિષ્સં ? । [ધ]

પ્રિયં । આસસ્યપાણિમાહ્ણાસિ તુમં । [ન]

શકુ । સાસ્યમિવ । એસ દે અત્તણો સિત્તગદો મણોરહો , તા
ચ દે વચ્ચણં સુણિસ્સાં । [પ]

(ત) સહિ ! સત્યં સત્યમ્ ? ।

(થ) સત્યં કિં ન પેક્કલ્લે ।

(દ) સહિ ! તેન હિ પ્રતિપ્રિયં તે નિવેદયામિ ।

(ધ) કિં મે પ્રતિપ્રિયમ્ ? ।

(ન) આસસ્યપાણિમાહ્ણાસિ ત્વમ્ ।

(પ) એવ તે આલ્લભશ્ચિત્તગતો મનોરથઃ, તસ્ય તે વચનં શ્રીષ્યામિ ।

(ત) સમે इति । એવ આકુલશત્ત્વ મત્રો વ્યવ્યતે ।

(ન) પ્રિયમિતિ । આસસ્યં નિકટવર્તિ પાણિમાહ્ણં વિવાહો વચ્ચાઃ ઇત્યે ।

અનર્થા ઓ શિરઃવદા । (નર્થર નિકટે રાહેરા) સહિ ! મહા મહા
કિં ? ।

નકુલ્લજા । મહા કિના લેલ ।

શિરઃવદા । (આનન્દેર સહિત લેલિયા) સહિ ! કહે જોયારક
ક્રીડિકર વિચર જાનાહેતેહિ ।

નકુલ્લજા । આયાર કિ ક્રીડિકર વિચર

શિરઃવદા । જોયાર વિવાહ નિકટવર્તી રહેરાહે ।

প্রিয়ং । সখি ! ন খলু পরিহাসেন মথ্যামি, সুদং মত
তাৎকথ্যস্য মুহূদো তুহ কল্যাণসুখম্ এদং নিমিত্তং স্তি । (ফ)

অন । হলা প্রিয়ংবদে । অদো জ্যেব সসিখেহা সচন্তলা
মাধবীলতাং সিঞ্চতি । (ব)

শকু । জদো বহিণী মে ভোদি, তদো কিং স্তি ন
সিঞ্চেমি । ইতি জলসমাবর্ণয়তি । (ম)

(ফ) সখি ! ন খলু তে পরিহাসেন মথ্যামি, স্মৃতং ময়া তাৎক-
থ্যস্য মুহূদো তব কল্যাণসুখকম্ এতন্নিমিত্তমिति ।

(ব) হলা প্রিয়ংবদে । অতএব সখ্যেহা শকুস্তল্যা মাধবীলতাং
সিঞ্চতি ।

(ম) যতো ভগিনী মে ভবতি, ততঃ কিমिति ন সিঞ্চামি ।

(প) শকু ইতি । সা স্যামিব মুখভঙ্গ্যা বহিরস্যাং প্রকাশ্য । এতেন পাণ্ডিগ্ধভা-
ষায়া সূচিতা । তপস্যাৎ স্নাত্বাভ্যায়াঃ পরোপরি প্রবর্তনাদিত্যর্থঃ ।

(ফ) প্রিয়মিতি । পরিহাসেন পরিহাসকরণেচ্ছয়া । এতৎ মাধবীলতায়া অম-
নয়ৈ মুকুলিতল্লবং নিমিত্তং জলপান, কল্যাণসুখকং পাণ্ডিগ্ধভঙ্গ্যেন জলপানকম্ ।

(ম) শকু ইতি । ভগিনী একৈব কলনে পরিবর্তিততয়া ভগিনী মুখ্যব-
হাগিনী, ইযং মাধবীলতেতি শ্রেষঃ । আবর্ণয়তি জলসিকার্যং জুজীকরোতি ।

নকুলনা । (অশ্রুয়াব সহিতই যেন) হেহা তোমার নিজের মনোগত
হেচ্ছা ; তা তোমার কথা আমি শুনিব না ।

প্রিয়ংবদা । নহি । পরিহাস করিয়া বলিতেছি না । আমি পিতা
কণের মুখ হইতে শুনিয়াছি যে, এই লক্ষণটী তোমার মঙ্গলশূচক ।

অনশ্রুয়া । ওহো প্রিয়ংবদা ! এই অকুই নকুলনা সেরেব ১ সহিত
পাদবীলকণীকে সিদ্ধ করিবেছে ।

राजा । अपि नाम कुलपतेरियमसंवर्यं चेन्नसम्भवा
भवेत् ? [१] । अथवा कृतं सन्देहेन । (म)
असंशयं क्षत्रपपरियहक्षमा
यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।

(म) राजाति । अपिशब्दः प्रश्नः । नामशब्दः सम्भावनायाम् । इति सम्भावयितुम-
हानि किमित्यर्थः । तथा च इयं शकुन्तला, कुलपतेः कन्यस्य, असंवर्यम् असमान-
वर्णं ब्राह्मणजातीयमिदं यत् क्षत्रं कुलं तत् सत्त्वं उत्पत्तिर्हस्ताः सा तादृशी
भवेत् । तथा च इयं यदि ब्राह्मणस्य कन्यस्य, क्षत्रियादिजातीयपद्मिनीजाता कन्या
भवेत्, तदा मे परिषद्योग्या स्यात्, ब्राह्मणजातीयपद्मिनीजातत्वे तु प्रतिलोमविवाह-
विधिघातः अस्या आशयि निष्फल इति भावः । कृतमलम् ।

कुलपातमाहुः क्षात्र्यदायिकाः । यथा—

‘सुनीना दयसाहस्योऽन्नदानादिपौवणात् ।

अध्यापयति तत्रप्रति । स वै कुलपतिः क्षतः ॥’

कन्यस्य असंवर्यं चेन्नसम्भवा इत्यन्तस्य परिषद्योग्यत्वे प्रमादं यथा मनुः—

‘पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजातं क्षत्रिणीजातं द्विजन्मनाम् ।

तान्कनन्तरनाशस्तु मादृशोवात् प्रचक्षते ॥’

‘क्षेत्रं क्षरि केदरि सिद्धस्यानकलवक्षीः’ ‘कृतं युगेऽलमव च’ इत्यादि च
केदिनी ।

‘अकूञ्जता । । ये हेतु आमारं कर्गिनी इय, मेहे हेतु सिद्ध करिव
ना केन ? । (एहे बलिना कलम उरुत् कर्गिनी)

; बावा । एहे अकूञ्जता कि कुलेमति कवेर असंवर्य जीव गतजात
मस्तान वहेवम ? । अथवा सिद्धहेतु एकेम नाहे । (कर्गिनी)

(१) आम् ।

सतां हि सन्देहपदैषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥२३॥

तथापि तत्त्वत एव नामुपलप्स्ये [१] । [य]

असंशयमिति । असंशयं ध्रुवमेव, अतस्य अवियजातेः परिग्रहक्षमा एकीत्वैव ।
रक्षणे योग्या, इयं शकुन्तलेति शेषः । यद् यस्मात्, आर्यां चिरसत्पथगामितात् साधु-
भूतम्, नै सम मनः, अस्यां शकुन्तलायाम्, अभिलाषि एतद्विषयोकाङ्क्षाशालि वर्तत
इति शेषः । ननु मनसः अभिलाषित्वमात्रेण कथं अन्नपरिग्रहसमिति निश्चीयत इत्याह
सत्तामिति । हि युष्मात्, सन्देहपदैषु संशयविषयेषु, वस्तुषु पदार्थेषु, सतां सम्प्रना-
नाम्, अन्तःकरणस्य मनसः, प्रवृत्तयो गतय एव प्रमाणम् एकतरनिश्चायिकाः । तथा
आर्यां शकुन्तलायां मन्थनसो य स्मत्वेन पठन्मन्थनात् अन्नस्यैव परिग्रहस्यैव केलि-
भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासाऽशङ्करः । तथा राज्ञः शकुन्तला-
नुरागरूपकाव्याप्त्यात्र निश्चयेनोपस्थितेः परिन्यासो नाम सुखसत्त्वे रक्तम् । तथा च
दृष्टं—

“तन्निश्चिन्ति परिन्यासः ।”

संशयस्याभावः असंशयम्, अभावार्थे अव्ययीमाः । “वेदाः प्रमाणम्” इत्यादि-
वदन्नापि इयोः सामानाधिकरस्येऽपि अजहङ्गित्वात् भिन्नलिङ्गत्वं बहुत्वावच्छिन्नप्रवृत्ती-
नामेवैकप्रमाणत्वाच्च भिन्नवचनत्वम् ।

“आर्यं माधौ सौ वदन्ने” इत्यादि दिष्टः । वंशस्थानिहं इत्तम् ॥२३॥

हेनि (शकुन्तला), निश्चये कजिमेव ग्रहणयोगा ; ये हेतु आमार
निर्दोष मन ईश्वर प्रति अलिनायी दृष्टाहे । कारणं, मूलक
विषये सङ्कनेन मनन प्रवृत्तिहे प्रमाण ॥२३॥

(१) तत्त्वत एव नाम ।

শকু । সম্ভ্রমম্ । অস্ম ! সলিলসেবসম্ভ্রমাদৌ নবমালিন্য'
সম্ভ্রম্য বসন্তং মে মধুকরৌ অদ্বিগ্ধদ্বি । ইতি অনুরাধা নাট
যতি (১) । (২)

রাজা । সস্পৃহং বিদ্যোক্ত । সাধু বাধনমপি রমণীয়-
মস্বাঃ (২) । (ল)

(২) সলিলসেবসম্ভ্রমাদৌ নবমালিকা সুশ্লিষ্টা বদনং
মে মধুকরৌঃ ভবন্তীতি ।

(য) তথাপোতি । অন্তঃকরণপ্রতিপ্রমাণেন অল্পপরিপাকমতলিঙ্গীঃ পৌলভ্যঃ ।
তস্মৈ এষ শব্দাদিপ্রমাণান্নরৈব বসন্তং ত এষ, এনাং শকুন্তলাম্, উপলব্ধিঃ স্যাস্মি;
অন্তঃকরণপ্রতিপ্রমাণস্য কদাচিত্ অভিব্যক্ত্যপি দর্শনাদিতি ভাবঃ ।

(২) শকু ইতি । সম্ভ্রমম্ আকুলভাবেন সঙ্কটম্ । অস্ম ইতি বিদ্যোক্ত ।
সলিলসেবিন জলসেবনে যঃ সম্ভ্রমো ব্যস্ততা তেন উদ্ভূতত উদ্ভীষ্টং, মধুকরৌ অনুরাধা,
নবমালিকাম্ উজ্জ্বলিত্বা পরিত্যজ্য, মে মম বদনং, অবিবর্ত্ততে লবণীকৃত্য আনন্দভী-
ষণ্যঃ । অনুরাধা দূরীকরণম্ ।

(ল) রাজিতি । সস্পৃহং শকুন্তলাকাঙ্ক্ষাসঙ্কটম্ । সাধু সমীচীনম্, বাধনং
অনুরাধীকরণম্ । অস্বাঃ শকুন্তলায়াঃ ।

তথাপি যথার্থরূপেই হেঁকাতে জানিব ।

শকুন্তলা । (বাস্তবতার সহিত) ওমা ! অমসেকে বাস্তবতাবশতঃ একটা
অমর উড়িয়া, নবমালিকাকে পরিত্যাগ করিয়া, আমার মুখের দিকে
আসিতেছে ।

(১) অনুরাধা উপযতি ।

(২) সঙ্কটজনক ।

यतो यतः षट् चरन्तोऽभिवर्त्तन्ते

ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ।

विवर्त्तितभ्रूरियमद्य शिञ्चते

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् [१] ॥२४॥

भ्रमरबाधनस्य रमणीयत्वे हेतुमाह यत इति । हि तद्यादि । षट् चरन्ताः पादाः
यस्य स षट् चरन्तो भ्रमरः, यतो यतः यस्यां यस्यां दिशि, अभिवर्त्तन्ते सुखं लक्ष्मी-
कृत्य तिष्ठति । यतो यतः यस्यां यस्यां दिशः सकाशात् सुखमभ्यागच्छतीति वा । तत-
स्ततः तस्यां तस्यां दिशि, प्रेरिते निश्चिते वामे मनोहरे लोचने लयनद्वयं यथा सा,
तथा विवर्त्तन्ते सुदुः परिवर्त्तन्ते भ्रूवी यथा सा ताडयती, इयं शकुन्तला, यस्यामापि
कारणाभावात् कामप्रवृत्तिरद्वितापि सती, भयात् भ्रमरदं मनसासात्, यद्य इदानीमपि
दृष्टिविभ्रमं नायके स्वमनोवृत्तिप्रापकं दृष्टिविलासम्, शिञ्चते प्रातुमारभत इवेत्यर्थः ।

दृष्टिविभ्रमं प्रति सकामत्वमिव कारणम् । तेन चात्र तत्सकामत्वव्यपकारणाभावेऽपि
दृष्टिविभ्रमव्यपकाराद्योपपत्तिस्तथात्र विभावनालङ्कारः ; सा च भवादित्यसिंहानादुत्त-
मिमिता ; तथा शिञ्चते इति सन्धावनावगमेऽपि तद्व्याख्यादिशब्दाभावात् प्रतीयमाना
भावभिमानिनी क्रियीतृप्रचालकारः । अनयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

‘नामं सन्धे प्रतीपे च द्रविणे चातिमुन्दरे’ इत्यादि निम्नः ।

वैश्वस्यविलं हन्तम् ॥ २४॥

राजा । (स्फुटार सहितं देखिवा) डाल, बाधा देण्याउ ईईर झुन्न
वटे । (कारण)

झमरठा ये ये दिक् ईईडे आगिडेहे, सेई मेई दिक् झुन्न
नयनयुगल निरुपे करिडेहेन एवम् झडईटी घुराईतेहेन । इतिरां

(१) लोकोऽयं विद्यासागरस्य प्रसिद्धी मन्वते ।

अपि च । सास्यमिव । [व]

चलापाङ्गां दृष्टि स्पृशसि बहुयो विपथुर्मतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं [१] व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वं स्वमधरं

वर्यं तस्मान्मोघान्मधुकर ! हतास्वं खलु कृती ॥२५॥

(ध) अपि चेति । सास्यमिव स्वं विना समरस्य शकुन्तलासम्प्राप्तं अकृतावता दम्भादस्यय सञ्चितमिव ।

चलेति । हे मधुकर ! अतएव [करं] दृष्टम् , व्याधुन्वत्या समरवाधनात् नित-
सतः सदास्यमिव शकुन्तलायाः , विपथुर्मतीं मयादन्वत कामवेगत् कल्पान्विताम् ,
अतएव चलापाङ्गलः चपाङ्गः प्राणमामी यस्मिन्नाम , दृश्यतेऽनयेति 'दृष्टिर्न वनं' ताम् ,
बहुयो वारं वारम् , स्पृशसि दंशनाद्यमित्यर्थः , अन्वत तु चुन्वसि । रहस्यं कोप-
नीयविषयम् आचष्ट इति रहस्याख्यायी स इव , कर्णान्तिकचरः अर्धममोपगामी सन् ,
मृदु कोमलं मृदमित्यर्थः , स्वनसि शब्दायसे अथवा तु ब्रवीषि । तथा रतिसर्वं स्व
सुरस्य सर्वं सम्पत्स्वरूपम् , अधरमोहम् , पिवसि पृशसि , अन्वत चुन्वसि । अतएव
अस्मत्कृदमित्यर्थः , तस्मान्मोघान् 'कस्यैव कल्पा सम परिणीया नमः' इति तस्य न-
यस्य नात तदानीत्येवम् , 'हता ममाकृता' अर्धं मन रथा इति तत्पश्यन् , किन्तु स्व
खलु तमेव कृतं कस्याकृतम् ।

शकुन्तला । अधः ७५२ दुःखी २२५३ , भाषणतः दृष्टावसानं [नक]
कावतेहेन ॥२४॥

आग्रहः , (अग्रधारं महितं येन)

२२ अग्र ! शकुन्तला इत्युक्तकालेन कारुहेहेन , अतिके दुःखि उद्देशव
दृष्टकालात्तममग्रतः दृष्टकालेन वारं वारं स्पर्शं करिहेहे , कृतं भाव

(१) करी ।

অপি য ।

লীলাং দৃষ্টিমিতস্ততো বিতনুতে সম্ভুলতাবিভ্রমাম্

আমুগ্নেন বিবর্তিতা বলিমতা মধ্যেন কাম্বস্তনাম্ ॥

অন্য অমরস্য ক্রুতিলং প্রতি প্রথমঅমরস্যমতবাধ্যার্থা হ্রতব ইতি বাধ্যার্থে হ্রতুচ্চ
কাকুলিঙ্গম্, রহস্যাব্যবীণেতি ক্রীড়াম্রমেবা; চক্ৰবিষকাখ্যেদয়ৈক অমরে মুগ্ধ-
ত্রিমিক্যবহারসমারোহাত ললাসোক্তিঃ; সপমানমুতস্য অমরস্য ক্রুতিলংপাধিক্যব্যা-
নাত্ম্যতিরেকশ; ইত্যেতীনাং পরস্পরান্বয়েকতয়া সংঘটিতঃ ।

‘হৃগ্ দৃষ্টিঃ’ ইতি ‘তৎ’ প্রকৃতি সাধাখ্যে’ ইতি ‘মনোহৃতঃ’ প্রাতঃহৃত প্রতিবন্ধী
‘হৃতশ্চ সঃ’ ইতি আদরঃ । ‘ক্রুতী স্মাত কাম্বাক্রুতলী পঙ্কিতে যব বর্ষাঃ’ ইতি কলাম-
অনুহৃতঃ কৌষঃ ।

বৈপথ্য রস্যা অকৌতি বৈপথ্যমতী । যয়মিতি ‘বাক্যদশ’ ইতি বহুবচনম্ । তস্মান্নি-
ষমাশ্রিত্যসি অথবা তদে পশ্যমি ।

শিখারথী ভগবৎ ১২৫৪

লীলাং দৃষ্টিঃ । কলী কমনীয়ী ললী যস্যঃ সা লীলাং, ইযং প্রকৃতিয়া, মূ-
লতয়ীবিধনেণ অমরেন বিলাসেন অসঙ্কট সম্ভুলতাবিভ্রনাম্, লীলাং অশ্রনাম্,
দৃষ্টিং অশ্রুঃ, হ্রতবতঃ সমাসু টিঙ্গ, বিতনুতে বিলাস্য প্রেরয়তি ক্রুতী অমর আদ-
রিতোজ্যেতন পরীচাৰ্য লোকমোহনার্থ ইতি ভাবঃ । আমুগ্নেন ইবৎ একমুতেন, বাহ-
মতা অস্ম্যতরঙ্গতয়া, মধ্যেন দীপ্তমধ্যমগীন, বিবর্তিতা অমরদংশনাদাক্রান্তান্যায়-

ভায় কাণের নিকটে যাহা ছোট ছোট গাছ কারতেছ এবং
জ্বলন্তসূর্য অধর পান করিতেছ । অতএব তৎসংবেশন করিয়া আমি
ব্যর্থমনোরথ হইলাম, আর তুমিই চরিতার্থ হইলে ১২৫৪

আরও, এই কমনীয়ললী শকুন্তলা, কলিলাসের সহিত চক্ৰলঙ্ঘি
ইচ্ছন্তঃ সকলন করিতেছেন, ইবৎ যক এবং চরিতরঙ্গশালী (বহু-

‘হস্তাশ্র’ বিধুনোতি পল্লবনিভং শীত্কারমিবাধরা
জাতীয়ং ভ্রমরাভিলঙ্ঘনমিয়া বায়ুর্বিংনা নর্শকৌ ॥২৬॥

শকু । হস্তা ! পরিত্যজ্য পরিত্যজ্য মং ইমিষা দুহ-
মহুসরেষ অহিঙ্ঘনমাশ [১] । [২]

(২) হস্তা ! পরিত্যজ্য পরিত্যজ্য সামনেন হুটমধুকরেষামি-
ময়মামাম ।

কিঞ্চিৎ কি স্তন পরিবর্তিতা, ভক্তাবিশেষপ্রদর্শনায় পরিবর্তিতা চ । তথা শীত-
কারেণ ভ্রমরদংশনবাসজনিতেন শীতদিতি শব্দেন ভিন্নী বিযুক্তৌ অধরৌ যজ্ঞাঃ সা তথা-
বিধা সতী, পল্লবনিভং পল্লববৎ রক্তকোমলম্, হস্তাশ্র, বিধুনোতি ভ্রমরবাধনায়
ভক্তাবিশেষপ্রদর্শনায় চ-সম্বাচয়তি । অতএব ভ্রমরেষ যদভিলঙ্ঘনসাক্ষর্যং তস্মাৎ
মিয়া ভয়েন, বায়ুর্বিংনা বৃথাকালীনবাদ্যানি বিনা, নর্শকৌ নর্শকৌ হুপা जाता ।
অতীকায়স্মিন্দমিতি ভাবঃ ।

অথাপি নর্শকৌ হুপেণ জাতলং প্রতি প্রথমচরণমধ্যগতবাক্যার্থং বথস্ব ইতুলান্
পূর্ববৎ কাব্যলিঙ্গম্ ; তথা ‘সুখং তব কুরজ্জাতিঃ সরোজমিতি নান্যথা ’ ইতি দপ-
শৌড়াহৃতবৎ সনাসাভাব্যেপি নিরঙ্গং কেবলরূপকম্ ; তচ্চ বাদ্যং বিংনেত্যभिधानাদধি-
কাঙ্কদ্বৈশিষ্ট্যরূপমিত্যনयोमिंथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

শাদু লবিক্কোড়িতং বৃত্তম ॥২৬॥

বিশিষ্টে) দেহমধ্যভাগদ্বারা বার বার ফারতেছেন; পল্লবতুল্য হস্তাশ্র
সঞ্চালন করিতেছেন এবং গুঠযুগল শৌৎকারে বিক্লিষ্টে হইতেছে; অত-
এব ভ্রমরদংশনের ভয়ে বায়ু বাতীত নর্শকৌ হইয়াছেন ॥২৬॥

(১) শকুনলম্ । অ একৌ ভিন্নী বিরম্ভ, অহরৌ মল্লিক্ । পদানরে স্থিলা
সহৃদয়ম । কথং ইদৌহি অহিঙ্ঘনম্ । হস্তা । পরিত্যজ্য মং ইমিষা দুহিষীদিষ
মহুসরেষ অহিঙ্ঘনমাশ ।

उभे । उचितम् । का अह्नी परिस्थाने । एतद्दात्रं दुस्सन्दं
अह्नी , जदो राअरक्खिदाहं तवीवणाहं (१) । [ष]

राजा । अवसरः स्वल्पमस्माकमात्मानं दर्शयितुम् । न
भेतव्यं न भेतव्यम् । एतद्दोक्ते स्वगतम् । एवं हि राजाहम-
स्मीति परिज्ञानं भविष्यति । भवतु, अतिथिसमाचारनिवावत
म्विष्ये (२) । (स)

(ष) कै आवां परिताप्य । अत्र तावत् दुस्सन्दमाक्रन्द ; यतो राज-
रक्षितानि तपोवनानि ।

(स) नैष दुर्विनीतो विरमति, तदन्वतो गमिष्यामि । हा धिक्
हा धिक् । कथमितीदृशेण सामनुमरति तत् परितापेयं माम् ।

(श) शकु इति । परितापेया युवामिति शेषः । अभिमूयमानाम् अत्यन्तमिवाकुली-
क्रियमाणाम् ।

(ष) उभे उच्यते । अनसूयामिदं वदे हि एवेत्यर्थः । सामान्यमपुनरस्माकमस्माक-
दिनकरमेव ; तथापि शकुन्तला नितरामिवाकुलीयुता इत्यतः कौतुकात् क्लेशम् । तस्मा-
देव कौतुकादाहं कै इत्यादि । कै असमर्थे इत्यर्थः ; स्त्रीमात्रादिति भावः । आक्रन्द
शाह । यत् इति । भूतेन रक्षकज्ञानस्य वीरित्यादिति भावः । 'क्रन्दने रोदना-
शब्दे' इत्यमरः ।

शकुन्तला । एहं दृष्टे त्वमग्रे आमादेक अतात्त आकूल करिअ तूलिशाहे;
हा आमादेक रक्का कर रक्का कर ।

अनसूया श प्रियंवदा । (देवः दास्यते सहितं) आम्ना रक्का करिदे
देक ? । एतद्वये दुस्सन्दं उच्यते ; ये हेतु उपोवनं हि राज्ञेयं रक्षितम् ।

(१) का अह्नी परतादु । ... । राअरक्खिदाहं तवीवणाहं आम् ।

(२) अवसरोऽस्मात्मानं दर्शयितुम् । ... । राजमावसमिज्ञातो भवेत् ।
अवसु, एवं तावदभिज्ञाते ।

ଯଜ୍ଞ । ଏ ଏଠି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷୀତୋ ବିରମତି, ତା ଅକ୍ଷତୋ ଗମିଷ୍ୟଂ ।
ପଦାନ୍ତରେ ସହଟିକ୍ଷିପମ୍ । ହସ୍ତୀ ହସ୍ତୀ ! କର୍ଷଂ ହତୋ ବି ମଂ ଅକ୍ଷସରାଦି,
ତା ପରିତ୍ୟାଗ୍ୟ ମଂ (୧) । [ହ]

(ନ) ରାଜିତ । ଅବସରଃ ସମାଧଃ ; ମତପ୍ରକାଶିତ୍ୟୋକ୍ତ୍ୟାଦିତ୍ୟାହଃ । 'ନ ଶିତସ୍ୟ' ନ ଶିତସ୍ୟମ୍, ଅସମହସ୍ତପସ୍ଥିତ ଏବାକ୍ଷି' ଇତି ବାକ୍ୟସମୁଦାୟଃ 'ନ ଶିତସ୍ୟ' ନ ଶିତସ୍ୟମ୍' ଇତ୍ୟର୍ଥମଂ ; ଅହଂ ଏବଂ ସ୍ଥାଦତ ଆହ ଇତ୍ୟର୍ଥାକ୍ତି ଇତି । ଏବଂ ହି — ଦୁର୍ଭିକ୍ଷସ୍ତ୍ରାସ୍ୟୋକ୍ତ୍ୟାହା-
ନକ୍ଷତରୀବ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶେ, ରାଜା ଦୁର୍ଭିକ୍ଷଃ । ପରିହଂ ନଂ ପରିହସଃ । ତସ୍ୟା ଚ ସତି,
ଅତର୍କିତଭାବିନଃ କଲ୍ୟାଣମବାସ୍ୟାନ୍ତିକେ ରାଜ୍ୟ ଏବଂ ପସ୍ଥିତିଃ କର୍ମମିତି ମହ୍ୟାନ୍ ସନ୍ଦେହଃ ସ୍ଥା-
ପିତ ଭାବଃ । ଭବତୁ ପରିଜ୍ଞାନମିତି ପୂର୍ବେ ଶାନ୍ତଃ । ଅତିଥ୍ୟେଃ ସମାଧାବଂ ବ୍ୟବହାରମ୍ ।
ଅଦନଶ୍ଚିଷ୍ଟି ଆଶ୍ରୟିଷ୍ଟି । ଏବଂ ଅତଶ୍ଚିନାମତର୍କିତଭାବିନେବ ସର୍ବତୋପସ୍ଥିତେନ ସନ୍ଦେହ-
ସ୍ତୁତ୍ତବ ଇତ୍ୟାଶ୍ରୟଃ ।

(ହ) ଯଜ୍ଞଂ ଇତି । ଦୁର୍ଭିକ୍ଷୀତୋ ଦୁଃ, ଏସ ମହ୍ନକରଃ । ଅନ୍ୟତଃ ଅନ୍ୟକ୍ଷିନ୍ ଯଜ୍ଞାଦି ।
ପଦାନ୍ତରେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରେ ଗତୀତି ଶ୍ରେୟଃ । ହଟିକ୍ଷିପେନ ଅସର ଆଗନ୍ଧାତି ନ ଶେତି ପରୀକ୍ଷାର୍ଥ
ହଂଟହାଭିନ ସଂପ୍ରତି ସହଟିକ୍ଷିପମ୍ । ହାସିମିକ୍ଷିକମିବ ବିବାଦପୁଷ୍ପକଲ୍ୟାଣମ୍ । ହତୋ ବି
କର୍ଷମ୍ ଶ୍ୟାମିତି ।

ରାଜା । ଆମ୍ଭନାକେ ଦେବାହେବାର ଆମାର ଏହି-ହି ଅବସର । ଭଗ୍ନ
କରିବେନ ନା, ଭଗ୍ନ କରିବେନ ନା । (ଏହି ଅର୍ଦ୍ଧୋକ୍ତିବ ପର ଅଂଶ) ହେହାତେ
'ଆମି ରାଜା' ଠେହା ପରିଚୟ ହେବେ । ହଟ୍ଟକ, ଅତିଥିର ଆଚରଣହି ଅବଲମ୍ବନ
କରିବ ।

ଶକୁନ୍ତଳା । ଏହି ଦୁଃ ଧ୍ୟର ବିରତ ହଟେତେହେ ନା; ତା ଅନା ଧ୍ୟାନେ
ସାହି । (ଧ୍ୟାନାନ୍ତରେ ସାହିସା ମୃଷ୍ଟିପାତେର ମହିତ) ହାସ୍ତ ! ହାସ୍ତ ! ଏଥାନେକ
ଆମାର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ କରିତେହେ; ତା ଆମାକେ ରକ୍ଷା କର ।

(୧) ଯଜ୍ଞକଲ୍ୟା । ପଦାନ୍ତରେ ଯିଲା ସହଟିକ୍ଷିପମ୍ । 'କର୍ଷଂ ହତୋ ବି ମଂ ଅକ୍ଷସରାଦି ।

রাজা । সত্বরসুপগম্য । আঃ ! (১) । [জিঃ]
কঃ পৌরবে বসুমতী' শামতি শামতিরি দুর্বিনোতানাম্ ।
অযমাচরত্যত্রিনয়ং মুখ্যাসু তপস্বিকন্যাসু ॥২৩॥

সর্বা রাজানং দৃষ্টা কিস্বিদিব স খ্যাতা । (ক)

(খ) রাজাতি । উপগম্য শুক্লনাভানো সমীপে উপস্থিতঃ । আ ইতি কৌব-
ল্যবসনম্ভয়ম্ । “আসু স্মাত্ কৌপপৌড়গা” ইত্যমরঃ ।

ক ইতি । দুর্বিনোতানো দৃষ্টানাম্, শামতিঃ শামনকর্তৃণি, পৌরবে পুরবংশীয়ে
ভূমি, বসুমতী পুত্রিবংশে, শাসতি পালয়তি মতি অর্থং কঃ, মুখ্যাসু অগ্ৰদ্বারানামিষ্যতব্য
মুখ্যাসু তপস্বিকন্যাসু, অত্রিনয়মশ্রুতম্, আচরতি স্বেচ্ছয়তি ? নহি ব্রূহ্মণোঃ শ্রেষ্ঠাঃ ।
অনুভবঃ তস্য দৃষ্ট্যঃ বিধিমাণীতি ভাবঃ ।

অসৌ কামঃ শামতিমংকুরা ! যত মদাচারঃ রাজ্যে দুঃশ্রুতঃ পাপমতপি শুদং কৌব-
ল্যবসনপৌড়ঘটাদিমিকং স্বপনম, স্বপনমকৃত্য প্রতিপদ্যং লক্ষ্যঃ প্রব্রাজ্য তীর্থমাষ্ট্রানুগতি,
তদ্ব্যবস্থারীতি নিহারা কবিচুড়ঃসর্বেষা অমলকারিণী রচনাচাতুরীম্ ।

অথ ‘শাম শাম’ ইতি ব্যস্মনেস লক্ষ্যঃ স্তম্ভদলেক্ষ্যমায়াত ককিলুপাশীশবহাঃ ।
‘আখ্যা’ জাতিঃ ॥২৩॥

(ক) সর্বা ইতি । মর্য্যাঃ শুক্লনাভানুসূয়াগ্নিমিবদাঃ । সন্ধ্যানাঃ রাজ্যঃ পূর্বমহা-
খ্যাতা আকৃতিদর্শনেন মহাপুরুষত্বানুমানায় অকিতাঃ ।

রাজা । (সত্বর উপস্থিত হইয়া) আঃ ।

চট্টগ্রামের শাসনকর্ত্তা পুরুবংশীয় লোক পুত্রবো শাসন করিতেছে,
এই অবস্থায় কোন্ ব্যক্তি এই নরক তাৎপরিমাণে প্রাণ অন্বেষণ
আচরণ করিতেছে ? ॥২৩॥

(সকলে রাজাকে বেধিয়া একটু হেন চকিত হইল)

(১) জ্যৈষ্ঠ ‘আঃ’ ইতি জাতি ।

১) সখ্যৌ । অজ্ঞ! য কিমপি অত্যাহিতং, কিন্তু, খলু ইদং
 পিঅসহি দুষ্টমধু করেণ আকুলীকিয়মাণা কাতরীভূতা ।
 ইতি শকুন্তলা দর্শয়ন্তঃ (১) । (স্ব)

রাজা । শকুন্তলামুপেত্য । অয়ি ! তপো বর্ধতে ? [২] । [ম]
 শকু । সমাধিসাবনতমুখী তিষ্ঠতি (২) (ঘ)

(স্ব) আখ্য! ন কিমপি অত্যাহিতম্, কিন্তু খলু ইদং প্রিয়-
 সখী দুষ্টমধু করেণ আকুলীকিয়মাণা কাতরীভূতা ।

(স্ব) সখ্যাবিতি । অত্যাহিতং মহামীতিঃ । শকুন্তলায়াঃ প্রদর্শনং তদুপল-
 লাস্তদর্শনেন স্বকোণ্যসত্যতাপ্রমাণার্থম্ ।

(ম) রাজ্যেতি । অয়ীতি কৌমল্যসম্বোধনে । তপো বর্ধতে ইতি কাঙ্ক্ষারেষ প্রবী-
 জ্যজাতি ।

(ঘ) শকু ইতি । সমাধিসা সহসা বহুতপ্তবৎ মহাপুরুষদর্শনাত সময়া ।

সখীষয় । আখ্য! কোন অত্যাহিত হয় নাই । কিন্তু দুই ভ্রমর
 আমাদের এঁই প্রিয়সখীকে আকুল করিয়াছিল ; তাহ হৈনি কাতর
 হইয়াছেন ।

(এই বালগা শকুন্তলাকে দেখাইল)

রাজা । (শকুন্তলার নিকটে ঘাইয়া) অয়ি ! তপস্তা বৃদ্ধি পাই-
 তেছে ত ? ।

শকুন্তলা । (লজ্জার সহিত অবনতমুখ হইয়া থাকিল)

(১) ক্রমশিত্ব ইতিশব্দী ন বচন্তি ।

(২) রাজা । শকুন্তলাসমুপেক্ষা ভূত্বা । অপি তপো বর্ধতে ।

(৩) সমাধিসাবনতমুখী নিযতি ।

অন। দাশি' অতিধিবিষেসলাইব। (ঙ)

প্রিয়'। সাধদ' অক্ষয় ?। ইলা সচক্ষলী ! গচ্ছ, শুক্লদো ফলমিচ্ছ' অগ্ধভাষণ' শুবহর, ইদম্পি পাণ্ডোদক' অবিচ্ছদি। ইতি ঘট' দম'যতি। (১)। [চ]

রাজা। ভবতীনাং সূতৃত্যৈব বাচা কৃতমাতিথ্যম্। (ঙ)

(ঙ) ইদানীম্ অতিধিবিষেসলাইব।

(খ) স্বাগতমাত্য'য় ?। ইলা শকুন্তলী ! গচ্ছ, শুক্লদো ফলমিচ্ছ' অগ্ধভাষণ' শুবহর, ইদম্পি পাণ্ডোদক' অবিচ্ছতি।

(ঙ) জনৈতি। পুট্যায়াঃ শকুন্তলায়া ভয়েন তুষ্ণীভাবাত্ কৰ্ম'ন্যবুজ্জা অনস্যা শব্দ'নরয়তীতি বাধ্যম্। অতিধিবিষেসলা শুক্লদো ফলমিচ্ছ' অগ্ধভাষণ' শুবহর ইতি পূর্বে-
বাস্যঃ।

(খ) প্রিয়মিতি। আর্থ্য'ক্স মানস'ক্স ভবত', ক্সামত' সুখ'ক্স স্বাগমন' জাত' ক্সিমিতি কাকুঃ। স্বাগতমিতি মাঝি ক্সঃ। শুক্লদো পদ'মালায়াঃ, ফল'ক্স মিত্র' শুক্লম্। শুবহর আনয়। পাণ্ডোদক' পাণ্ড'ক্সালনক্সম্। অতিথ্যসম্বাদনা' প্রথমমীতম্।
ইদ' ইদমিতি ভাষঃ।

[ঙ] রাজৈতি। ইদম্ভাষা ক্সম্বাদিত্যা, বাচা বাচন'ক্স, অতিথ্যম্ অতিধি-

অনুগ্রহ। এখন অতিধিবিষেস লাভ করায় তপস্বী বুদ্ধি পাই-
তেছে।

প্রিয়বন্ধ। আর্থের শুভাগমন হ' ? ওলো শকুন্তলা ! যাও, পর্ণগৃহ হতে ফলযুক্ত অর্থ্যপাত্র আনয়ন কর ; আর ইহা পাণ্ডোদক হতেবে। (এই বলিয়া ঘট দেখাইল)

(১) অনস্যা। দাশি' অতিধিবিষেসলাইব। ইলা সচক্ষলী ! গচ্ছ শুক্লদো ফলমিচ্ছ' অগ্ধভাষণ' শুবহর। ইদ' পাণ্ডোদক' অবিচ্ছদি।

અન । હમસ્મિં દાવ પચ્છામ્મોદલાણ સત્તવણ્ણવેદિકાણ
ઉવવિસિમ્મ અજ્ઞો પરિસ્સમં અવણં દુ (૧) । [જ]

રાજા । નૂનં યૂયમપ્યનેન ધર્મ્યકર્મ્યાણા પરિઆસ્તાઃ, તસ્ય-
હસ્તં મુપવિશત [] । [ખ]

(જ) અર્થાં તાવન્ પ્રચ્છાયશોતલાયાં સપ્તપર્ણવેદિકાયામુપવિશ્ય
આર્ય્યં પરિઆસમપતયતુ ।

અન્નદારઃ ક્ષત્રં સમ્પાદિતમ્ । તથા ચ પુનઃ ક્ષિયથા આતિથ્યકરણમનાવશ્યકમિવેત્તિ
ભાવઃ ।

સુહુ, હૃદયભાગેનેતિ સુહુતં પૃષ્ઠોદરાદિભાગ સાધુઃ । “સુહુત” પ્રિયઃ । સુભ્યં
દત્તમ્ ૧ ।

[જ] અનેતિ । પ્રકૃષ્ટા હાથા ચણાં સા પ્રચ્છાયાઃ, અતएव શોતલા તલાન્ ।
સપ્તપર્ણવેદિકાયાં સપ્તપર્ણદરબલ્ય સૂચણ્યારિત્વત્ભૂતી ।

“મામ્ય પ્રસન્નવચ્ચોરમ્” “પ્રસન્નવચ્ચં વાચ” इत्यादिवत् પ્રચ્છાયાશોતલીભાગ પર-
પદસ્ય વિશિષ્ટભવિવચ્ચથા કર્મધારયઃ ।

રાજા । આપનાવેશ્વર મતા ઓ પ્રિયવાકાઈ આતિથિસંકાર કરિયાહે ।

અનન્દજા । આપનિ એહે યજ્ઞકૃષ્ટે હાથાયુક્ત ખીતલ મણપર્ણવેદીકે
ઉપવેશન કરિયા પરિઆસ પૂર કરન ।

રાજા । આપનારાં, એહે ધર્મકાર્યાં થાવાં નિષ્કરહે પરિઆસ હૈંશ
પરિશ્રાંતેન ; સુતરાં એકટું કાલ ઉપવેશન કરન ।

(૧) વૈનઃ ક્ષિ હમસ્મિં...પરિઆસપ્રિયોદં કરેદુ અસ્મે ।

(૨) કર્મ્યાણા ।

‘প্রিয়’ । জনান্নিকম্ । হলা সন্তুলে ! উদং যৌ অদি-
 বিপজ্জ্বাসাং, তা এহি উববিসম্মা । ইতি সর্বো উপবিসম্মি । (১) (অ)
 শকু । আনগতম্ । কধং ইমং জণং পেক্সিঅ তবোবিরোধিঅ
 বিআরস্স গমণীঅ স্মি সন্তুতা (১) । (ট)

(অ) হলা শকুন্তলে ! উচিতং নঃ অতিথিপথ্যং পাশনম্, তৎ
 এহি, উপবিশামঃ ।

(অ) রাজিতি । নুনং নিষিতমিহ অনেন দৃশ্যমানেন অলসীচনেন ।

(অ) প্রিয়মিতি । জনস্য উহে গাম্বেষ আকস্মৎ অ নিকমিতি জনান্নিকম্ অস্ম-
 ত্বস্য যথা স্য, তথৈতৎ : । তথা অ দর্পণে—

“বিপতাক্ষকরৈক্যামানপবাসীন্তরা কথাম্ ।

অমোআনকথং যন্তু স্মাতু জনান্নে তজ্জনান্নিকম্ ॥”

(ট) শকু ইতি । তপস্বী ব্রাহ্মণ্যস্য বিরোধিনী বিনাশকৃতবা প্রতিজ্ঞাস্ব,
 বিআরস্স কামসীঅং, মননীবা আনয়স্বীবা । মজ্জানলধম্মসীঅসমিতি ভাবঃ ।
 অং সানী নাম সান্ত্বিনীসেদ্ধারঃ ।

“নিবি কাদাক্ষকী চিত্তে ভাবঃ প্রথমবিক্রিয়া ।” ইতি দর্পণীক্ৰিঃ ।

দ্বিগ্নংবদা । (শকুন্তলার প্রতি গোপনে) ওলো শকুন্তলা ! অতিথির
 দেবা করা আমাদের উচিত ; তা আইন আমরা উপবেশন করি । (ইহার
 পর শকুন্তল উপবেশন করিল)

শকুন্তলা । (স্বগত) এই লোকটীকে দেখিয়া তপোবিরোধী বিকারের
 বিষয় হইলাম কেন ?

(১) ...পজ্জ্বাসাং অদিহীনা । এত্ব উপবিসম্মা ।

(১) শকু । ...কিং অ কথু, ইমং পেক্সীঅ তবোঅবিরোধিঅ...

রাজা । সর্বা সমীক্ষ্য । অহো ! সমানবয়োরূপসমশীয-
সীছা হৈ মতমবতীনাং (১) । (৩)

প্রিয় । জনানকম্ । হতা অসমুৎ ! কো য় কত্ব, এসো দুর-
বগাহগম্মীরাতিদৌ মধুরং আলতন্যৌ পশুতদাশিষ্যং বিস্তা-
রেদি (২) । (৬)

(৩) কথ্যমিদং জনং প্রেত্যা তপোবিরোধিনো বিকলম্ভ গমনীয়াশ্চ
সংহতা ।

(৬) হতা অসমুৎ ! কো য় কত্ব এত দুরবগাহগম্মীরাতিদৌ মধুর-
মালপন প্রমুতদাশিষ্যং বিস্তাশ্যতি ।

(৩) রাজসি জনমবতীনাং তপস্বিন্যেণ পুণ্যানাং পুণ্যকম্ । সীছাহম্ আত্ম-
পাশনুমিতা নৈবৌ, সমানাত্মা বয়োরূপাত্মা সমশীযং মনোহরম্ । “সমং বিরোধী নৈবৌ
য ন য পুত্ৰবিপুত্ৰবৌঃ” ইতি শ্রীমদ্রামায়ণমারাদিদমতীবানন্দকরমিতি ভাবঃ ।

(৬) প্রিয়মিতি । দুঃখমাবনাস্তে প্রবিকৃত ইতি দুরবগাহ। দুর্নীতিসম্ভাষা
মম্মীরা খীরা ধৈর্য্যল্যঙ্গকীল্যঃ আকৃতিয়ংস্ব ভঃ । প্রমুতদাশিষ্যং প্রভাবীদ্যর্থঃ “যঃ
পৌরষে” ইত্যাদিনা স্বপ্রভাবমহিমামনিন্যভঃ, বিস্তাশ্যতি বিস্তারক ম্যনসি ।

রাজা । (সকলকে দেখিয়া) ডাল । সমান বয়স এবং সমান রূপ
সুতরাং আপনাদের এই সমাভাব মনোহরই বটে ।

প্রিয়বন্ধ । (অনুগ্রহের প্রতি গোপনে) ওলো অনুগ্রহ ! ইনি
কে ? ইহার আকৃতিটা গাছেরা বাগ্নক এবং দুর্বোধসম্ভাব ; ইনি মধুর
আলাপকর ৫: প্রকৃৎসর উদারতা প্রকাশ করিতেছেন ।

(১) রাজা । সর্বা বিশীল্য । অহো ! সমবয়োরূপসমশীযং মবতীনাং সীছাহম্ ।

(২) প্রিয় । ...মধুরমম্মীরাতিদৌ মধুরং বিধং আলতন্যৌ পশুতদাশিষ্যং বিস্তা-
শ্যতি ।

অন। হলা! মম বি অতি কৌতূহলং, তা পুচ্ছিষ্যং
দাব্যং । প্রকাশ্যম্ । অজ্ঞস্য মধুরালাপজনিতো বীষম্ভো মং
মামালাবেদি । কতরো রাজর্ষিবংশো অলংকরীষদি অজ্ঞেয় ?
কদম্বো বা দেশো বিরহপক্ষ্মস্মুভ্রো করীষদি ? কিং নিমিস্তং
বা অজ্ঞেয় সুসুমারিষ তবোবষগমণপরিষ্মমি অণ্মা সবধী-
দোতি ? (১) । (৬)

(৬) হলা ! মমাপি অতি কৌতূহলম্, তৎ প্রচ্ছামি তাবদেনম্ ।
আর্য্যেয মধুরালাপজনিতো বীষম্ভো মামালাপয়তি । কতরো রাজর্ষিবংশ
অলংক্রিয়তে আর্য্যেয ? কদম্বো বা দেশো বিরহপক্ষ্মস্মুভ্রো ক্রিয়তে ?
কিং নিমিস্তং বা আর্য্যেয সুসুমারিষ তবোবষগমণপরিষ্মমি অজ্ঞা
উপনীতঃ ? ।

(৬) অনেতি । বিষম্ভঃ ‘প্রত্ন ক্রনেঃ প ন স্তলু ভবানপর্য্যেত্’ ইত্যেবং বিশ্রাসঃ,
আলাপয়তি আলাপায় নিযুক্তঃ । কৌতুহলো প্রত্ন ইত্যাহ কতর ইতি । আর্য্যেয
মাম্যে নং ভবতা, কতরো রাজর্ষিবংশঃ চন্দ্রসূর্য্যোত্পন্নয়োর্ব্যো রাজর্ষিবংশয়োর্ম্যে কৌ
রাজর্ষিবংশঃ, অলঙ্কৃত্যে লক্ষ্যনা যোয্যতে । কদম্বো বা বঙ্গনাং দেশানাং মধ্যে কৌ
বা দেশঃ, বিরহেণ আত্মবিচ্ছেদেন পক্ষ্মস্মুভ্রো উৎকণ্ঠিতঃ ক্রিয়তে । সুসুমারিষ
কৌমলাঙ্গিন । আত্মা দৈবঃ, উপনীত উপস্থাপিতঃ । ইতি एष প্রত্ন ইত্যর্থঃ ।

অননুশ। ওলো! এ বিষয়ে আরও কৌতূহল আছে; তা
হেঁতাকে জিজ্ঞাসা করি। (অকাণ্ডে) মহানগর মধুরালাপজনিত

(১) ...বীষম্ভো মং মমাভিহ । ...কদম্বো । ...বিরহপক্ষ্মস্মুভ্রো অলংকরী
দ্বীষী...সুসুমারবরো বি তবোবষপরিষ্মমণ্ম অণ্মা পদং সবধীদৌ ।

সক্। সামবতম্ । হিঅম্ ! মা উতাম্, নং তু এ চিন্টিদং ।
তং অমসুপ্পা মন্নে ডি (১) । (খ)

রাজা । অগতম্ । কথমিদানীম্মাক্কানং নিবেদয়ামি, কথং
বাক্কনং পরিহারং কসেমি । ভবতু, এবং তাবত্ + প্রকাশম্ ।

(খ) শ্রবয় ! মা উতাম্, যত্ ত্বয়া চিন্তিতম্, তদনুযায়ী
যতি ।

(খ) যতু ইতি । মা উতাম্ অস্মৈ পরিষদ্যামি অথবা অস্মৈ ন মম । অস্মৈ
পরিষদ্যামি ইতি । মন্যয়তি প্রবীত । তত এব অ পরিষদ্যামি অস্মৈ ইতি
भावः ।

উতাম্ ইতি উতপূর্ব্বং দৌবাটিকস্য তদনুযায়ী : পশ্চাত্তা দৌ প্রযোজ্য, “অস্মাদীনো
দৌর্ব্বো যমি” ইতি দৌর্ব্বঃ ।

(ত) রাজা । অম্মানং নিবেদয়ামি রাজস্বং কিসা সব্বা পরিবাপয়ামি ।
অম্মানং কিসা অম্মানস্বং প্রদত্তবপয়সীম অম্মানস্বং প্রদত্তবপয়সীম ইতি भावः । অম্মান
অম্মানস্বং পরিহারম্ অম্মানস্বং পরিহারম্ অম্মানস্বং । তথা অ ম তে নিম্ন -

নিবাস আমাকে বলাইতেছে । আপনি কোন্ রাজর্ষিবংশ অন্তর্ভুক্ত
করিতেছেন ? কোন ঠেগকেই বা বিরহোৎকণ্ঠিত করিতেছেন ? ।
কি নিয়ন্তাই বা আপনি কোমল হইয়া আপনাকে উপোবনে আগমনের
পাশ্চাত্ত্যে নিযুক্ত করিয়াছেন ।

শকুন্তলা । (অগত) হন ! তুমি ব্যস্ত হইও না, তুমি বাহা চিহ্ন
করিয়াছিলে, তাহা অনুসূচা বলিতেছে ।

রাজা । (অগত) এখন কি করিয়াই বা আশ্চর্য্যচরিত্র দি ? কি

(১) অকুন্.মা।...এসা তু এ চিন্টিদাং অমসুপ্পা মন্নে ডি

ভবতি ! বেদবিদস্বি রাজঃ পৌরবস্ব নগরধর্ম্যাধিকারি নিযুক্তঃ
পুণ্ড্রাশ্রমদর্শনপ্রসঙ্গে ন ঘর্ম্মারক্ষ্যমিদমায়াতঃ । (১) । (ত)

বাধিতা স্যাৎ । সুতরাং নক্ষত্রদৃষ্টমিদামবশ্যঃ । ভবতু নক্ষত্রদৃষ্টমিত্যেব ।
এবমিত্যং তাবত বক্তব্যমিতি শিবঃ । তদেব তৎসঙ্ঘটপরিহারী ভবেদিত্যর্থঃ । ভব
মীতি পুণ্ড্রাশ্রমজনস্বাধাঃ সম্বোধনম্ । অস্মি নহম্, বেদবিত বেদজ্ঞঃ । এতেনা-
ত্মনো ব্রাহ্মণ্যম্ সূচিতম্ । পৌরবস্ব পুঙ্খব জ্ঞানপত্রক, রাজ্যো দুপালস্য, নগরধর্ম্যা-
ধিকারি রাজধানীস্বত্বার্থাধিকারী রাজধানীভূত সর্বপ্রধানবিচারালয়ে ইত্যর্থঃ, নিযুক্তঃ
স্থাপিতঃ, তদধিকারি যাবন্তঃ পুণ্ড্রাশ্রমাসেবা ইদং নগরসঙ্ঘে ন সমাবাসিয়োগনিবারণায়
পর্যবেক্ষণসম্বন্ধে, ইদং ঘর্ম্মারক্ষ্যং তপোবনম্, জ্ঞানাত আসতঃ । এতেনাত্মনো ব্রাহ্ম-
ণস্য দুপালস্য রাজ্যঃ প্রধানবিচারপতিত্বম্ সূচিতম্, পর্যবেক্ষণস্য সর্বম সর্বদা সর্ব-
ভাবেন প্রবেশস্য জ্ঞাপ্যত্যাৎ কন্যাজ্ঞানিকি গোপনপ্রবেশদৌষিপি পরিহৃত ইত্যর্থঃ ।

অদেমনস্বর্গ্যাকরং সূচয়তি । তথ, অ অস্মি নহম্, বেদবিত অস্মি নহমিতি
বেদজ্ঞঃ, পৌরবস্ব পুঙ্খব জ্ঞানস্য রাজ্যঃ যাবন্তি নগরাস্থি যি চ ঘর্ম্মাঃ সৌভাগ্যাদ্য-
ধর্ম্মাধিকারি পালনন্যাপারি নিযুক্তো বিধাবৈক স্থাপারিতঃ । অস্মানু পদে নগরপদং
ন জ্ঞাপ্ত মাণ্ডোপলক্ষণম্ । জগদায়ং মাগতাঃপি স্মিটাক্ষরভাষ্য প্রকৃতিতান্না মুনীনাম

কঃগ্রাহ বা আত্মপারিত্য পারিত্যাগ করি ? হউক এইরূপ বালিতে
হওবে । (প্রকাশ্যে) আর্হো । আমি বেনাভিক্স এবং পুরুবস্বনৌদ
রাজ্যর রাজধানীত্ব স্বাধিকরণে নিযুক্ত আছি ; কিন্তু পবিত্র আত্মক
ধোতবাস্য সত্ত্ব এই তপোবনে আসিগাছ ।

(১) রাজা । আসন্নতম্ ।...কথং বা আত্মপহারং করামি । ভবতু, এবং
কথংদীনাং বধো । প্রকাজম্ । ভবতি । যঃ পৌরবেব রাজ্য ধর্ম্মাধিকারি নিযুক্তঃ । কঃ
কলবিদ্রুজিথোপলক্ষ্যম্ ঘর্ম্মারক্ষ্যমিদমায়াতঃ ।

अथ । अत्र सनाथा धर्मचारिणो (१) । (घ)

शकु । ग्रहारलज्जा नाटयति (२) । (द)

सख्यौ । समयोराकारं विदत्ता । हृष्टा सउत्तले ! जह्म अज्ज
तादी इध सखिहिदो भवे (३) । (घ)

(घ) अत्र सनाथा धर्मचारिणः ।

(घ) हृष्टा शकुन्तला ! यदि अद्य तात इह सखिहितो भवेत् ।

नुरोधात् पुण्याश्रमदेशं न प्रसङ्गेनेत्यर्थः । इदं धर्मारण्यं तपोवनमायातः । अहं वेद-
वित् पुष्यवर्गीयो राजा मुनीनामनुरोधात् पुण्याश्रमदेशं गौहमेव इदं तपोवनमागत
इति निष्कर्षः । एतेनात्मनोमिथ्यावाङ्मयं परिहृतम् ।

अत एवेदमैकं पताकास्थानम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“हार्थी वचनविन्यासः सुश्रुतः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम् ॥”

अत श्लेषालङ्कार इति केचित् । तदसत् समयोरेवार्थयोर्वाच्यत्वं एवं दर्पणकारा-
दिभिः श्लेषालङ्कारात् अतः तु एकतरार्थस्य स्वज्ञात्वेन समयोर्वाच्यत्वाभावात् ।

(घ) अनेति । धर्मचारिणः धर्मज्ञायामुत्तायिनः, सनाथा नाथवन्तः प्रमुनन्त इति
यावत्, भवदानमनादिति भावः ।

(द) शकु इति । ग्रहारलज्जां मनोहराल्लनेदुं भक्तस्य उद्यमानं मनस्याविभूत-
ग्रहारलज्जिता लज्जामित्यर्थः, नाटयति मुखावनमनसङ्कोचादिना अभिनयति ।

(घ) सख्याविति । समयोः शकुन्तलादुपलभ्योः, आकारम् आकारगतकल्परोमाणां-
अनन्तरम् । आद्य धर्मकार्यकारी अविज्ञा मनोध हरेणेन ।

शकुन्तला । (नृपारजलज्जा अभिनन करिम्)

[१] अनन्तरम् । सनाथा हाथि धर्मचारिणो ।

(२) शकुन्तला । ग्रहारलज्जां उचयति ।

শকু । তদো কিং भवे ।
 सख्यौ । तदो जीविदसव्वस्से ण वि इमं अदिधिबिसेसं
 कदत्थं करेदि [१] । (प)

(न) ततः किं भवेत् ।

(प) ततो जीवितसर्वं स्वेनापि इमम् अतिथिविशेषं कृतार्थं
 करोति ।

दिवিকारम् , विदित्वा प्रत्यक्षेणावगत्य । तातः कण्वः , इह अस्मिन्नाश्रमे , सन्निहितः
 स्थितः ।

शकु इति । ततस्तदा ।

(प) सख्याविति । ततस्तदा , जीवितस्य आत्मनो जीवनस्य सर्वं स्वेनापि सर्वं सम्पत्ति-
 खरूपিণ্যপি পদার্থে শকুন্তলীয়ত্বঃ । অতিথি বিশেষ সাধারণবিলম্বমতিজিম্ ,
 কৃতার্থ চরিতার্থ পূর্ণ মনোরথমিতি তাত্পর্যম্ , করোমি করিষ্যতীতি ভবিষ্যত্মানীয়
 বচমানা । তদা কৌ শকুন্তলা দত্বা ইমম্ অসাধারণমতিথি সন্তোষয়েদिति
 সরলার্থঃ ।

সখীষয় । (উভয়ের আকৃতি দেখিয়া) ওলো শকুন্তলা! আজ যদি
 পিতা এই আশ্রমে থাকিতেন !

শকুন্তলা । তা হইলে কি হইত ?

সখীষয় । তা হইলে জীবনমর্কস্ব দিয়াও, এই অতিথিপ্রদানকে
 চরিতার্থ করিতেন ।

(১) सख्यौ । इमं जीविदसव्वस्से ण वि अदिधिबिसेसं कदत्थं करेदि ।

शकु । मज्जतककोपम् । अवेध , तुझे किम्पि शिङ्गणं कदुषं
मन्तेध , न वो वचनं सुणिस्सम् । [फ]

राजा । वयमपि भवत्योः सखीगतं किञ्चित्
पृच्छामः [१] । [व]

सख्यौ । अज्ज असुगहे वि अवभयणा [२] । [भ]

(फ) अपेतं , युवाम् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयथ , न वां वचनं
श्रीष्यामि ।

(भ) आर्य्य ! अनुग्रहेऽपि अभ्यर्थना ? ।

(फ) शकु . इति । मज्जतककोपेन कृत्रिमक्रोधेन सहितं मज्जतककोपम् । अत्र
मज्जतकपदेन शकुन्तलाया अपि तथाविधाभिप्रायो वक्तुं इति ध्वनितम् । अपेतं दूरं
गच्छतम् । किमपि तत्पत्न्यानिरतत्वाद्वाच्यं मत्पारण्यविषयमित्यर्थः । मन्त्रयथः कथ-
यथः । वां युवयोः । न श्रीष्यामीति अनभिप्रेतप्रलापित्वादिति भावः ।

अहो ! ईदृशं यथायथलोकचरितचित्रणं कालिदासमन्त्रेण जगति दुर्लभमेवेति
समुद्धोषयन्ति काव्यरासकाः ।

(व) राज्ञेति । वयमपि 'वाक्यद्वय' इति बहुवचनात् अहमपीत्यर्थः , भवत्यो-
र्वययोः , मय्यगतं शकुन्तलावययम् । पृच्छाम इति काका प्रार्थना व्यज्यते ।

लक्ष्मणा । (कुक्षिभ्योऽकारेण सञ्चितं) दूरे वास , तं न हि कोऽन्
विषयं यत्ने कलना कारयति अलोचनां कर्ततेछ ; तां तेषामेव कथा
कुर्वन्ति ना ।

राजा । आभिः आपनादेव सखीव निशये किञ्च खिञ्जिता करि ? ।

सखीवय । आर्य्य ! अनुगतमलोक्य प्रार्थना । ।

(१) राजा । वयमपि भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

(२) सख्यौ । अज्ज ! कल्याणं एव इदं अवभयणा ।

‘राजा । तत्रभवान् कथं शाश्वते ब्रह्मणि वर्तते,
इयञ्च वः सखी तस्यात्मजा, कथमेतत् ? [१] । [म]

(भ) सख्याविति । अनुपहस्येऽपि अनुपहस्यस्त्रिऽपि अभ्यधना प्रतीतिः । तथा च
अस्मादृशान् प्रति भवादृशस्य प्रत्यकरणमनुसृत्य एव ; सुतरां तद्विषये पुनः प्रार्थना
कथमपि न सङ्गच्छत इति भावः ।

(स) राज्ञेति । तत्रभवान् पूज्यः स्वः, शाश्वते नित्ये नैष्ठिक इत्यर्थः । ब्रह्मणि
ब्रह्मचर्यव्रते वर्तते ; इयञ्च वो युष्माकं सखी शकुन्तला, तस्य कथस्य आश्रयः श्रीरानी
कन्या, एतत् कथं सम्भवतीति शेषः । तथा च अष्टावधमेधुनवर्जं नमैव ब्रह्मचर्यम्,
मैधुनाभावे च श्रीरसः सन्तानो न सम्भवति । एवञ्च कण्ठो नैष्ठिकब्रह्मचारी, शकु-
न्तला च तस्यैरसी कन्या इत्येतत् परस्परविरुद्धमिति भावः ।

अष्टविधं ब्रह्मचर्यमाह आश्रितत्वे दृष्टः—

‘स्वार्थं कोतनं केलिं प्रीत्यनं गतभावणम् ।

सङ्कल्पोऽज्यवसायश्च क्रियानिश्चिरेव च ॥

एतन्मैधुनमष्टाङ्गं विद्वद्भिः परिकीर्तितम् ।

विपरितं ब्रह्मचर्यम् एतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

तदनुष्ठायी ब्रह्मचारी च द्विविधः संपूर्णार्थो नैष्ठिकश्च । यथा कर्मपरायणम्—

‘योऽधीत्य विधिवद्दानं गृहस्थायममाव्रजेत् ।

संपूर्णार्णको ग्रंथो नैष्ठिको मरणात्मिकः ॥’

‘राजा । शान्तौ प्रवृत्तिं कथं, नैष्ठिकव्रतदर्शनात् अतश्चान्तरं कर्तुं
तेजोऽहं ; अथ आपनादप्यग्रे एहं मथौ तीक्ष्णं कथा ! हेतुं किं कर्तव्यं
सञ्चरं कथं ? ।

(१) राजा । भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च वः
सखी तस्यात्मजोति कथमेतत् ।

अन । सुण्यादु अज्जो । अत्थि को वि-कोसिअो त्ति गोत्त-
णामहेअो महाप्पहावी राए सी । (य)

राजा । स खलु भगवान् कौशिकः (१) । (र)

अन । तं सहीए पडवं अवगच्छ । उज्झिदाए सरीर-
सम्बड्ढणादिहिं उण तादकस्सो वि एदाए पिता, [२] । [स]

(य) शृणोतु आर्य्य । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोतृनामधेयी
महाप्रभावी राजर्षिः ।

(र) तं सख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्झितायाः शरीरस वर्डनादिभिः
पुनस्तातकस्वोऽपि एतस्याः पिता ।

अत एवोक्तं शाश्वत इति । 'शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनः' वेदस्तत्त्वं
वयो ब्रह्म' इति चामरः ।

(य) अनेति । कुशिकस्य राज्ञः अपत्यं पुमानिति कौशिकः, इति इत्थं गोतृ-
नामधेये गोतृसूचकं नाम यस्य सः, महाप्रभावी महातपःशक्तिसम्पन्नः, राजा सन्
अपि राजर्षिः ।

(र) राजेति । स सर्वत्र विख्यातः, भगवान् अतीवनामाश्रयान् । शिरसात्मनेन
नामवचिचमन्त्रे करोति ।

'भग' श्रोः काममाहात्म्यावर्ण्यं यन्नाकं कीर्तिं पु' इत्यमरः ।

अनश्रुवा । महाशयं खंवन ककण । 'कौशिक' इत्याकारं वचनं
श्रुतकं नाश्रुवाज्ञौ महाशयं वाचनौ एकानेन वाचनं आह्वयः ।

वाक्का । सेहे भगवान् कौशिक ।

अनश्रुवा । उहाके आमादेन गयोत्र खनक् वमिग्रा वाह्वन ।

(१) राजा । अस्ति नृपतिः ।

(२) अनस्ता । तं कीं पित्रसहीए तादकस्वो मे पिता ।

রাজা । " উজ্জ্বিতশব্দে'ন জনিত' নঃ কুতুহলম্ । তদামূল্য
চ্ছোতুমিচ্ছামঃ [১] । (২)

অন । সুখাদু অজ্ঞো । পুরা কিল তস্য রাএসিণ্যো চমো
তবসি বস্তুমাষস্ব কথম্মি (২) জাদসঙ্কেহি' দেবেহি' মেণম্মা
ণাম অচ্ছুরা ণিম্মমবিগ্ঘম্মারিণ্যো পেসিটাম । (৩)

(৩) শ্রণ্যোতু আর্য্যঃ । পুরা কিল তস্য রাজর্ষ্যে তবসি বস্তুমানস্য
কথমপি জাতশব্দে' : দেবৈ' : নেজকা নাম অসুরাঃ ক্রিয়মবিগ্নকারিণ্যো
প্রেষিতা ।

(ল) অনেতি । তং কৌশিকম্, সখ্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, প্রমথং জনকম্ ।
উজ্জ্বিতায়াঃ পরিত্যক্তায়াঃ, শরীরসংবদ্ধানাदिभिः अन्नदानादिनैति शेषः । आदिशब्देन
रक्षणादिपरिग्रहः । अन्नदानादिभिः पालयितापि पितेत्युच्यते । तथा चोक्तम् —
अन्नदाता भयघाता यस्य कस्या विवाहिता ।

जनघातोपनेता च पश्यते पितरः स्मृताः ॥ "

(ব) রাজেতি । উজ্জ্বিতশব্দে'নৈতি । তস্য কতু'রনির্দে'য়াৎ কারণস্থানানিধানা-
নু'তি ভাবঃ । ততস্মাত্, আমূল্যাত্ আদ্যাভবমি ।

(৩) অনেতি । কিলিতি কৌকবার্ণ্যাম্ । উহি' ভয়ঙ্করে । ভয়ঙ্কর' তপস্বরত

পরিভ্যক্তা সখীর শরীরসংবদ্ধনপ্রভৃতিদ্বারা আবার পিতা কণ্ড ইহার
পিতা হইল ।

রাজা । পরিভ্যক্তশব্দে' আমাদের কৌতুক জন্মাইয়াছে । তাই
প্রথম হইতে শুনিতে ইচ্ছা করি ।

অনমুখা । আর্য্য জীবণ কখন । পূর্বে সেই রাজারি' বিশ্বামিত্র

[১] রাজা । ...মি... । আমূল্যাত্ শ্রাণ্যুমিচ্ছামি ।

[২] কিলি ।

রাজা । অস্ত্রৈবান্যসমাধিভৌত্বং দেবানাম্ । তত-
স্ততঃ (১) । (ঘ)

ইত্যর্থঃ ; তস্য রাজর্ষিঃ স্মিতস্য সমোপ ইতি শ্রেয়ঃ ; কথমপি কেণাপি কারণেন স্বস্ত-
পদলোপঃ শুভ্যেতি তাতপর্যম্ , জাতশঙৈকত্বপ্রভৃতিভ্যৈঃ । নিয়মবিভক্ত্যাক্ষী তপোনিয়ম-
ভঙ্গ্যাক্ষী ।

অথ “বহুবচ সমাঃ সিকতা বর্ষাঃ সমনসী জম্বীকসীঃ পরসঃ” ইতি বাসনঃ ।
‘বাসো দশা পরসী বর্ষাঃ কৃতিকা মঘাঃ । বহুবচঃ সূদৈক্যমানবতেষাং বিশ্ৰুতিঃ ।’
ইতি শব্দগোমী । স্ত্রীয়া বহুশ্রুতম্ । ইত্যমরঃ । সুতরামসীর্ষাঃ মতে অপরশব্দস্য
বহুবচম্ । কাত্যবরিশিষ্টে ‘বহুবচবদ্ব্যাদিবিখ্যাতিমূর্খে’ ‘বা চ জম্বীকমঃ সমা অস-
রমঃ’ ইতি শ্রীপতিনা বিকল্যাবধানাত অসরা ব্যধিত পাশ্চময়্যম্’ ইতি প্রয়োগান্ত-
রদর্শনাচ্চ একবচনান্তোপ্যসরঃ শব্দঃ স্বীকাৰ্য্যঃ ।

(ঘ) রাজেতি । অন্তর্ভাঃ সমাধিঃ তপঃ প্রভৃতিনিয়মঃ তস্মাত্ ভৌত্বং ভয়ত্রী-
লত্বম্ । পুরাণাদিহ বহুশ্রুতঃ অবশ্যাদিতি ভাবঃ ।

ভদ্রকব তপস্শ্রা করিতেছিলেন ; তখন দেবগণ কোন কারণে আশঙ্কিত
হইয়া, তপস্শ্রা বিস্তারিতগৌ মেনকানাত্রে অঙ্গবাক্যে তাঁহার নিকট পাঠা-
ইয়া দেন ।

রাজা । অস্ত্রের তপস্শ্রা এইরূপ ভয়, দেবগণের আছে বটে ।
ক্ষার পর ত্রার পর ? ।

[১] অস্ত্রৈবান্যসমাধিভৌত্বং দেবানাম্ ।

অন । তদৌ বসন্তাবদাররমণীয়ে সময়ে উন্মাদহেতু-
তায় রূপং পিক্লিষ । ইত্যর্হীতি লক্ষ্যং গাঢ়বতি (১) । (স)

রাজা । পুরস্তাদবগম্যত এব সর্বথা অক্ষরঃ সম্ভ-
বৈষা [২] । (হ)

অন । অধদ' । (চ)

(স) তদৌ বসন্তাবদাররমণীয়ে সময়ে উন্মাদহেতুক তস্যারূপং
প্রোচ্য ।

(চ) অধিকম্ ।

[স] অনাত । বসন্তস্য কৃতৌ: অবতারেষু আবির্ভাবিন রমণীয়ে মনোহরে ।
উন্মাদহেতুকং পিতৃ কামবিকারজনকং তস্য মেনকায়া রূপং সৌন্দর্যম, প্রোচ্য উচ্য-
তয়া সহ সহস্রতী গম্ভঃ মজনয়দিতি বাক্যমসুদায়স্য প্রোচ্যন্তমর্হনৈব স্যাৎ । অত
উক্তমিত্যর্হীতি ।

[হ] রাজাতি । পুরস্তাদগত পরত: ইতি যাবৎ, অবগম্যত এব । অতো ন তে
কথনসাবশ্যকমিতি ভাব: । এষা শুকুনলা, সর্বথা অক্ষরস: সম্ভবতীতি সা অক্ষরো-
গম্ভঃ সম্ভবিত্যর্থ: ।

অনুশ্রব । তার পর, বসন্তের আবর্তাববশতঃ মনোহর সময়ে
উন্মাদজনক মেনকাররূপ দেখিয়া (এই অকৌশলির পর লজ্জা অভিনয়
করিল)

রাজা । পরের ঘটনা বুঝিতেই পারিতেছি, নিশ্চয়ই ইনি অপরার
গর্ভজাত ?

[১] তদৌ বসন্তোদারসময়ে উন্মাদহেতুকং রূপং পিক্লিষ । ইত্যর্হীতি লক্ষ্যং
বিরসতি ।

(২) পুরস্তাদবগম্যত এব ...

રાજા । ઉપપદ્યતે । (ક)

માનુષીભ્યઃ કથં નુ સ્થાત્ [૧] અસ્ય રૂપસ્ય સમ્ભવઃ ।
ન પ્રમાતરત્ જ્યોતિરુદેતિ વસુધાતલાત્ ॥૨૮॥

[અ] અનેતિ । અથકિન્ એતદેવાજ્ઞીકરોમીત્યર્થઃ । “અજ્ઞીકારેઽપિ આથકિન્”
इति हारावली ।

“अस्य कोसिचोति गोतथासंज्ञो राएसौ” इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे आख्यानं
नाम नाख्यानकारः—“आख्यानं पूर्वं वक्तव्यं” इति लक्षणात् ।

(ક) રાજેતિ । ઉપપદ્યતે । અસ્યા અસરઃ સમ્ભવત્ યુજ્યતે ।

કથમુપપદ્યતે इत्याह मानुषीभ्य इति । मानुषीभ्यः ऽब्रह्मण्यादिभेदेन नानाविध-
मनुष्यजातीयस्त्रीभ्यः, अस्य दृश्यमानस्य एवं विधस्य, रूपस्य सौन्दर्यस्य, कथं नु सम्भव
उत्पत्तिः स्थातु कथमपि नेत्यर्थः । सर्वथा मानुषीबिलक्षणत्वादिति भावः । तथा
च प्रमा दीप्तिस्तरला अचला यस्य तत् प्रभया तरलमिति वा, ज्योतिस्तेजः विदुर्दित्यर्थः,
वसुधातलात् भूतलात्, न उदेति न उत्पद्यते । यथा भूतलात् विदुर्दुत् नीतुपद्यते,
तथा मानुषीतो ज्ञेयमुत्पत्तुमुदतीति भावः ।

अतएवान्न एकस्यैव उत्पत्तिपदार्थस्य सम्भव इति उदेतीति च वाक्यभेदेन पृथक्
निर्द्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । केचित् ज्योतिःपदस्य सूर्यपरतां व्याख्याय उदेती-
त्यस्य उचयं व्रजतीति । अर्थभेदमाध्याय्या दृष्टान्तालङ्कारं वदन्ति । तदसत्,
ज्योतिः पदस्य तेजोमात्रवाचितया सूर्यपरत्वव्याख्याने विशेषे अवशिष्टाख्यदोषापरः ।

અનન્યુશા । હા ।

રાજા । તાહાઈ મજબપર વટે । (કારણ)

મહુવાજ્ઞાતીય જ્ઞા હૈએ એતાદ્ગણકપર ઉત્પત્તિ કિ પ્રકારે મજબ
હય । વિદુઅં ભૂતમ હૈએ ઉત્પન્ન હય ના ॥૨૮॥

(૧) માનુષીષુ કથં વા સ્થાત્ ।

शकु । समीक्षाधीमुखी तिष्ठति (१) । (ख)

राजा । आत्मगतम् । हन्त ! लब्ध्वावकाशो मे मनो-
रथः (२) । (ग)

प्रिय । सखित ! शकुन्तलां विलोक्य । पुनो वि वेंसु कामो विश्व
अज्जो लक्खोअदि । (३) । [घ]

(घ) पुनरपि वत्सुकाम इव आर्यो लज्जाते ।

मन्यते तु प्रभातरत्नपदेनैव विदुः प्रत्यायनात् न तद्दोषावसर इति सुधीभिर्भावना-
यम् ।

तथात विलोभनं नाम सुखसम्प्रेरकमुपम्यस्तम् यथा दर्पणे—

“गुणायानः विलोभनम् ।” ॥२८॥

(ख) शकु इति । समीक्षा समलम्बेव संप्रशंसया सलज्जा ।

(ग) राज्ञेति । हन्त इति ह्वे । लब्धः प्राप्तः अवकाशो अवसरो धेनु सः,
इदानीं मम शकुन्तला यज्ञीतुं योग्या इत्यभिलाषो भवितुमर्हतीत्यर्थः ; असुरः सन्धव-
त्वादित्याशयः ।

अतएवात्र युक्तिर्नाम सन्धाइम् । तथा च साहित्यदर्पणे—

“सम्प्रधारणमर्थान्नं युक्तिः ।”

शकुन्तला । (मगच्छ अवस्थां अधमूथ इहैवां ब्रह्मिन्)

राजा । (सगत) धानं ! आभारं अभिनाय एतन् अवसरं द्वाष्ट
इहैवाच्छे ।

[१] शकु । अधीमुखी तिष्ठति ।

(२) राजा । ... मनोरथः । किन्तु सख्या परिहासीदाहतां वरप्राप्त्यां सुखा
धृतबोधोभावकातरं मे मनः ।

(३) प्रियवन्दा । सखितम् । शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा ।
पुनो वि वत्सुकामो विश्व अज्जो ।

শকু। সখীনকুল্য তজংযতি। (ঙ)

রাজা। সম্যগুপলক্ষিতং ভবত্যা। অস্মি নঃ সস্বরিত-
অবলোভাদন্যদপি প্রত্যক্ষ্যম্। (ঘ)

প্রিয়ং। তেন হি অলং বিচারিদেশ, অস্মিজনন্তাণ্যজীশী
কলু তবস্মিজন্যো (১)। (ক)

(ক) তেন হি অলং বিচারিতেন, অনিয়ং ন্তাণ্যজীশীঃ স্মলু তপ-
স্মিজনঃ।

(ঘ) প্রিয়মিতি। রাজকৃতপ্রশংসামাক্ষণ্যং শকুন্তলা সখ্যজ্ঞা জ্ঞাতা ইত্যতঃ পুনরপি
কৌতুকায তাং লক্ষ্যাপয়িতুং প্রবর্তত ইতি সঙ্কিতমিত্যুক্তম্। বক্তুকাম ইবেতি।
অধরস্যন্দনাদিদর্শনাদিতি ভাবঃ।

(ঙ) শকু ইতি। অকুল্য অকুলীসঙ্ঘেতেন, সখীং প্রিয়ংবদাম্, তজংযতি
অধরচিত্তপুঙ্খেষু সঙ্ঘে সখীরালাপাত্ ভংসয়তি। পুনরালাপনিবৃত্তার্থমিতি ভাবঃ।

(ঘ) রাজমিতি। সম্যগুপলক্ষিতং যথার্থমবগতম্। সস্বরিতঅবলোভায়া
শুশ্রূষাকং সদাচারশ্রবণামিলাষান, নঃ অস্মাকং “বাক্যদ্বয়” ইতি বহুবচনাত্ সস্মৈত্যর্থঃ,
অন্যদপি প্রত্যক্ষ্যমস্মি।

(ক) প্রিয়মিতি। তেন হি অন্যস্যাপি প্রত্যক্ষ্যে সস্বরিতং উচ্যতে, বিচারিতেন

প্রিয়ংবদা। (ঈদং হস্তের সহিত শকুন্তলাকে দেখিয়া) আবারও
কিছু বলিতে উচ্ছিন্ন করিতেছেন বলিয়া মহাশয়কে লক্ষ্য করিতেছি।

শকুন্তলা। (অকুলীসঙ্ঘেতে সখীকে তর্জন করিল)

রাজা। আপনি ঠিক লক্ষ্য করিয়াছেন। আপনাদের সঙ্কল্পিত
কনিবার লোভে আমার আরও জিজ্ঞাস্ত আছে।

(১) অলম্ভা। অলং বিচারিত, অস্মিজনন্তাণ্যজীশী তবস্মিজন্যো ইতি।

राजा । एतत् पृच्छामि [१]

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवक्त्रभाभिः

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥२८॥

प्रष्टव्यं नवात वितकेषु अस्मि । । नदयिष्य यन्त्रणा । नदयोः । नदयन्त्रणा न विद्यते ।
नियन्त्रणा निर्विष्टनियमो यस्मिन् सः अनियन्त्रणः अनुयोगः प्रश्नो यस्मिन् स तयोक्तः ।
तपस्विजनस्य निषेकारत्वात् सर्वं तं निषिद्धत्वात् तपस्विनो नामस्योक्तमस्मिन् निषेधनियम-
नैव यथेष्टं प्रष्टुमर्हतीति भावः ।

‘यन्त्रणं स्याद्विषयमनै वन्त्रणे रन्त्रणेऽपि च’ इति विधुः । “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा
च” इत्यमरः ।

वैखानसमिति । अनया वृत्तलनया, आ प्रदानात् वराय दानं पथ्येन वरदक्षे
दानात् पूर्वं पथ्येनमित्यर्थः, मदनस्य कामस्य, व्यापारं कार्यम् अष्टाङ्गमैधुनमिति
यावत् कथञ्चिद्वाधत इति तत् तादृशम्, ‘वैखानसानां तपस्विनामिदमिति
व्रतं ब्रह्मचर्येणयमः, वैखानसम् किं निषेवितव्यम् आश्रयनीयम् ? आहो
अथवा, सदृशाभ्यां स्वसमानाभ्याम् ईश्वराभ्यां चक्षुष्यां वक्त्रभाभिः प्रियामिहरिणाङ्गनाभिः
सुगोभिः, समं सदृ, अत्यन्तमेव सातिशयमेव चिरजीवनमेवेत्यर्थः, निवत्स्यति लपोक्त
एव स्यास्यति । वृत्तलनया किमुपकुर्वाणब्रह्मचारिता नैष्ठिकब्रह्मचारिता वा अवनन्वि-
तीति सरलायः । तत्र ब्रह्मचर्यस्य वैविध्यं पूर्वमेव दर्शितम् ।

प्रियंवदा । ताहा इहेले विवेऽनार अशोचन नाहे ; कारणं तपस्यौ
विगेर निकटे प्रश्नं करिवार कोन निर्विष्टे निग्रह नाहे ।

राजा । ईहा विख्याता करिदेउहि ।

(१) राजा । इति सखीं ते श्रावामिहामि ।

প্রিয়' । অজ্ঞ ! ধর্ম্মাশ্রয়পরবশী এস জনো, গুরুরূপে
সে অশ্রুশ্রবণরূপদাণি সংকল্প্যো [১] । [ক]

(ক) আখ্য' ! ধর্ম্মাশ্রয়পরবশ এস জনঃ, গুরোঃ পুনরস্যাঃ শ্রু-
রূপবরদানে সঙ্কল্প্যঃ ।

মদনস্বাপারবিষয়কঃ প্রশ্ন এব রাজঃ প্রধানোদ্দেশ্যঃ । তেন 'অনয়া আপদানাং
কি' বৈ স্থানসং ভ্রতং নিবেদিতব্যম্ ?' ইত্যুক্তিমানো নৈব বৈ স্থানসম্রতস্য ব্রহ্মবৈয়্যরূপ-
তয়া প্রকৃতজিজ্ঞাসামিবাং হেপি পুনঃ "স্বাপারোধি মদনস্য" ইতি বিহত্যাভিহিতম্ ।

অহো ! নিতান্তসরলানাং সুনিবন্ধন্যামানন্তিকে আপাতত এব রাজ ইদৃশস্যস্বপাদি-
তয়া নিতরামীব গাম্ভীর্যেহানিজীতা ।

বসন্তমিলকা বচনম্ ॥২৫॥

(ক) প্রিয়মিতি । এস জনঃ শকুন্তলৈবর্থ্যঃ, ধর্ম্মাশ্রয়পরবশঃ গুরুনিয়োগাত
ধর্ম্মানুষ্ঠানার্থীনা । সূত্ররাজ অধর্ম্মজনক' সম্মোগমিদানী' নানুষ্ঠাতুমহঁতীতি ভাবঃ ।
অহো ! এতেন জিজ্ঞাসিতবিষয়স্য কি পশ্যত' দত্তমিত্যাঙ্ক গুরোরিত্যাঙ্ক । পুংসঃ কিন্তু,
অস্যাঃ শকুন্তলায়াঃ, গুরো' পিতৃঃ কথস্য, অনুরূপায় যৌন্যায় বরাহ নামানি যদানে
প্রদানবিষয়ে সঙ্কল্প্য' অমিন্দ্রাণৌ বচনং ইতি শ্রীষঃ । এতেন আপদানাংদেহাননয়া বৈস্থা-
নসং ভ্রতং নিবেদিতব্যমিত্যভিহিতম্ ।

ইনি কি কেবল দিবাচ্ছন্ন পূর্বপর্ষদে কামকার্য্যাবিরোধী অকর্ষণ-
ভ্রাতের অকুষ্ঠান করিবেন ? না— সমাননয়ননিবন্ধন প্রিয়তম হরিণ-
ব্রমণীগণের সহিত চিরকালই বাস করিবেন ? ॥২৬॥

প্রিয়বদা । মহাশয় ! এই ব্যক্তি ধর্ম্মানুষ্ঠানের অধীন ; কিন্তু
ইহাকে উপযুক্ত বরের হাতে সম্প্রদান করাই ইহঁদের পিতার সঙ্কল্প ।

(১) প্রিয়বদা । অজ্ঞ ! ধর্ম্মাশ্রয়ে বি পরবশী অয়' জনো... ।

राजा । सर्वमात्मगतम् । (१) (ज)

भव हृदय । साभिलाषं सम्पत्तिं सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्क्ये यदग्निं तदिदं स्पर्शचमं रत्नम् ॥३०॥

(ज) राजति । उक्तोत्तरवचनात् शकुन्तलायाः प्राप्तप्राशया राज्ञी हर्ष इति बोध्यम् ।

भवेति । हे हृदय ! साभिलाषं शकुन्तलायां लिप्साम्वितं भव । कथमित्याह सम्पत्तिं इदानीम्, सन्देहे 'शकुन्तला किमुपकुर्वाणं ब्रह्मचारिणी नैष्ठिकब्रह्मचारिणी वा' इति सन्देहविषये, निर्णयः उपकुर्वाणब्रह्मचारितयैव निश्चयो जातः । गुरोः पुनरस्या इत्यादि प्रियंवदावचनादिति भावः । अत एवाह यत् शकुन्तलात्मकं बभूव, अपि ब्रह्मचारितया स्पर्शमात्रमेव अग्निस्वरूपं सन्नापकम्, आशङ्क्ये सन्देहं करोमि, तदिदं शकुन्तलात्मकं बभूव, 'स्पर्शचमं' स्पर्शयोग्यं रत्नम् रत्नस्वरूपम्, जातमिति शेषः । अप्सरःसुखलोकं अन्धकाररूपत्वात् उपकुर्वाणब्रह्मचारितया परिणयस्त्वेव योग्यत्वाच्चेत्याशयः ।

अतः परार्थं प्रतिपूर्वाङ्गभाष्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा अपि अग्निस्वरूपं रत्नं रत्नस्वरूपमित्यर्थस्य अवश्यवक्तव्यत्वात् असमासगतं निरङ्गं केवलरूपकालङ्कारश्च यम् ; "समस्तं व्यस्तमुभयमेकदेशविवर्तितं च" इति सरस्वतीकण्ठाभरणे व्यस्तस्यापि रूपकभेदस्याङ्गीकृतत्वात् "सुखं तत्र कुरङ्गाणि ! सरोजमिति नान्यथा" इति साहित्यदर्पणे समासामाशेषे निरङ्गकेवलरूपकतया उदाहृतत्वाच्च । तेषाञ्च मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

न पुनरप्रस्तुतप्रशंसा, 'यत्' 'तदिदं' इति शब्दव्येष्टे प्रस्तुताया उपमेयभूतशकु-

राजा ; (आनन्देन सहितं श्रवणं)

हे शत्रव ! त्वमि अङ्गिरासौ इव ; काव्ये, एतेन जन्मदेश्च ज्ञानेन निश्चय

(१) राजा । आत्मगतम् । न खलु दुरवापेयं मार्षणा ।

শকু । সরোষমিহ । অণসূ ! অহং গমিষ্য' । (অ)

অন । কি'নিমিত্ত' ? । [অ]

শকু । ইম' অসম্বদ্যপ্রলাপিণি' পিঅ'বদ' অস্মাৎ গোদ-
মীএ গদুঅ [১] ণিবেদ'ইস্স' । [২] ইতু'সিষ্টাতি ।

(অ) অনসূয়ে ! অহং গমিষ্যামি ।

(অ) কি'নিমিত্তম্ ? ।

(২) ইমাসম্বদ্যপ্রলাপিণী প্রিয়ংবদাম্ আখ্যায়ৈ গৌতম্যৈ গত্বা
নিবেদয়িষ্যামি ।

নন্দায়া অভাহিতত্বাৎ প্রস্তুতানামভাষ্যলক্ষণপ্রস্তুতামিধানেন তত্প্রস্তুতপ্রণেতৌ
অপ্রস্তুতপ্রণেতায়া অকৌকারাৎ । নবা অতিশয়োক্তঃ, “বিশেষণাভাবি অ রূপকস্য ।
যথা রাজা পাকশাসন.” ইতি শ্রুত্বা দপ'অজত'ব এবম'তস্যস্বৈ রূপকস্য সীমাংসিতত্বা-
দিত্যলঙ্কারনিরূপণনিপুণৈঃ সমালোচনীয়ম্ ।

তথ্যত্র প্রাপ্তিনাম্ মুখ্যসম্বৎ রক্তম্ “প্রাপ্তিঃ সুখাগমঃ” ইতি লক্ষণাৎ ।

আখ্যায়ী জাতিঃ ॥ ২০ ॥

(অ) শকু ইতি । সরোষমিহে'ত ইব'অহং ন রাধস্য জন্মিসত্ত্ব' স্মৃতিতম্ । তেন
অ ইষ্টবাল্যাপন্নবয়স্কৈ বাস্তু'তি ধ্যন্যতৈ ।

(অ) অনেনি । কি'নি'মিত্ত' গমিষ্যসী'তি শ্রীষঃ ।

অগ্নিহোত্রে । যাতোকে তুমি আগ্নেয়রূপ আশঙ্কা করিযাছিলে, তাহা এই
অগ্নির যোগ্য রক্ত ॥ ৩০ ॥

শকুন্তলা । (ক্রোধের সহিতই যেন) অনসূয়া !, আমি যাই ।

অনসূয়া । কি ক্ষণ ? ।

(১) গদুঅ ইতি কালপ্রাপ্তি ।

অন । সছি ! য জুতং অস্মমবাসিনো জনস্য অকিদ
সকারং অদিধিধিসেং উজ্জিত্য সচ্ছন্দো গমনং [১] । (৪)

শক । উত্তরমদ্ব্যৈব প্রস্থিতা (২) ।

(৪) সছি ! ন যুক্তমায়মবাসিনা জনস্য অকৃতসত্কারমতিথি-
বিশেষন্ উজ্জিত্বা সচ্ছন্দো গমনম্ ।

(২) শকু ইতি । অসম্বদম্ অপ্রস্তুতবাদনাব্যয়কত্বাৎ অসংলগ্নং প্রতপতি অন-
র্থকং বদতীতি তাম্ । আর্থ্যার্থে কথস্য ধর্ম্মভাগিনীত্বান্মান্যার্থে । প্রিয়ংবদায়া
অসম্বদপ্রলাপিতদোষং নির্বদয়িত্বামীত্যর্থঃ । শাসনেন পুনর্যদ্বোষনিবৃত্ত্যর্থমিতি ভাবঃ ।

(৪) অনেনি । ন কৃতঃ সত্কারঃ স্বাধ্যপেয়দানাদিभिঃ সেবা যস্য তম্, অতিথি-
বিশেষমুপমানিধিস্থং পুনঃ রাজাননিত্যর্থঃ, উজ্জিত্বা পরিত্যজ্য, সচ্ছন্দতঃ স্বামি-
প্রায়মাবতঃ, গমনং ন যুক্তং নোচিতম্ ; আতিথ্যসম্পাদনার্থং নিয়োগস্য নিয়মভঙ্গ
প্রসঙ্গাতিতি ভাবঃ ।

“অভিপ্রায়স্কন্ট আশয়ঃ” ইত্যমরঃ ।

শকুন্তলা । এই প্রিয়ংবদা যে অসংলগ্ন ও অনর্থক কথা বলে, তাহা
যাইয়া আয়া গোতমীকে জানাহ । (এই বলিয়া উঠিল)

‘অনস্যুয়া’ যাহার সেবা করা হয় নাই, একরূপ উৎকৃষ্ট অতিথিকে
পরিত্যাগ করিয়া, ইচ্ছানুসারে চলিয়া যাওয়া আশ্রমবাসী লোকের
উচিত নহে ।

শকুন্তলা । (উত্তর না দিয়াই চলিল)

(১) অনস্যুয়া । সছি ! য জুতং অকিদবত্তর অদিধিধিসেং বিসম্বিত্য সচ্ছ-
ন্দো গমনম্ ।

(২, শকুন্তলা । ন কিঞ্চিদুজ্জিত্বা প্রস্থিতৈব ।

রাজা । স্বগতম্ । কথমিযং গচ্ছতি । জিহ্বচুরিব পুনরিচ্ছা
নিগৃহ্য । অহো ! চেষ্টানুরূপিণী কামিজনবিত্তবৃন্তিঃ । অহং
হি — [১] । [ড]

অনুয়াস্যন্ মুনিতনয়াং সহস্রা বিনয়েন বারিতপ্রসরঃ ।

স্বস্থানাৎচলন্তপি গত্বেব পুনঃ প্রতিনিবৃন্তঃ ॥২১॥

(ড) রাজি তে । ইযং শকুন্তলা । কথং শব্দে সম্ভ্রমি । জিহ্বচুরিব শকুন্তলাং
যছীতুমিচ্ছ'রিব । নিগৃহ্য বলাদ্রিবত্য' । অহো আশ্চর্যম্ । কামিজনস্য কামুকলোকস্য
বিত্তবৃন্তিঃ, চেষ্টানুরূপিণী কাঞ্চনকাঞ্চিকায়াপ'রসতথী । যস্য' যস্যামবস্থায়াং যথা যথা
কাঞ্চিকাঞ্চিকায়াং ভবিতুমর্হ'তি, সনোবৃন্তি'পি তস্য' তস্যামবস্থায়াং তথা তথৈব ভবন্তী-
ত্যর্থঃ । চক্ৰমর্থ' সমর্থ'য়িতুমাহ অহং' ছীতি । হি যজ্ঞাত ।

“কথং হ্রস্ব' চ গর্হায়াং প্রকারার্থ' চ সম্ভ্রমি । প্রস্র' সম্ভ্রাধনায়াস্” ইতি
মিদিদী ।

অন্বিতি । মুনিতনয়া শকুন্তলাম্ , অনুয়াস্যন্ তদ্বর্শনায়াবিগাত্ অনুগমিষ্যন্ ,

রাজা । (স্বগত) ইনি যাইতেছেন যে ? । (যেন ধরিতে ইচ্ছা
করিয়া, আবার সেই ইচ্ছাকে দমন করিয়া)

কি আশ্চর্য্য ! কামুক লোকের মনোবৃত্তি বাহিরের ঘটনার অল্প-
ক্রমে । কারণ—

আমি মুনিকণ্ঠা শকুন্তলার অনুগমন করিব , এমন সময় হঠাৎ ধৈর্য্য
আসিয়া সে বেগ নিবারিত করিল । সুতরাং স্বস্থান হইতে না চলিয়াও,
যাইয়াই যেন ফিরিয়া আসিলাম্-৥৩১॥

(১) রাজা-। “অছীতুমিচ্ছ'নিগৃহ্য'স্থানম্ । আস্রগতম্ । অহো ! চেষ্টা-
প্রসিকৃপিকা কামিজনমনোবৃন্তিঃ... ।

ପ୍ରିୟଂ । ଶକୁନ୍ତଳାୟମେଷ । ହତା ଚକ୍ଷିଃ ! ଆରିହସି ଗନ୍ତୁମ୍
[୧] । (ଠ)

ଶକୁ । ପରିହତ୍ୟ ସମ୍ଭବମ୍ । କିଂ ତ୍ତି (୨) । (ଘ)

(ଠ) ହତା ଚକ୍ଷିଃ ! ନାହିଁସି ଗନ୍ତୁମ୍ ।

(ଘ) କିମିତି ? ।

ବହୁସା ହତାତ୍ , ବିନୟେନ ଶିଷ୍ୟା ଶିଷ୍ଟାଞ୍ଜନିତଧୈର୍ଯ୍ୟଶୈଳ୍ୟଃ , ଆରିତୋ ନିବର୍ତ୍ତିତଃ
ପ୍ରସରୋ ବେଗୋ ଯଶ୍ଚ ସଃ ; ଅତଏବ କ୍ଷସ୍ଥାନାତ୍ ଅଧ୍ୟୁଷିତଦେଶାତ୍ , ଅବଲଗ୍ନପି ; ଗତ୍ବା ପୁନଃ
ପ୍ରତିନିହତ ଇବ ଜାତଃ । ତଥା ଚ ଯଥା ଶକୁନ୍ତଳାୟା ଅନୁଗମନଂ ପୁନଃ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନଞ୍ଚ କାଞ୍ଚିକ-
ସ୍ତ୍ୟାପାରଃ , ତଥା ତକ୍ଷା ଯଦ୍ବ୍ୟକ୍ତା ପୁନଶ୍ଚିଦିଦ୍ରବ୍ୟ ମନୋଢ଼ତିରिति କ୍ଷାମିଜନଞ୍ଚିତଢ଼ତିଷ୍ଠି-
ତୁରୁପିଷ୍ଠିବେତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ଭାବାଭିମାନିନୀ ବାଧ୍ୟା କ୍ରିୟୋତ୍ପ୍ରୀକ୍ଷାଲହାରଃ ।

ଆର୍ଯ୍ୟା ଜାତିଃ ॥୨୧॥

(ଠ) ପ୍ରିୟମିତି । ଚକ୍ଷିଃ ! ଅତିକ୍ରମିତେ ।

“ଅବହତ୍ୟନ୍ତ୍ୟାକୀପନଃ” ଇତ୍ୟମେରଃ ।

(ଘ) ଶକୁ ଇତି । ଇତି ମମ ନିବର୍ତ୍ତନମ୍ , କିଂ କାଞ୍ଚିତ୍ କ୍ରତମିତି ଶିଷଃ ।

ଅଗ୍ନିସ୍ବଦା । (ଅକୁନ୍ତଳାଃ ନିକଟେ ଯାହୁଣା) ଓଲୋ କୁଞ୍ଜେ ! ତୁମି ଯାହୁଣେ
ପାରିବେ ନା ।

ଅକୁନ୍ତଳା । (ଫିରିଆ ଲାଢ଼ଞ୍ଜେର ମହିତ) ଏ କି

(୧) ପ୍ରିୟଂବଦା । ଶକୁନ୍ତଳା ନିବଦ୍ଧା । ହତା ! ଚ ଦେ ଗୁଜ୍ଜା ଗନ୍ତୁ ।

(୨) ଶକୁନ୍ତଳା । ସମ୍ଭବମିଦମ୍ । କିଂନିମିତ୍ତଂ ।

প্রিয় ! দুই মে হৃৎসেচনকে ধারয়সি, তেহিঁ দাব
অশ্বাশ্ব' মৌশবেহি, তদৌ গমিস্বাসি । ইতি বলাত্তিবর্ত'যতি (১) । (ত)
রাজা । মদ্রে ! হৃৎসেচনাদেবাত্মভবতৌ' পরিশ্রাস্তা' তর্ক'-
য়ামি । তথাহ্যস্মাঃ (২) । (থ)

(ত) হে মে হৃৎসেচনকে ধারয়সি, তাহ্মা' তাবদাত্মান' মাশয় ;
ততৌ গমিস্বাসি ।

(ত) বিব্রমিতি । মে মদ্রম্, হে হৃৎসেচনকে হৃৎমূলী জলসেকৌ, ধারয়সি অশ্ব-
লেনে যজীতবল্যসি । তথা অ পূর্বোচ্য রিত্য' জাতম, যত্, হৃৎমূলীষু পশ্যাত্তস'স্বকৈ
কুশলজলসেকৈ লম্বা দাতব্যে, অশ্বত্মারি'শতস'স্বক' জলসেক' দস্বৈব এবমুক্তম্,
'প্রিয়'বদে ! অশ্বাশ্ব' পরিশ্রাস্ততয়া অবশিষ্টম্ হৃৎসেচনদ্বয়' ন দাতুমর্হামি, তত্ ত্ব'
হেহি, দিমান্নরেশু তব দেয়' হৃৎসেচনদ্বয়মহ' দস্থা তব তত্ পরিশোধয়িষ্যামি" তচ্
ময়া দত্তম্ ইতি । অসৌ বসৌহ'সেচনযৌ; অশ্বল'নৈব যজ্ঞমিতি বোধ্যম্; তাহ্মা'
হৃৎসেচনকাহ্মা' সকাহ্মাত্, আত্মান' মাশয় তত ইয়' দস্থা মুক্ত' কুৎ ।

(থ) রাজেতি । অবভবতৌ' মুনিকন্ডাল'নৈ মাভ্যাম্ । তর্ক'য়ামি সম্ভাবয়ামি ।

প্রিয়বদা । তুমি আমার নিকট দুইবার গাছে জল দেওয়া ধার,
কাহা হইতে আপনাকে মুক্ত কর, তারপর যাইবে । (এই বলিয়া
বনক্কে নিবৃত্ত করিল)

রাজা । ভদ্রে ! গাছে জল দেওয়ার জন্তই হৈনি পরিশ্রান্ত হইয়াছেন
ইহা আমি মনে করি । কারণ—

(১) প্রিয়'বদা । হৃৎসেচনদ্বৌ দুবৈ ধারয়সি মে । এহিঁ দাব অশ্বাশ্ব' মৌশবেহি
তদৌ গমিস্বাসি । বলাদীনা' নিবর্ত'যতি ।

(২) রাজা । মদ্রে ! হৃৎসেচনদ্বৌ পরিশ্রাস্তাঃ অবশৌ লভ্যে ... ।

স্বস্তাসাবতিমাশ্রলোহিততলৌ বাহু বটোত্থে পশা
 দ্ব্যাপি স্তনবেপথু জনয়তি শ্বাসঃ প্রমাণাধিকঃ ॥
 বহু কণাশিরোপরোধি বটনে ঘস্মান্মসা জালক
 বন্ধে স্বাসিনি চৈকহস্তযমিতাঃ পর্যাঙ্কুলা মূর্ছজাঃ (১)

॥৩২॥

স্বস্তাসাবতি। অস্থাঃ যজ্ঞন্তল্যায়া ইতি পূর্বং দদ্যম্ভমবাস্যেতি ১ বাহু কণা
 বহু, বটোত্থে পশাৎ জলসিকায় তৎকৃশ্মৌচীলনাৎ হিতোঃ, স্বস্তৌ জ্ঞানতয়া অবনতৌ
 পশৌ স্তন্যৌ যযৌচী, তথা অতিমাত্রাং লোহিতে ঘটঘর্ষণাৎ রক্তবর্ণে তলৌ তল্লবয়
 যযৌচী তাড়য়ৌ জ্ঞাতাবিতি শ্রীষঃ। প্রমাণাধিকঃ স্বাভাবিকাধিকীভূতঃ শ্বাসঃ, অদ্যাপি
 ইদানীমপি, কনযৌবেপথু কণ্ঠম্, জনয়তি। বটনে মুখমন্ডলে, ঘস্মান্মসা
 স্তনজলে, কণা যৌঃ শিরীষে, শিরীষকুমুদয় কণা হি দীপ্তলনাৎ স্তনয়তি তস্ম
 তম্বোক্তম্, জালকং বিন্দুসস্কৃৎ, বহু হৃতম্ সত্বাদিত মত্বর্থঃ। তথা বন্ধে বন্ধনে,
 স্বাসিনি ঘস্মিতৌ সতি, একহস্তে ন হস্তান্নরস্য ঘটঘর্ষণে ব্যাপ্তত্বাদিতি ভাবঃ ঘস্মিতা
 বহাঃ, মূর্ছজাঃ কেশাঃ, পর্যাঙ্কুলাঃ বিঘমাঃ স্থিতা ইতি ক্রমঃ।

অত্র যজ্ঞন্তল্যায়াঃ পরিচ্ছান্তত্বসমর্থনকার্য্যং প্রতি বহুতরকার্য্যানামুক্তত্বাৎ সমুচ-

বার বার ঘট উত্তোলন করায় হাঁহর হস্তযুগলের তলবয় অত্যন্ত রক্ত-
 বর্ণ হইয়াছে এবং কণ্ঠবয় নামিয়া পড়িয়াছে; প্রমাণের অপেক্ষায় অধিক
 শ্বাস এখনও শুভ কক্ষণে জন্মাইতেছে; ঘর্মের জল মুখমণ্ডলে বিন্দুসমূহ
 জন্মাইয়াছে, তাহাতে কণের শিরীষকুমুদবয় অবরুদ্ধ হইতেছে এবং

(১) স্বাস কণাশিরোপরোধি বটনে ঘস্মান্মসা জালকম্।

ତଦହମେନାମନୃପାଁ କରୋମି । । ଇତ୍ୟନ୍ତୁରୀୟକଂ ଦଦାତି । (୧) (ଦ)

ସଖ୍ୟା । ପ୍ରତିଘଟ୍ୟ ନାମାଞ୍ଚରାଞ୍ଚି ବାସଧିତ୍ବା ଚ ପରସ୍ପରମବଲୋକୟତ: (୨) । (ଧ)

ରାଜା । ଅଳମନ୍ୟଥା ସନ୍ଧ୍ୟାବନୟାଂ, ରାଜ୍ଞ: ପ୍ରତିଯଜ୍ଞୋ-

ଽୟମ (୩) । (ନ)

ଯୋଗଲଘାବ: । ଏବଂ ସ୍ବଭାବୋକ୍ତିରଲଘାବଃ ଇତି କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗମ୍ । ତଦସତ୍ ସ୍ବଭାବୋକ୍ତିମୁକ୍ତି-
ଭୂତର୍ଥ ଚିନ୍ତାସ୍ବାଭାବାଦିତି ସହଦୟସଂବେଦଃ ।

ସାହୁଁ ଶୁଦ୍ଧିକ୍ରିୟାଂ ଶମମ୍ ॥୩୨॥

(ଦ) ତଦିତି । ତତକ୍ଷାତ୍ । ଅନୃପାଁ ମିତ୍ରଂବଦାୟା ସ୍ବସ୍ବମୁକ୍ତାମ୍ । ଶକୁନ୍ତଳା ସ୍ବଲି-
ପ୍ତମନ୍ତୁରୀୟକଂ ଶଢ଼ିତ୍ବା ମିତ୍ରଂବଦାୟା ହଯୋଽବସେବନଯୋ: ପରିଶୋଧନାର୍ଥଂ ତନ୍ଧ୍ୟା ପୁନର୍ଦଂଦାତୁ
ହତ୍ୟାସୟ: ।

(ଧ) ସଂଧ୍ୟାସିତି । ପ୍ରତିଘଟ୍ୟଶକୁନ୍ତଳାୟା: ପ୍ରାଣିନିଧିମାତ୍ରେନରାଜ୍ଞ: ସକାଶାଦନ୍ତୁରୀ-
ୟକଂ ଶଢ଼ିତ୍ବା, ନାମାଞ୍ଚରାଞ୍ଚି ତଦ୍ଭିନ୍ନନ୍ତୁରୀୟକେ ସମୁଦ୍ଧୌର୍ଦ୍ଧ୍ବାନ୍ 'ଦୁଷ୍ଟମ୍' ଇତି ଶ୍ଳୋକସଂସାର୍ଥମ୍,
ବାସଧିତ୍ବା ପଢ଼ିତ୍ବା । ଅକ୍ଷୟାଦିବ ଛନ୍ଦୋଽନା ମହାରାଜୋ ଦୁଷ୍ଟମ୍ ଏବାସମାମତ ଇତି ତ୍ରିକ୍ଷପ୍ତ
ବିଶିଷ୍ଟସୂଚନାର୍ଥଂ ପରସ୍ପରାବଲୋକନମ୍ ।

ବନ୍ଧନ ଧୂଳିମ୍ । ଶେଲେ ବିଶିଷ୍ଟ କେଳକଳାପକେ ଏକ ହସ୍ତ ବାରା ବାଧସା ରାଶି,
ସାଢ଼େନ ॥୩୨॥

ତା, ଆମି ହେଁଟକେ ଅନୁରୋଧ କରୁ । (ଏହି ବଳିଷ୍ଠ ଏକଟି ଅନୁରୋଧ ଦାନ
କରିଲେନ)

ସଂକୀର୍ଷଣ । (ଗ୍ରହଣ କରିବା, ନାମେର ବର୍ଣ୍ଣଗୁଣି ପାଠ କରିବା, ପରମ୍ପରା
ସୂତ୍ର ମର୍ମନ କରିତେ ଲାଗିଲ)

(୧) ...ଅନ୍ତୁରୀୟଂ ଦାତୁମିଚ୍ଛତି ।

(୨) ଶର୍ମ । ନାମମୁଦ୍ରାଞ୍ଚରାଞ୍ଚିପୁରାଞ୍ଚି ପରସ୍ପରମବଲୋକୟତ: ।

(୩) ରାଜା । ଅଳମନ୍ୟଥା ସନ୍ଧ୍ୟାବନ୍ୟା । ରାଜ୍ଞ: ପରିବର୍ତ୍ତୋଽସିତି । ରାଜପୁରୁଷଂ ନାମବଦ୍ଧ

ଶକୁନ୍ତଳା ।

प्रियं । तेण हि णारिहदि एदं अङ्गुलोअअं अङ्गुली-
अं । अज्जस्स वअणादो ज्ज व अणिणा एसा भोदु । (प)

अन । हला सउन्तले ! मोआविदासि अणुकम्पिणा
अज्जेण अहवा राएसिणा । ता कहिं दाणिं गमिस्ससि (१) ।

[फ]

(प) तेन हि नाहंति इदमङ्गुरीयकमङ्गुलोविद्योगम् । आर्य्यं य
वचनादेव अमृणा एषा भवतु ।

(फ) हला शकुन्तले ! मोक्षितासि अनुकम्पिना आर्यं च, अथवा राजर्षिणा । तत् कस्मिन्निदानीं गमिष्यसि ।

(ग) राज्ञि । अन्यथा सम्भावनया दुष्मन् इति नामाच्चेरदर्शनेन प्राक्ष्य-
 षाभितराजपुरुषादन्वप्रकारेण सयि निरूपयथा चतुष्, दुष्मन् इति नामाच्चेरदर्शनेन
 दुष्मन् एवाहमिति नावधारयेत्यर्थः । 'मनु तर्हि कथं' तदीयनामाच्चेराद्येत्याह राज्ञ
 इति । राज्ञो दुष्मन्तादयम् अङ्गुरीयपदार्थः प्रतियक्षः । तथा च दुष्मन्नेदं पुरस्का-
 राय दत्तं मया च ततो गृह्येतमिति राजपुरुष एवाहमिति भावः ।

(प) प्रियमिति । तेन हि राज्ञः प्रतियहत्वेनैव हेतुना । अत्रुत्तोरिविद्योऽन्तःप्रत्यक्षं
ब्रह्मैव भवदङ्गुत्तोरिविच्छेदम् । स्वपुरस्त्रं रमय्यापनाथे भवदङ्गुत्तोरिविच्छेदं
मिति भावः । आर्यस्य भवतः, वचनादेव 'अस्मिन्मामृषो करोमि' । । । कदाचिद्व ।
महाजनवाक्यस्य अर्थत्वादिति भावः ।

রাজা ! অন্তরূপ মনে করিবেন না ; ইহা স্বর্গদার নিকট হইতে
প্রতিগৃহীত ।

প্রিয়বন্ধ। তাহা হইলে এই অকুরী আপনার অকুলীবিধির
হইতে পারে না। আপনার বাকোউ শকতুল স্বয়ংক হউক।

(१) प्रियं वद। ... करिष्या दासिं पसा। क्रिष्यिद्वय। हवा सउ-
मवे। सोऽदासि असुक्तमिषा सज्जय। सज्जया मज्जाराणव। मज्ज दासिं।

शकु । आत्मगतम् । य एदं जयं परिहरिस्मि, जयं जयसी
 पश्यविष्मं [१] । [ब]
 प्रियं । किं टाणि न गच्छीमदि ? (२) । (भ)

(क) नैतं जनं पश्ये हरिष्मम्, यद्यात्मनः प्रामविष्मम् ।
 (भ) किमिदानीं न गम्यते ? ।

(क) पश्येति । अनुकम्पना दयाकारिणा । नामाक्षरदर्शनेन महाराजदुष्कृत-
 स्वेव सन्देहाद् राजर्षिं योति । तत्र तस्मात्, कश्चिद्विदानीं गमिष्यसि; अतिषि-
 भूतस्वराजः सेवामल्लवेति शेषः । तथात्वे च महाजनं प्रति अरक्षेव सूचिता स्यादिति
 भावः ।

(ब) ईदृशं इति । पर्येहरिष्यं पर्येत्याद्याम् । प्रामविष्मम् भूमिं यन्ता अभविष्मम् ।
 तथा च 'येदं ईदृशं' स्वीयं भा अभविष्मम्, 'तदा एनमिव' राजानमवच्छिन्नेन पतितं नाववि-
 ष्यमिति सरलार्थः । पितुरधीनतया तत्र शक्यत इति मङ्गलसंकेति भावः ।

'अथ नात्रिकीयां योति अनुरागदयवीजोदयात् समाधानं नाम मुखसंस्मरणम्
 'बोलास्याममनं' यन्तु तत्र समाधानमुच्यते' इति लक्षणात् ।

(भ) प्रियमिति । शकुन्तलायाः खलु विकारी जात इत्यनुमाद्य सञ्जीवकीक्रियाम् ।

जननूरा । 'अना शकुन्तला ! आर्या, अथवा वीर्यवि, दया करिषा
 टोमाटक भुक्त करिषाछेन; ता एवन कोथा बाहेवे ? ।

शकुन्तला । (हसत) यत्र आमि निजेन प्रभु वहेताम, उवे ईहाके
 गरिडाग करिडाम ना ।

[१] शकुन्तला । आत्मगतम् । जयं जयसी पश्यविष्मं । प्रकाशम् । का
 तुमं विस्मयिदव्यस्य इन्दिदव्यस्य वा ।

(२) कश्चिदयं पाठी भाषि ।

शकु । दाणिं किं तुह आभत्तस्मि । जदो मे रोचदि,
तदो गमिस्सं (१) । (म)

राजा । शकुन्धलां विलोकयन्नात्मगतम् । किं खलु यथा वयमस्याम्
इयमपि अस्मान् प्रति तथा स्यात् ? । अथवा खम्बावकाशा
मे मनोवृत्तिः । कुतः (२) । (य)

(म) इदानीं किं तव आयत्तास्मि ? । यतो मे रोचते, ततो
गमिष्यामि ।

अतएवाव परिभाषना नाम सुखसम्बरङ्गम् । यथा दर्पणे—

“कुतोहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभाषना ।”

न च विधानाख्यमङ्गमतिक्रम्य प्राक् परिभाषनाख्याक्रमनिवेशे “विधानं परिभाषना”
इति दर्पणोक्तपाठक्रमबाध इति वाच्यम् उपलक्ष्य परिकर-परिम्बासाख्यमङ्गमयं लक्ष्यित्वा
एतानि वाङ्मणि उक्तानि च पौर्वापर्येण भवन्ति अङ्गानराणि तु अन्यथापि” इति
दर्पणोक्ततैर्वाभिहितत्वात् ।

(न) शकु इति । आयत्ता अधीना । यतो यदा । ततस्तदा ।

(य) राज्ञि । अस्मां शकुन्तलायाम्, यथा सञ्जातानुरागाः । इयं शकुन्तलापि ।

अथैवम् । एतन् वाङ्मनि केन ? ।

शकुन्तला । एतन् आमि किं तोमार अधीन । यत्न आमार ईश्वर
इहेव उतन् शहेव ।

राजा । (शकुन्तलार एति मृष्टिपातकप्रतः चगत) आमि ईश्वर एति

[१] कुतश्चिदेष पाठोऽपि न दृश्यते ।

[२] राजा । ... विचोक्त्वा । ... एवमियमप्यस्याम् प्रति स्यात् । ... न
प्राच्यं ।

ବାଚ୍ଚଂ ନ ମିଶ୍ରୟତି ଯଦ୍ଦାପି ମହତ୍ତୋଭିଃ
କର୍ଣ୍ଣଂ ଦଦାତ୍ୟବହିତା ମୟି ଭାଷମାଣି ।
କାମଂ ନ ତିଷ୍ଠତି ମଦାନନସନ୍ଧୁକ୍ଷିୟଂ (୧)
ଭୂୟିଷ୍ଠମନ୍ୟବିଷୟା ନ ଚ ଦୃଷ୍ଟିରସ୍ୟାଃ ॥୩୩॥

ଯଦା ଉତ୍ପନ୍ନାନୁରାଗା ସ୍ୟାତ୍ କିମ୍ । ଶବ୍ଦାବକାଶ 'ଇୟଂ ମୟି ଅନୁରକ୍ତେବ ଜାତା' ଇତି ପ୍ରାପ୍ତସ୍ଥାନା ।

ଅଥ ତଥା ଶ୍ବାଦିତ୍ୟନ୍ତେନ ସନ୍ଦେହାତ୍ ଦୁଃଖମ୍, ଅପବିତ୍ରାଦିନାମ୍ ଅନୁରାଗନିଷ୍ପନ୍ନାତ୍ ସୁଖ-
ମିତି ବିଧାନଂ ନାମ ସୁଖସନ୍ଧିରଞ୍ଜନମ୍ ।

“ସୁଖଦୁଃଖକ୍ରତୀ ଯୋଽର୍ଥଂ ଶାସ୍ତ୍ରଧାନମିତି କୃତମ୍” ଇତି ଶବ୍ଦୋକ୍ତାତ୍ ।

ବାଚ୍ଚମିତି । ଇୟଂ ଶକୁନ୍ତଳା, ଯଦାପି ମହତ୍ତୋଭିର୍ମନ ବାକ୍ୟଃ ସହ, ବାଚ୍ଚଂ ନିଜ-
ବାକ୍ୟମ୍, ନ ମିଶ୍ରୟତି ନ ସମ୍ମେଲୟତି, ମୟା କାର୍ଣ୍ଣଂ ଶାଚ୍ଚାତ୍ ମାଳପତୀତ୍ୟର୍ଥଃ ; ତଥାପି ମନ୍ତ୍ରି
ଭାଷମାଣି ଯତ୍ କିଞ୍ଚିତ୍ ବଦତି ସତି, ଅବହିତା ତଦ୍ବିଷୟେ କ୍ରତମନୋଯୋଗା ସତୀ, କର୍ଣ୍ଣଂ
ଦଦାତି ନିଷ୍ପତି । ତଥା ଯଦାପି ମଦାନନସନ୍ଧୁକ୍ଷିୟଂ ମନ୍ଧୁକ୍ଷାମିସୁକ୍ଷିୟଂ ସନ୍ଧି, କାମଂ
ବିଷୟମ୍ ଯଦା ସ୍ୟାତ୍ତଥା, ନ ତିଷ୍ଠତି ; ତଥାପି ତୁ ଅସ୍ୟାଃ ଶକୁନ୍ତଳାୟାଃ, ଦୃଷ୍ଟିଃ, ଭୂୟିଷ୍ଠଂ
ବାହୁକ୍ଷ୍ମଂ ଯଦା ସ୍ୟାତ୍ତଥା, ଅନ୍ଧୋ ମନ୍ତ୍ରିଣୋ ବିଷୟୋ ଯସ୍ୟାଃ ସା ତାଞ୍ଜଣୀ ନ । ଅତଏବ କାର୍ଯ୍ୟ-
ଭୂତସ୍ତଦର୍ଶନାତ୍ କାରଣଭୂତବଦ୍ଭିରନୁମାନମିବ କାର୍ଯ୍ୟଭୂତସମନୋଯୋଗମହାକ୍ଷୟସ୍ତବାସନମାହ-
କାର୍ଯ୍ୟଭୂତବିଷୟାକରଦୃଷ୍ଟାଦାନର୍ଶନାନ୍ତ କାରଣଭୂତସ୍ତଦ୍ଭିରନୁରାଗସ୍ଥାନୁମାନସ୍ତପପଦାତ୍ ପବିତି
ଭାବଃ ।

ସେମନ ହୈଶାହି , ହିନିଓ କି ଆମାର ଶ୍ରୀତି ମେହେରୁପ ହୈବେନ ? । ଅଥବା
ଆମାର ମନୋବୁଦ୍ଧି ହିନି ପାହେଲାଢେ । କାରଣ,—

ଯଦିଓ ହିନି ଆମାର ବାକ୍ୟର ମହିତ ନିକ୍ଷେପ ବାକ୍ୟ ମିଳାହେତେହେନ
ନା ; ତଥାପି ଆମି ବଳିତେ ଜାଗିଲେ ହିନି ଏକାଗ୍ରଚିତ୍ତ ହୈଶା କାମ ହେନ ।

(୧) ମଦାନନସନ୍ଧୁକ୍ଷିୟା ।

নেপথ্যে । ধ্রু সীস্তপস্বিনঃ ! তপোবনসম্বিহিতসম্বরচ-
ছায় সঞ্জীভবন্তু ভবন্তঃ , প্রত্যাশন্নঃ কিল মৃগয়াবিহারী
রাজা দুঃশস্তঃ (১) । [র]

অনুচরগোতপতিসমর্থনকার্য্য' প্রতি কারণদ্বয়োপন্যাসাত সমুদয়োল্লেখঃ ।
ন চ যদাপৌত্যমিধায় তথাপৌত্যনমিধান'ত ন্যূনপদত্বদোষ ইতি বাচ্যম্ , তথাপৌত্যস্ব
সামর্থ্যাটীবাগমাৎ ইদৃশবিষয় এব দৃপ্যে "কচ্চিৎ দৌষো ন মুখঃ" ইত্যমিধানাত্ ।

"কাম' প্রকাম' পর্য্যাপ্ত' নিজামিষ্ট' যথোপ্তিতম্ " ইত্যমরঃ ।

মিশ্রা' করোতীতি মিশ্রয়তি "ইন্কারিত' ধাত্বর্থ" ইতীন্ ।

বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥২২॥

(২) নেপথ্যে ইতি । তপোবনে সম্বিহিতানামবস্থিতানা' সম্ভ্রান্তা' হরিণাদিভ্রান্তানা'
রক্ষণায়, সঞ্জীভবন্তু সদৃশতা' ভবন্তু । কথমিত্যাহ—স্বনয়ার্থে' পশু'ভি'সায়' নিহরতি
নিবহরতি মৃগয়াবিহারী । প্রত্যাশন্নঃ সম্বিহিতো জাতঃ । কিসীতি লোকবার্ণা-
ভাম্ ।

ব'লিঙ্গা' নাম অর্থোপলেক্যোক্তম্ । যথা দৃপ্যে—

"অন্য'বনিকাস'স্বীঃ সূচনা'স্ব' ব'লিঙ্গা ।"

"সম্বরচ'স্তো তু অনুবু " ইত্যমরঃ ।

এবং যদ্বিৎ ইনি আশ্রিত মুখের সমুদয় ইচ্ছা অধিক থাকেন না; শুধাপি
ইহার দৃষ্টি অল্প বিষয়ে বেশী যায় না ॥৩৩॥

নেপথ্যে । ওহে গুহে তপস্বিগণ ! আগনারা তপোবনস্থ প্রাণিগণের
রক্ষার নিমিত্ত সঞ্জীভূত হউন ; কারণ মৃগয়াবিহারী রাজা দুঃশস্ত সন্নি-
হিত হইয়াছেন ।

(১) ... সম্বিহিতাঃ তপোবনসম্বরচ'স্ব' ভবন্তঃ । ... পাণ্ডি'বঃ

তুরগ-সুর-হতস্তথাহি রেখ-
বিটপ-বিঘট-জলার্দ্র-বল্কলেষু ।

পততি পরিণতারূপপ্রকাযঃ

শলভসমূহ ইবাম্ভমদ্রমিষু ॥১৪॥

স্বয়ং অন্বেষ্যতে ইতি শব্দাঃ, শব্দ অন্বেষ্য ইতি বীরাদিকস্বার্থে ন্যাত্ শব্দাভ্যোঃ
‘মানুবন্মমিদাদিভ্যল্লঙ্’ তত্র অ সংজ্ঞাপূর্বকবিধেরনিত্যত্বাৎ কারিতলীপোমাঃ
নশ্বপাঠস্যামর্থ্যঃ গুণঃ । তথা অ তদোক্তম্ “গুণভেদাদিকসমর্থ্যবশেষঃ নশ্বপাঠ
স্বামর্থ্যত্ ।”

তুরগেতি । “তথাহি তদেবাণাং” জানীহি ইতি কাটক্ষপরিশিষ্টটীকায়াং গোপী-
নাথঃ । তুরগাণাং দুশ্শলভসংস্থানসংলগ্নতটীকানাম্, সুরেহং তত্ব্যপিতঃ, পরিণতঃ
অশ্বগমনপূর্বকঃ সৌম্যঃ যঃ অক্লুপঃ সূর্যঃ তস্য প্রকায ইব প্রকাযঃ প্রমা যস্য স তথীকঃ
লৌকিকত্বঃ ইত্যর্থঃ । । এতেন নৈরিকুল্লান্নোক্তিত্বং রেখাঃ সূচিতম্ । রেখাঃ অক্ষিঃ
শলভসমূহ ইব পতত্বনিকর ইব, পতত্বানামপি পতত্বলৌকিত্বেন লৌকিকপ্রায়ত্বাদিত্তি
ল্লঙ্ঘ্যম্ বিটপেযু শাখাষু বিঘটাদি সূক্ষ্মাণি জলার্দ্রেণ জ্ঞানানন্তরতল্লভ্যবশ্যেণ
বিঘটিতত্বাৎ ললক্ষিতানি বল্কলেষু সীতৈষু, আম্ভমদ্রমিষু তপোবনতরুযু, পততি
ল্লঙ্ঘ্যম্ সংস্রজতি । বাতামাধিন তদুত্থাপিতত্বাসম্বদাৎ তুরজানগাণাম্ভাম্ভবদ্বাৎ
পতত্বম্ভবদ্বাৎ তুরজানগাধিনততয়া দুশ্শলভতুরগসুরহত এবাৎ রেখুরিতি স এব শলভাণাং
নত ইতি তদাধিনসম্বদব্যায সম্বোধনম্ভবদ্বাৎ ইতি ভাবঃ ।

তাহাই দেখুন, অশ্বশব্দোৎপাদিত অশ্বগমনের পূর্বকালীন অশ্বের
কায়-বক্রবর্ণ ধূলিসমূহ পতন সমূহের কায়-অশ্বের বক্রসমূহে পতিত
হইতেছে, যে সকল বৃক্ষের শাখায় জনস্তুমিত বহল সকল সংলগ্ন করিয়া
স্বাধা হইয়াছিল ॥১৪॥

রাজা । সগতম্ । অহী ধিক্ ! মমান্বে বিধঃ সৈনিকা
স্ত্যপোবনমভিস্বন্থন্তি (১) । [ল]

পুনর্নোপয্যে । ভী ভীস্তপস্থিনঃ ! পথ্যাকুলয়ন্ দৃঢ়-স্বী-
কুমারান্ এষ গজঃ প্রাপ্তঃ [২] । [ব]

তৌপ্রাঘাতাভিসুখতরুস্কন্থভগ্নে কদম্বঃ
প্রৌড়াষ্টব্রততিবলয়াসস্কনা জ্ঞাতপাশঃ ।

অথ পরিঘাতারূপপ্রকাশ ইতি লুপ্তোপমা, অলমসমূহ ইবেতি অশ্রীতোপমা, অনযৌষ
পরস্পরনিরপেক্ষতয়া চ'ঋষ্টিরলঙ্কারঃ ।

প্রপিতাশা ভ্রতম্ "অযুজি নদুগরেপ্তো যকারো যুজি অ নজৌ জরগাচ পুশিতাশা
ইতি লক্ষণাৎ ৬১৪৪

(ক) পাঠোক্তি । অহী ইতি বিধাদে । বিগিতি জিন্মাধাম্ । 'তমৌবনাবরো-
খাভ প্রাধিব সৈনিকানী নিবিধাকরখাত্ অবিদ্ব্যস্বকারিতয়া আত্মাত' জিন্মানৌষ্যঃ',।
অভিস্বন্থন্তি পরিবেষ্টন্য পরিবেষ্টা পৌড়য়নৌষ্যঃ' ।

"অহী ধিক" শ্লোকে অ অহাশাধ'বিধাদয়োঃ । সম্বোধনে প্রশংসায়াং বিদ্বদে বাদ-
পূরবে । 'অনুযাষ' বিতকে' স্ম্যাত্" ইতি মেদিনী ।

(খ) পুংস্বরিতি । পথ্যাকুলয়ন্ ভাসেন অতিব্যস্তৌ কুল্ময়ন্ । প্রাপ্ত উপস্থিতঃ ।

তৌপ্রিতি । তৌপ্রাঘাতাত্ বৃদ্ধপ্রহারাত, অভিসুখস্ব সস্কন্থস্বভিঃ' নঃ' তরৌচ'অল

রাজা । (অগত) হায় ! আমার অচ্ছেদনকারী নৈশগণ আশ্রিত
স্ত্যপোবন অবরোধ করিয়াছে ।

আবার নৈশগণ । ওহে ওহে তপস্বীগণ ! বানক, বৃদ্ধ ও জী-
নোকদিগকে আকুল করতঃ এই একটা হাতী উপস্থিত হইয়াছে ।

(১) অথ' পাঠো বিদ্যাভাবের পরিভাষাঃ ।

(২) এষ পাঠোপি তৈল পরিভাষাঃ ।

সুখতরুস্কন্থ

মূর্তী বিপ্রস্থপস ইব নো ভিষসারঙ্কযুথী

ধর্ম্মারণ্যং বিকুজতি গজঃ স্যন্দনালোকভীতঃ (১) ॥ ১৫ ॥

সর্বাঃ । স্তব্ধা বসন্তম্ সমুত্তিষ্ঠতি [১] । [২]

কথং প্রকাশ্যদেশে ভগ্ন একোদন্তো यस्य স তথোক্তঃ প্রৌঢ়মণ্ডলং যথা স্যাত্তয়া চাক্রং
বন্ত ব্রততিবল্লভং লতামল্লভং তস্য ভ্রাসন্নগাত্ স সন্তগাত্ জাতঃ পাশী বন্ধনং যস্য
হঃ ; ভিন্নং ভয়তপাদনে ইব কুজং সারঙ্কযুথং হরণয়ঃ প্রিয়ং সঃ ; তথা স্যন্দ-
নালোকাৎ রাজসং ব্যগতরয়টশ্চ নাত্ ভীতঃ। মূর্তী মূর্তিমান্ তপসী বিপ্র ইব, বাসী-
কপাদনে তপোভঙ্গকরণাদিতি ভাবঃ, গজঃ কথিত্ব বন্যহস্তী, নঃ অস্মাকম্, ধর্ম্মারণ্য-
বপোবনম্, বিকুজতি উতপীড়য়তি ।

অথ বাচ্যা ভাবাভিমানিনো বিপ্ররূপীত্মপ্রোচালঙ্কারঃ । তথা বিকুজতি গজ ইত্য-
জজৈব বাক্যসমাসী পুনর্ভগ্ন ইত্যর্থ্য বিশেষতয়া স্যন্দনালোকভীত ইত্যলৌপাটীনাৎ
“ততলি ভজিতঃ পাটো ভাষিতঃ সমাতলম্” ইতি দ্রব্যৌদাহৃতবন্ত সমান্তিপুনরাণ-
মাदीকঃ ; স চ “বিকুজতি রথালোকভীতঃ হরীন্দ্রঃ” ইতি পাঠে ন সমাধেয়ঃ ।

মন্দাকিনী ভগ্নম্ “মন্দাকিনী পুথিরসগর্ভী মীনী স্যো যযুশম্” ইতি কথ-
নাত্ ॥ ১৫ ॥

ভীত আশ্রিত করায় সমুখবর্তী বৃক্ষের শুক্লদেশে একটি দল হরি-
হইয়া রহিয়াছে শুক্লতর আকর্ষণ করায় বনস্রাকারে লতা মল্লয় হইয়াছে
বসিয়া চরণে বন্ধন হইয়া পড়িয়াছে এবং হরিশমুহকে বিচ্ছিন্ন করি-
য়াছে ; এই অবস্থার হাতীটা রণমর্শনে ভীত হইয়া, উপত্যার মুক্তিমান
বিশ্বের স্রাব আয়ানের তপোবন উৎপীড়িত করিতেছে ॥ ১৫ ॥

(১) ভীতগাত্যতিভূতত্বঃ স্যন্দনয়ঃ কদম্বঃ পাটাক্রমতবিবলভাসক্লমস্রাব-
ধমঃ ।... ধর্ম্মারণ্যং প্রমিষতি গজঃ...।

(২) সর্বাঃ । স্তব্ধা হস্তাঃ কিলিঙ্গিণি সঃ বালাঃ ।

राजा । सबतम् । अहो धिक् ! अथमपराद्धस्तपस्विनामस्मि ।
भवतु, प्रतिगच्छामि तावत् [१] । [ष]

सख्यौ । महाभाग ! इमिणा हस्तिसम्भ्रमेण पञ्जाउला ह्य । ता अणुजाणीहि णो उड्ढगमणे [२] । [स]

(स) महाभाग ! अनेन हस्तिसम्भ्रमेण पर्याकुलाः स्मः । तदनु-
ष्ठानोहि न उट्ठगमने

(श) सर्वा इति । ससम्भ्रमं सत्वरम्, उत्तिष्ठान्ति गृहगमनायेति शेषः ।

(ष) राजेति । अहो धिमिति पूर्ववदेव व्याख्यानम् । तपस्विनाम् समोप इति
शेषः, अपराद्धः अपराधी अस्मि, विना कारणं चतिकरणादिति भावः । भवतु तदप-
राद्धत्वमिति शेषः । प्रतिगच्छामि सौम्यान्तिकमेव प्रत्यावर्तते ; तन्निवर्तनादित्याशयः ।

(स) सख्यादिति । हास्तनः सम्भ्रमेण संवेगेन उपद्रवेत्यर्थः । पर्याकुला
अतिव्यस्ताः । नः अस्मान् । उट्ठगमने पर्याश्लाघा यमने ।

मकल (अनिश मङ्गर गात्रोत्थान करिल)

राजा । (वृगत) हाय ! आम्हि तपस्वीदिगध निकटे अपराधी
हईमाम । हऊँक,, फिरिशा याई देखि ।

मखीवद । महाभाग ! आम्हरा एहे हत्तीर उपखटव पर्याकुल हईश ।
पड़ियाहि । सुतरां पर्वणालाम याईवार जस आमादिगटे अश्रमति
करुन ।

(१) राजा । आत्मगतम् । अहो धिक् ! पीरा अस्मदन्तोषिणस्तपोवनमुपहृत्यन्ति ।
भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

(२) अनसुया । अज्ज ! इमिणा आरुचमनुत्तमेण पञ्जाउला ह्य । अणुजाणीहि
णो उड्ढगमणम् ।

अन । शकुन्तलां प्रति । हला सङ्गमले ! पञ्चाङ्गला अञ्जा
मोदमी भविष्यति, ता एहि सौम्यं एकथा होञ्ज (१) । (२)
शकु । गतिरोषं रूपयित्वा । हद्दी हद्दा ! ऊरुत्यम्बविव् भलन्भि
सं वुत्ता (२) । [क्ष]

(२) हला शकुन्तले ! पय्याङ्गुला आख्या गौतमी नविष्यति,
तदेहि शीघ्रमेकस्या भवामः ।

(क्ष) हाधिक् हाधिक् । ऊरुत्यम्बविव्भलाभि सं वुत्ता ।

(२) अनेति । पय्याङ्गुला आख्यां उक्तान्तमप्य उद्दिशयित्वा । एकस्या सङ्गम-
पे कक्षानस्थिताः ।

(क्ष) शकु इति । गतिरोषं गमनव्याघातम्, रूपयित्वा अभिनीय । हाधिक्ये-
कमेवाव्ययम् विगेषविषादसूचकम्, तस्यातिशये विवृतिः । एकस्मिन् स्थाने बहुका-
लावदेकभावेनावस्थाने रक्तपदोनां गमनागमनवत्यात् अङ्गानां सन्धौ भवतीति सर्वेषा-
मिवाव्ययविषयः । शकुन्तलाया अपि तदेकभावेनोपवेशनात् ऊरुत्यम्ब इति वीध्यम् ।
ऊरुत्यम्बेन विवृता व्याकुला । इतः शीघ्रगमनभावश्चकम्, इतश्च ऊरुत्यम्बात् चरन्ती न
चक्षतीति द्वितीरात भावः ।

अनपूया । (शकुन्तलार प्रति) अलो शकुन्तला । आद्या गोरमो
वाञ्छ इहेवेन, ता आटेस आग्ररा मरले शोञ्ज एकज इहे ।

शकुन्तला । (गर्हयित्वा अभिनेष करिष्या) हाय ! हाय ! ऊरुत्यम्ब-
वन्तः आभि विवृता उद्दिशहि ।

(१) अगं पाठः कश्चिन्नास्ति ।

(२) एष पाठोऽपि कुत्रचिच्च दृश्यते ।

राजा । खैर खैर गच्छन्तु भवत्यः । आश्रमवाधा यथा
न भवति, तथाहमपि यतिष्ये [१] । [क]

सख्यौ । महाभाग ! विदिदभूयिष्ठोऽसि । सम्पदं उपचार-
मन्मत्तदाए अवरोह ह्य ; तं मरिसेहि, असम्भावितसत्कारं
भूयो रि पञ्चवेक्षणणिमित्तं अन्नं विष्वेद्व [२] । [ख]

(ख) महाभाग ! विदितभूयिष्ठोऽसि । साम्प्रतमुपचारमन्मत्ततया
अपराधाः कः ; तन्मर्षय, असम्भावितसत्कारं भूयोऽपि प्रत्यवेक्षणनि-
मित्तमाय्यं विज्ञापयामः ।

(क) राजेति । खैर खैर मन्दं मन्दम् । तथा च इदानीमपि द्रुतगमनं प्रति
न किञ्चित् कारकमुपस्थितमिति भावः । तत्र हेतुमाह आश्रमेति ।

“मन्दस्वच्छेद्योः खैर” मित्यमरः ।

(ख) सम्भाविति । महान् भागी भाग्यं यस्य तत्सम्बोधनम् । विदितमवगतं
भूयिष्ठं बहुलम् अस्माकमाचारमनोभावादिवै न सः । एतेन बहुलताया अपि मनो
भाववन्मातृ पुनरपि तदागमनमाशङ्कयतीति सूचितम् । उपचारे भवतः सत्कारे
मन्मत्ततया उदात्तानतया, अपराधा अपराधिनः को ययमिति श्रेयः ; अवश्यं कर्मव्या-
करणादिति भावः । तत् अपराहृत्यम्, मर्षय अमरः । असम्भावितः अस्माभिरनिष्ठा-

राजा । आपनारा शीते शीते ग्रहन करुणा-काशते, अर्जुन
कात ना ह्य, आश्रम सेहैतावे चेहै करिव ।

“सखीद्वयं । महान्नर ! बहुतर आनिशोऽहम् । आपनारा-नेवाग्र

(१) राजा । अमन्मत्तम् । गच्छन्तु भवत्यः । ययमप्याश्रमणीडा यथा न भवेत्,
तथा प्रयतिष्यामि । सर्वं चलिष्ठसि ।

२ मख्यौ । अन्न । असम्भावितसत्काराभा भूयो येनवेक्षणणिमित्तं अन्नं
अन्नं विष्वेद्व ।

রাজা । মা মৈবম্ । দর্শনেনৈব ভবতীনাং সম্মতসত্-
কারোঽস্মি [১] । [গ]

শকু । হুলা অণসুপ ! অহ্মিণ্যব-কুস-সুদ-পরিবৃদ্ধ মৈ
বল্লবং, কুববক-সাহা-পরিলাগত্ব বক্কলং, দাব পরিবালেধ মং
জাব ণং মৌশাবেমি । ইতি রাজানমবলোকয়ন্তো সম্যজং বিলম্ব্য হু
সখীভ্যাং নিষ্কামা । (ঘ)

দিতঃ সৎকারঃ সেবা যস্য সঃ । অতএব ভূয়ঃ পুনরপি প্রত্যবেক্ষণনিমিত্তং সন্দর্শনা-
র্থম্ । দর্শনদানায় সৎকারলাভায় च भवता पुनरप्यमानमन्यमिति प्रार्थयाम इति
জ্ঞাতপৰ্য্যম্ ।

(গ) রাজেনিতি । এবম্ অসম্মতসৎকারত্বম্, মা মা নখলু নখলু জাতমিতি
প্রতিবঃ । তত্র ইতিমাহ দর্শনেনৈবেत्याদি । সম্মতসৎকারঃ সম্মতসৎকারঃ । তথা च
প্রীতিকরী ব্যাপারো নাম সৎকারঃ । তেন च भवतीनां दर्शनेन ईदृशी मे प्रीतिः कृता,
যথা ব্যাপারাক্তেয তাড়শৌ কলং ন শক্যতে । এবম্ সৎকারাকরন্যাত্ যদপরাঙ্কল-
মাকমানাসুদ্বোষিতং তদপি ন জাতমিত্যায়ঃ ।

(ঘ) শকু ইতি । অভিনবক্য কুশল্য সূচ্যা অযমাগেন পরিচ্ছতম্ । বল্লবলম্ব পরি-
বৃত্তবল্লবলম্ব, কুববকলম্ব হস্তবিশেষস্য যাত্ৰায়াং পরিলাগম্ অসাবধানতয়া সংসঙ্গম্ ।

সেবামৌল্য করায় এখন আমরা অপরাধী হইয়াছি ; তা কমা করুন ।
আপনার সেবা করা হয় নাই বলিয়া আবাবও দর্শনদানের জন্ত আপনাকে
জানাহেতেছি ।

রাজা । না না ; এরূপ হয় নাই । আপনাদের দর্শনেই আমার
সৎকার হইয়াছে

শকুন্তলা । ওলো অননুহা ! নূতন কুশাগ্রে আমার চরণ কত হইয়াছে

(১) ...भवतीनां पुरस्कृत्य ।

राजा । निश्चयः । गताः सर्वाः । भवतु, अहमपि गच्छामि
शकुन्तलादर्शनादेव मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । याव-
दनुयात्रिकानतिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । नखलु शक्नोऽस्मि
शकुन्तलादर्शनव्यापारादात्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—
(१) (ङ)

(घ) हला अनसूये ! अभिनव-कुशसूत्रि-परिचरितं मे चरणम्,
कुरुवक-शाखा-परिलग्नञ्च वल्कलम् । तावत् प्रतिपालयतं माम्, याव-
देनं मोचयामि ।

प्रतिपालयतं प्रतीक्षयाम् । एनं वल्कलम् । स्याज्जेन वल्कलमोचनच्छलेन सहेनि
सञ्चयाम् । एतेन राजानं प्रति महाननुरागो व्यज्यते ।

अतएवात्र अतुरागरूपस्य वीजस्य पुनरुत्पत्तेरुद्भेदो नाम सुखसन्धेरङ्गम् 'बीजा-
र्थस्य प्ररोहः स्याद्भेदः' इति लक्षणात् ।

(ङ) राज्ञेहि । भवतु सर्वासामिव गमनमिति शेषः । अत्र तु निवारणोपाय एव
नास्तीति भावः । अहमपि गच्छामि, अत्रावस्थानस्य निश्चलत्वादित्याशयः । मन्द-
मन्योभूतम् औत्सुक्यपुद्गो यस्य सः, नगरगमनं प्रति राजधान्यां गमनविषये

एवं वक्षन्तानि कुरुवकशाखाय लाग्निशो पट्टिप्राच्छे; ता आभारं कुरु प्रतीक्ष
कुरु, यावत् ऐह्यं मूक्तं करि । (एहं वनिशो राज्ञांके देखिडे देखिडे
कण्टाटावतः विलस करिशा, मथीषद्वय सहिड छलिशा गेल)

राजा (निश्वास त्याग करिशा) सकलमेह गेल । इडक, आग्रिड याई ।

(१) राजा । मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् सन्नि-
धातिदूरे च तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं
निवर्त्तयितुम् मम हि ।

গচ্ছাত পুরঃ শরীরং ধাবতি পশ্চাদসংস্থিতং চেতঃ ।

চৈনাংশুকমিব কেতৌ প্রতিবাতং নীযমানস্ব ॥৩৬॥

অতএবস্থানং যদি শকুন্তলাং কমেয়মিত্যশয়েষ্যমিপ্রায়ঃ । যাবত্ সর্বান্ । ‘ধাবতাবধ-
কাং কথং ধাবতানিঃস্বধারথে’ ইত্যমরঃ । অনুযাচিকান্ অনুচরান্ । নিঃশেষ্যমি
স্থাপয়ামি ; আশ্রমবাসানিহত্যর্থং নতি ভাবঃ ।

অতএবাস করণং নাম মুখসম্বন্ধিতম্ , ‘করণং’ পুনঃ । প্রকৃতার্থঃ সমারম্ভঃ ”
ইতি কথ্যমাণম্ ।

পুনরনুরাগাবস্থাং ব্যনক্তি ন শক্লিতি । আত্মানং মনঃ । অনুরাগাকর্ষণস্য
কুর্বিবারত্বাদিত্যশয়ঃ ।

গচ্ছতীতি সমীতি প্রাগুক্তমবাস্ত্বতি । তথা চ মম শরীরম্ , পুরঃ অযতৌ
গচ্ছতি , তপীবনম্ভ্যতিদূরে অনুযাচিকাণাং নিবেশনার্থং নতি ভাবঃ । কিন্তু , প্রতিবাতং
বায়োঃ প্রতিকূলং বাতামিসুখং যথা স্যাদেথা , নীযমানস্ব কেতৌ ধ্বজস্য , চৈনাংশুকম্
চপরিবদ্ধ রাডবৎ বহনমিব তদুপত্যকেবৈতর্থঃ , অসংস্থিতম্ অস্থিরং বহনমিতি
শ্রাস্তং , চেতস্বিতম্ , দৃষ্টাদৃষ্টি ধাবতি বেগিনং গচ্ছতি ; শকুন্তলাকৃপাদিभिঃ সমা-
কর্ষণাদিত্যশয়ঃ । যথা ধ্বজদৃষ্টং বাতামিসুখং নীযমানে , তদুপত্যকা বায়ুনা-
দৃষ্টাদৃষ্টিং বাহ্যতে , তথা শরীরে অনুযাচিকামিসুখং নীযমানস্যপি মনঃ শকুন্তলান্
বানীকং তা প্রতি পশ্যাদৃষ্টিং বাহ্যতে ইতি নবন্যার্থঃ ।

শকুন্তলার দর্শনবশতঃ রাজধানীতে যাইতে মনোৎসাহ হইয়াছে ।
অনুচরদিগকে তপোবনের অতিদূরে সংস্থাপিত করি । শকুন্তলার দর্শন-
ক্যাপার হইতে আপনাকে নিবৃত্ত করিতে সমর্থ হইতেছি না । কারণ—
যেমন বায়ুর প্রতিকূলে ধ্বজ সঞ্চালিত করিলে , তাহার পতাকা
পিছনের দিকে যায় , সেইরূপ আমার শরীর সম্মুখে যাইতেছে ; কিন্তু
অস্থির চিত্ত পিছনের দিকে দৌড়াইতেছে ॥৩৬॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (१) । (च)

प्रथमोऽङ्कः ॥०॥ (छ)

अत्र त्रीतोपमालङ्कारः । गच्छति पुरः शरीरमित्यनन्तरं सामर्थ्यादेव किन्त्वर्थाव-
गमो भवतीति तदनुक्तावपि न न्यूनपदत्वदोषः 'कचिन्न दाषो न गुणः' इति दर्पणा-
भिधानात् ।

'वीनो देशेयतन्तुषु । त्रीह्री वस्त्रे' इति छेदचन्द्रः । तेन च चीननिर्मितमंशुकं
चीनांशुकम् इति मध्यपदलोपो समासः ।

आर्या जातिः ॥३६॥

(च) इतीति । इति इत्युक्तेः परम् । राज्ञः केवलं शरीररक्षिण आ सन्नं वेति
मन्तव्यम्, ते च तदानीं दूरे अवस्थिताः, तैः सह राज्ञो बहुत्वात् बहुवचनं सर्व-
शब्दोपादानञ्च सङ्गच्छते ।

पूर्वं शकुन्तलादीनाम् इदानीञ्च राज्ञः प्रसन्नत्वेन संज्ञितिर्भेदानात् भेदानामसुख-
सन्धेरङ्गम्, 'भेदः संज्ञितिर्भेदनम्' इति दर्पणलक्षणात् ।

(छ) प्रथमे इति । अङ्कः पाठच्छेदः समाप्त इति शेषः ।

'प्रत्यक्षनेत्रं चरित' इत्यादि 'अननिष्क्रान्तनिखिलपावऽङ्कः' इत्यन्त्याङ्कलक्षणम्
साहित्यदर्पणे अनुसन्धेयम् ।

'अङ्कः स्थानेऽन्तिके मन्तो रूपकोत्सङ्गलक्ष्म' ।

नाटकादिपरिच्छेदे चित्रयुक्ते च भूषणे इति विद्वाः । एवमन्वयापि बोध्यम् ।

इति श्रीहरिदामसिद्धान्तवागीशमहाचार्यविरचितायाम्

अभिज्ञानशकुन्तलटीकायामभिज्ञानकौमुद्यां

प्रथमाहविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(हस्तं परं सकलैर्हं चालया गेल)

प्रथम अङ्क ॥०॥

(१) कचित् इति शब्दो नास्ति ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विदूषकः (१) । (क)

विदू । निश्चय ! भो ! हृदोस्मि (१) एदस्म मिश्रभा-

(क) तत इति । शृङ्गारिनायकस्य सहायविशेषो विदूषकः । तथा च साहित्य-
दर्पणे—

‘शृङ्गारेऽस्य सहाया विदूषोऽविदूषकाद्याः ।

भक्ता नर्तकं निपुणाः कुपितवद्मानभञ्जनाः शृङ्गाः ॥”

विदूषकस्य लक्षणमपि तत्रैव । यथा—

‘कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वैशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कटाक्षरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मजः ॥”

इतः प्रवृत्तिं तृतीयाङ्कगत—‘पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला’ इत्यादिश्लोकान्
धूर्वापर्यन्तः प्रतिमूखसन्धिः । तथा चात्र शकुन्तलासम्पन्नलक्षणफलप्राप्तेः अतित्वरान्वित-
भावेन राज्ञो दुष्मन्तस्य शकुन्तलास्त्वेषणात्मकव्यापाररूपः प्रयत्नो नाम द्वितीया कार्या-
वस्था निबद्धा । यथा तत्रैव —

‘प्रयत्नस्तु फलावाप्ते व्यापारोऽतित्वरान्वितः ।’

एवं शकुन्तलादुद्भूतयोः सम्पन्नलक्षणफलस्य प्रधानोपायभूतो यत्नयोः परस्परानु-
बन्धो मुखसन्धी निविष्टः, तस्याव ‘काम’ प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्रयि”

उत्तमस्तु विदूषकेन प्रवेशः ।

(१) विदूषो विदूषकः ।

শীলস্য রসো বস্সভাবেণ ণিঝ্ণিস্যো (২) অশ্বং মিশ্রো, অশ্বং
বরাহী, অশ্বং সদ্ভূলো ন্তি মজ্জন্দিণে বি গিহ্মে বিরলপাদব-
চ্ছায়াসু বনরাজসু আহিহিডঅ পত্তমজ্বরকসায়বিরসাদ্
চক্ষকড়ুআই পিঞ্জন্তি গিরিণ্ডমলিলাই (৩) (খ) ।

(খ) ভোঃ ! দ্বিতীঃস্মি এতস্য সৃগয়াশীলস্য রাজ্ঞো বস্সভাবেন
নির্বিষঃ । অশ্বং সৃগঃ , অশ্বং বরাহঃ , অশ্বং সদ্ভূলো ইতি মত্ব্যদিত্যেপি
শ্রোশ্চে বিরলপাদপচ্ছায়াসু বনরাজিপু আহিহিডা পত্তমজ্বরকসায়বিরসানি

ইত্যাदिना दुष्मन्ते 'लज्जातया उद्भवे' ; शकुन्तलायान्तु स्पष्टानभिधानात् अवस्यका
सूचितत्वाच्च अनयो इव उद्भवेः कविना सन्दर्शितः । यथा तत्रैव—

‘फलप्रधानीपाशस्य सुखसन्धिनिवेशिनः ।

लज्जालला इवोद्भेदी यस्य प्रतिसुखञ्च तत् ॥”

অস্বং তু বিলাসাদীনি ত্রয়োদশ অঙ্কানি যথাস্থানং নিবেশ্য লজ্জাণানি বন্ধ্যাম ।

(খ) ভো ইতি । ভো ইতি বিবাদসূচকসংযমঃ । ‘ভোম্ম সন্ধ্যোধনবিবাদয়াঃ’

বিদূষক । (নিশ্বাস ত্যাগ কবিতা) হায় । মারা গেলাম এই মুগয়াসক্ত
রাজার বহনরূপে কষ্টে ভোগ করিয়া । ঐকাকালে বেলা দুপুরের সময়েও
এই হরিণ, এই শূকর এবং এই বাঘ এই করিয়া বনশ্রেণীর ভিতরে
বিচরণ করিতে হয় ; তাহাতে গাছের ছায়া কমই পাওয়া যায় ; তাহাতে

(১) দিষ্টং ।

(২) ণিঝ্ণিস্যো ণি ।

(৩) মজ্জন্দিণি । গিয়াবিরলপাদপচ্ছায়াসু বনরাজসু আহিহিডায পত্তমজ্বরকসায়বিরসানি
অঙ্কনৌ ।

अणिअद्वेलञ्च उखोखमं सभूइइं भुञ्जीअदि (१) [ग] । तुर-
अगंआथाञ्च सदेण रत्तिं पि मे णत्थि पकामसुइदब्बं (२) [घ] ।

उष्णकटुकानि पीयन्ते गिरिनदी सलिलानि । (ग) अनियतवेलञ्च
उप्पोप्पमांसं भूयिष्ठं भुज्यते । (घ) तुरगगजानञ्च शब्देन रात्रा-

इति सिद्धी । वयस्यभावेन सख्येन । निर्विषः प्राप्तनिर्वेदो दुःखित इति यावत् ।
तत्कारणमाह अयमित्यादि । दिनस्य मध्यमिति मध्यन्दिनम् “वेत्तनइद्ददयस” इति
निपातः । यस्मै योषकाक्षी मध्यन्दिनेऽपि मध्याह्नेऽपि । एतेन तापाधिकं सूचितम् ।
विरला अन्तरात्रातपयुक्ताः पादपानां वृक्षाणां छाया यासु तासु, वनराजिषु वनश्रेष्ठिषु,
आहिमृग विचर्ये । “इडि गती” इत्यस्य ज्ञापत्यर्थप्रयोगः । पक्षाणां नानाजातीय-
वृक्षपर्णानां सदृशेण सन्निधौ कषयाणि सन्निध्यानि कृतएव विरसानि कुलादानि,
तथा उष्णानि च तानि आतपतापादिति भावः कटुकानि अल्पकटुरामानि चेति तानि,
गिरिनदीसलिलानि पर्येतप्रसवणजलानि पीयन्ते । अन्येषां सुखादुज्ज्वलामलाभात्
ईदृशजनपानस्य च सुहृत्तरक्तेयजनकत्वात् निर्विष इति भावः ।

कषयाविरसानि उष्णकटुकानीति च “प्रसन्नकर्कशा भारती” “भाष्यं प्रसन्नमभो-
रम्” इत्यादित् परपदस्य विशेष्यत्वविवक्षया कर्मेधारयः । कटुकैति अल्पा-
व्यप्रत्ययः ।

(ग) अनिद्वेलि । अनिद्वला अनिद्विंटा विलांकाक्षी यस्मिन् कर्मेणि तद् यथा
तथा ; आपेक्षिकसुविधया कदाचित् पूर्वाह्ने कदाचित् मध्याह्ने कदाचिदपराह्णे इत्यर्थः ;
उष्णीशानि शैत्यसम्पादनावसराभावात् अत्युष्णानि मांसाद्येव भूयिष्ठानि बहुलानि
यस्मिन् तत् एतेन विरास्यस्तमोजनमाभावात् महत् दंखं सूचितम् ।

आवांर पार्खीअननीर वे खल पान कइ । हय, जेणुकि गाछेअ पांछा

(१) अनिअद्वेलं सुखमं सभूइइं आहारो अनङ्गीअइ ।

(२) तुरगाश्वाधारणकण्डिदसन्निधौ रत्तिस्ति पिकामं सदृदब्बं यत्नः ।

সংস্কৃতে জীব পক্ষ্মে দাসীয়ে পুন্নে হি' সাচণিকলুভে হি' যাতন
পঘাদিগা বনগমণকোলাহলেণ পড়িবোধিত্ব [ড] । এত
কেষ বি মে পোড়া য় সংস্কৃতা ; জদা অশ্র' গণ্ডক্স ভবরি যি-

বপি মে নাশ্চি প্রকামশয়িতব্যম । মদ্ব্যব প্রতাপি দাসা পলৈ জ্ঞানবিত্ত
লুভ্যঃ কখোপঘাতিনা বনগমণকোলাহলেণ প্রতিবোধিতোঃস্মি । (৬)

(ঘ) তুরগেতি । কিম্বেতি চার্থ' । রাবাবপি তুরগজ্ঞানং সোন্মান্যমতঃ ট ন
হস্তিনাম্ , শব্দে ন কৃষ্ণশ্বনিগা প্রকামশয়িতব্য' যজ্ঞেটনিদ্রা । সুপুনিদ্রাম ত
নাপি গুহ্যতর' দুঃখমিতি ভাষ ।

(ঙ) ননু বায়েণ প্রমতে হস্তিঘোটকাदीनां शब्दनिवृत्तिदशनात् ननैव प्रक ।
शब्दतामित्याह मद्व्यवेते । मद्व्यवे प्रतुषे चतुष काले नैशब्दाः पुर्वे निमित्तं न
नीचैः, शाकुनिकलुभे' पक्षिह सकव्याधैः कर्तृभिः, कखोपघातिना कर्कशत्व न
कष'पोडाजनकेन, वनगमने ततकाले कोलाहलेण करणेन, प्रतिबोधितो ज मरि ।
तत कुतः प्रमातेऽपि निद्रेति भाषः ।

शकुनान् पक्षिणो हि' सन्तीति शाकुनिकाः, ते च ते लुब्धाश्चेति शाकुनिकलुभ ।
“व्याधौ मृगवधाजोवो मृगवल'भकोऽपि स' इत्यमरः ।

(ব) উক্তাধকমপি দুঃখমাহ এতাবতেতি । এততপরিমাণেনাপি অন্বিধ মস
গভীর কল ও বিড়স এবং রৌদ্রের তাপে গরম, আর স্বভাবতই কটু
তারপর অনির্দিষ্ট সময়ে খাইতে হয়, সে খাওয়ার মধ্যে আবার গরম
গরম মাংসই বেশী । এদিকে রাত্রিতেও যে একটু ইচ্ছামত ঘুমিয়ে
আহাও হাতী-ঘোড়ার সঙ্গে পারি না । তার পর অতিপ্রভাতেই খোঁজ
পো পাখীমারা বাধগুলির বনগমনকালের কর্ণপোড়াজনক কোলাহলে
আধিষ্ট উঠিবে এততেও আমার সেরেণ কষ্ট হয় নাই । কিংবা বহু

ଫୋଡ଼ା ସଂବୁତ୍ତୋ (୧) [ଚ] । ତେଣୁ ହି କିଲ ଅନ୍ନୋସୁ' ଅବହୀ-
ବେସୁ' ତତ୍ତ୍ୱଭବଦା ମିଆଣୁସାରିଣା ଅକ୍ଷମପଦ' ପବିତ୍ରେଣ ମମ
ଅଧ୍ୟକ୍ଷଦାଏ ସତ୍ତ୍ୱନ୍ତଳା ଶାମ କାବି ତବସ୍ଥିକକ୍ଷଣା ଦିଦା, ତ'
ପେକ୍ଷିଅ ସମ୍ପଦ' ଶରଗମଣସ୍ଥ କଥାମ୍ମି ଶ କରେଦି (୨) (ଛ) ।

ଏତାବତାପି ମେ ଫୋଡ଼ା ନ ସଂବୁତ୍ତା, ଯତଃ ଅୟ' ଗଞ୍ଜସ୍ତ ଉପରି ବିକ୍ଷାଟକ୍ତଃ
ସଂବୁତ୍ତଃ (ଚ) । ତେନ ହି କିଲ ଅନ୍ନାସୁ ଅବହୀନିପୁ ତତ୍ତ୍ୱଭବତା ଯୁଗାନ୍ତ-
ସାରିଣା ଆକ୍ଷମପଦ' ପବିତ୍ରେଣ ମମ ଅଧ୍ୟକ୍ଷତୟା ଶକୁନ୍ତଳା ନାମ କାପି
ତପସ୍ଥିକକ୍ଷଣା ଦିଦା, ତା' ପ୍ରେକ୍ଷା ସାମ୍ପ୍ରତ' ନଗରଗମନସ୍ୟ କଥାମପି ଗ୍ନ

ହିନେତ୍ୱର୍ଥଃ । ଫୋଡ଼ା ଅକ୍ଷୟଦୁଃଖମ. ସଂବୁତ୍ତା ସଞ୍ଜାତା । ଗଞ୍ଜସ୍ତ କପିଳସ୍ତ । ବିକ୍ଷାଟ-
କ୍ତଃ ନିତାନ୍ତଫୋଡ଼ାକରୋ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟାଧଃ, ସଂବୁତ୍ତଃ ସଞ୍ଜାତଃ । ତେନିବାସନ୍ତଃ ଦୁଃଖଃ ଜାତମିତି
ଭାବଃ ।

(ଛ) ଦୁଃଖାନ୍ତରମାହୁ ନୈତି । ତେନ ଉକ୍ତବିଧିନି ଦୁଃଖପ୍ରବାହିତ୍ୟ ଫୋଡ଼ାମାନିଧିତ୍ୱର୍ଥଃ,
ଅବହୀନିପୁ ବେଗେନ ରାକ୍ଷୋ ଗମନାୟ ପଶ୍ୟାନ୍ ଶ୍ଥିତିପୁ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ଥିତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ତତ୍ତ୍ୱଭବତା ମାନ-

ମାନେର ଉପରେ ଏହି ଏକଟା ବିକ୍ଷୋଟ ହଇଛାଛେ, ମେହି ଜଗୁହି ଅକ୍ଷ କଟ୍ଟେ
ହଇଛେ । ତାହାତେ ଆବାର ବାଧା, ଆମାକେ ପିଛନେ କେଲିଆ,
ଅତ୍ୟନ୍ତବେଶେ ଏକଟା ହରିଶେର ଅହୁସରଣ କରିତେ କରିତେ, ତପୋବନେ
ପ୍ରବେଶ କରିଆ, ଆମାରହି ଦୁର୍ଦ୍ଦୃଷ୍ଟବଶତଃ ଶକୁନ୍ତଳା ନାମେ କୋନଓ ତପସ୍ଥି-
କକ୍ଷାକେ ଦେଖିଛାଛେନ; ତାହାକେ ଦେଖିଆ ଏଥନ ଆର ବାଢ଼ି ଯାଓସାର

(୧) ଏକପଦ୍ୟ ଦାଷି' ବି ଫୋଡ଼ା ଶ୍ଚ ବିକ୍ଷମହ । ତଦୌ ଗଞ୍ଜସ୍ତଉପରି ବିକ୍ଷାଟୋ
ସଂବୁତ୍ତୋ ।

(୨) ହିନ୍ଦୀ କିଲ ଅନ୍ନୋସୁ ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟେଷୁ ତତ୍ତ୍ୱଭୌ ମହାଶାରିଣ ଅକ୍ଷମପଦ' ପବିତ୍ର
ତାବକକ୍ଷଣା ସତ୍ତ୍ୱନ୍ତଳା ଶାମ ମମ ଅଧ୍ୟକ୍ଷଦାଏ ଦଂସିଦା । ସଂପଦ' ଶରଗମଣସ୍ଥ ମହା
କାହ' ବି ଶ କରେ ।

এব' জীব চিন্তাশ্রম মে পছাদা অচ্ছিসু' রশ্মণী, কা গদী ।
 জাব ণ' কিদমাআরপরিগহ' পিশ্রবশ্রম' পেঙ্কামি [১] (জ) ।
 পরিক্রমাণলোক্য চ । এমো বাণাসণহত্যো হিশ্রম-ণিচ্ছিদ-পিশ্র-
 শ্মণী বণপুপ্ফমালাহারী ইদো জীব, আশ্রচ্ছদি পিশ্রবশ্রমো

করোতি (ক) । এবমেব চিন্তয়ত: মে প্রমাতা অচ্ছাণী: রজনী, কা
 গতি: । যাবদেব' ক্রতাচারপরিগহ' প্রিয়বয়সং প্র'বে (জ) । এব
 বাণাস্তনহস্ত: হৃদয় নিহিত প্রিয়জন:, বনপুষ্পমালাধারৌ ইত এব

নৌয়েন রাজা, সৃগালুমাণিণা সৃগস্য পশ্য'ত্ ধাবতা, আশ্রমপদ' তপীবনম্, প্রবিষ্টে ন
 মতা । অবন্যতয়া পুষ্পয়ন্যতয়া মন্দমাগ্যতবেত্যর্থ: । কয়ামপি প্রস্তাবমপি । তনয়
 শ'ত্রশালিলাভোপাধৌপি নাস্তীত্যাশয়: ।

(জ) এবমিতি । এবমেব ইত্যমেব, চিন্তয়ত: শয়িত্বৈব ভাবয়ত: । অচ্ছী-
 শ্রমণীরপি, রজনী প্রমাতা, বহিরালোকপ্রসরণাত্ বহি: সর্ব'থে'ব প্রমাতা, শয়নকুঞ্জ-
 প্যাস্ত্রোক্ষাগমনাত্ শ্রমণীরপি প্রমাতৈত্যর্থ:, কা গতি: শালিলাভে ক'চপায:, অপি তু
 কাপি নাস্তীত্যর্থ: । ক্রত আচারপরিগহ: সৃগযোচিতবেশধারণ' যেন তম্ ।

(ক) পরোতি । পরিক্রমা ক্রিয়ন্ত' পদশ্লেপ' ক্রত্বা । বাণান্ অস্মতি শ্বিপ-
 ল্যমেনেতি বাণাস্তন' ধনু: হস্ত'যস্য স:, হৃদয়ে নিহিত: স্যাপিত: প্রিয়জন: শ্রবন্ত

নাশও করেন না । শয়ন করিয়া এইরূপই কেবল চিন্তা করিতেছিলাম,
 এই অবস্থায় আমার চোখে রাত পোহাইয়া গিয়াছে; তা উপায় কি ?
 বাহা হউক, সৃগযাবলধারী শ্রিয়নথার সহিতই সাক্ষাৎ করি। (পদক্ষেপ-
 পূর্বক দর্শন করিয়া) এই যে বনপুষ্পমালাধারী শ্রিয়বয়স্ক, মনে মনে
 শ্রিয়জনের চিন্তা করত:, ধনু হাতে করিয়া এই দিকেই আসিতেছেন ।

(১) অচ্ছবি তচ্ছ ত' এব' চিন্তাশ্রমচ্ছ অচ্ছীমু পছাদ' আশি ...ক্রিচার -
 পরিগহ' (কিদমারপরিগহ') ।

[१] । [भ] भोदु, अङ्ग भङ्ग- विप्लवो भविष्य चिह्नम् ॥
एवमि नाम विश्रामं लभेयं (२) । इति दन्तकाष्ठमयवल्गु-
स्थितः । (ज)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा (३) । (ट)

राजा । आत्मगतम् ।

‘आगच्छति प्रियवयस्यः (भ) । भवतु, अङ्गभङ्गविकलो मूल्या ख्यास्यामि ।
एवमपि नाम विश्रामं लभेय ।

क्षेति तात्पर्यं यस्य सः, प्रियां शकुन्तलां चिन्तयन्निवर्तते । एतत्, नयनभङ्गादिना
‘अनुमितमिति बोध्यम् ।

(ज) भवत्विति । भवतु पुनरपि मृगानुधावनादिप्रस्ताव इति शेषः । ‘अङ्गानां
‘कटिदेशप्रभृतावयवानां भङ्गेन अस्वास्थ्यव्यस्यककौटिल्यकरणेन विकलः अस्माभाविका-
वस्थः । एवमपि अङ्गभङ्गविकलवभावेनावस्थानेनापि । नाम सम्भावयामि । ईदृश-
‘वस्थादर्थं नाम अस्वास्थ्यानुमानेन सा प्रति राज्ञो विश्रामानुमतिदानस्यैव सर्वथा सुस-
वादिनि भावः । दन्तकाष्ठं काष्ठमयं दण्डम् ।

(ट) तत इति । यथानिर्दिष्टः वाणानुमतिदानादिवर्तते ।

‘उड्डक , अङ्ग-भङ्ग-विकल इहेया थाकि । देखि ईहातेउ यदि विश्राम
‘लाउ कबिते पारि । (एहे वलिग्या इष्टि अवलम्बन करिग्या थाकिल)

तौहारा पर निर्दिष्टरूपे राजांर प्रवेश ।

(१) वाणामथ छत्यासिं लवणीहिं बणपुप्फमाणाचारिणीहिं परिवुद्धो --- ।

(२) ... विप्लवो विप्लव ... । लह एवम् वि ।

(३) ... यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।

(४) क्वचित् आत्मगतमिति नास्ति ।

কামং প্রিয়া ন সুলভা মনসু তজ্জাবদশ্ননাশ্বাসি (১) ।

অজ্ঞতাথে'পি মনসিজি রতিমুভয়প্রার্থনা কুরুতে ॥১॥

কামমিতি । প্রিয়া যকুললা। ক র ণ্যে ষম, ন সুলভা অল্যনায়াসলভ্যা ন
কথঞ্চিদায়াসেন লভ্যা তু স্যাৎবেত্যর্থঃ । তথা চ মী প্রতি তস্যা অনুরাগে সত্যপি
পরাধীনতয়া আত্মদানাসম্ভবাত ন অল্যনায়াসলভ্যা, মখ্যাদিভিন্নত্কুলগৌল্লাভস্থা-
দিব্যং নেন কণ্ঠাदीनां तत्प्रभूणां सम्पत्तिसम्भवात् क्रियदायासलभ्या तु स्यादिति भावः ।
তু কিন্তু, মনোমম চিত্তম্, তস্যা: যকুললায়া জাবদশ্ননে ন অনুরাগব্যঞ্জকজিহ্বা-
ঘবলোকনে ন আশ্রমিতি তত্প্রাপ্তিসম্ভাবনা জনিতানন্দমনুভবতীতি তত্ তথোক্তং জাত-
মিতি শ্রেষ: । ননু লিঙ্গিতায়া অসুলভত্বং কথমাশ্বাসানন্দ ইত্যাহ অজ্ঞতাথে'পৌতি ।
মনসিজি কামে, অজ্ঞতাথে'পি তত্প্রলীভূত সুরতসুখানুতপত্তা অচারিতার্থে সত্যপি,
প্রময়প্রার্থনা নায়কনায়িকযো: পরস্পরপ্রাপ্তাকাঙ্ক্ষা, রতি সম্ভাব্যমানং সম্মেল-
নানন্দম্, কুরুতে জনয়তি । সুতরাচ মম সহজজাবদশ্ননাশ্বাসি জাতসিবেत्याশয়: ।

অথ পরাক্রমীমান্যে ন পূর্বজ্ঞাবিশেষসমর্থং গাঢ়তাল্পরন্বাসৌলঙ্কার:, তথা অপ্রস্তু-
তাৎ নায়কনায়িকাভ্যকৌমুদ্য সামান্যাত্ প্রস্তুতযৌদু'মন্তশকুলাদুপযৌবিন্দনাৎ ক-
নায়িকযো: প্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রশংসা च, अनयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्गरः ।

তথাচ যকুললায়া দুঃসলস সমীচাকরণাত্ বিলাসী নাম প্রতিলুপ্তসম্বেরকস্
যথা সাঙ্খ্যদর্শনী

রাজা । (বগ্নত) প্রিয়তমা শকুললা একেবারে স্থগভ নহে; কিন্তু
তথাপি আমার মন তাহার অবস্থা দেখিয়া আশ্রয় হইয়াছে । তাহার
কারণ এই যে, কাম চরিতার্থ না হইলেও, নায়ক নায়িকার পরস্পরের
প্রার্থনা, পরস্পরের আনন্দ জন্মাইয়া থাকে ॥১॥

(১) জজাবদশ্ননায়াসি ।

ક્ષિતઃ કલા । એવમાત્માભિપ્રાયસમ્ભાવિતેષ્ટ જનચિત્તવૃત્તિઃ
પ્રાર્થયિતા વિપ્રલભ્યતે (૧) કુતઃ (૨) (ઠ)

“સનેહા રતિભોગાર્થા વિલાસ इति कथ्यते ।”

इदमेव तत्रोदाहृतं द्रष्टव्यम् । आर्या आतिः ॥१॥

(ઠ) ક્ષિતમિતિ । ક્ષિતમ્ આત્મનો આત્મલસૂચકં મનદ્વાસ્યં કલ્પત્યર્થઃ । આત્મનો આત્મવસેત્ત વ્યવક્તિ એવમિતિ । ઠવમ્ જનન પ્રકારેણ અદ્વનિવેશ્યઃ, આત્મા-ભિપ્રાયેણ નિજમનોદ્વત્તે રાનુદપ્ત્યેતિ તાત્પર્યમ્ સમ્ભાવિતા નિરૂપિતા ઇષ્ટજનસ્ય નાય કસ્ય નાવિકાયા વા ચિત્તવૃત્તિર્મનોમાત્રો યેન મઃ, પ્રાર્થયિતા કામચિતા જનઃ, વિપ્રલભ્યતે પ્રતાર્યેતે । તથા ચ કશ્ચિજ્જનો જનાન્તરસ્ય ભાવવિશેષમભિજ્ઞા ‘મયિ સ્વદ્-યમનુરક્તઃ’ इत्येवं मन्वन्मानो यदा तस्मिन् प्रसक्तमुपक्रमते, तदा तु तद्भावस्य विषयान्तरगततया स्वाभाविकतया वा स यत्प्रियजनः प्रकुप्यति उदास्ते उपपद्यति वा । तेन च स जन इष्टजनेन प्रतारितः एव भवतीति करणार्थः । इत्यस्य तेषां शकुन्तलाभावात् विषयान्तरगतत्वेनापि सम्भवात् तद्याह प्रतारित एव मयासीति भावः । ननु आत्म-भि-प्रार्थयेत् आत्मविषये तादृशी इष्टजनचिन्तवृत्तिः कथं सम्भाविता, यत् एव मित्यादि सामा-न्यमुपपन्नमित्याह कुत इति ।

(જેવંત કાશ્ચ કરિશ) નિદેશ મનાવૃત્તિ અશૂનારે યિનિ હેઠજનર
મનાવૃત્તિ હિર કરેન , મેહે પ્રાર્થી વાક્ષિ એ હે રૂપહે પ્રતારિત હન ।
કારણ,—

(૧) વિદ્યમાતિ ।

(૨) કશિત્ કુત્ત હિતિ નાસ્તિ ।

স্থিগ্ধং বীজিতমন্যতোঃপি নয়নে যত্ প্রেরয়ন্তরা তয়া
 যাতং যন্ত নিঃস্বয়োগুং ক-তয়া মন্দং বিলাসাডিব ।
 মা গা ইচ্ছু পরুদ্বয়া যদপি তত্ সাস্বয়মুক্তা সখী,
 সস্ব্যং তত্ কিত্ত মত্ পরায়ণমহো কামঃ (১) স্বতাং পশ্যতি ॥২॥

নিগ্ধং মতি । তথা শুক্লতনয়া , নয়নে নেতদ্বয়ম্ অযনঃ অসামিত্ব বস্তুনি, প্রের
 যন্তাঃপি প্রকঃস্ব্যভাবেন নিচ্চিপন্তাঃপি, স্থিগ্ধং সানুরাগম্, যত্ বীজিতং গোপনীয়ভাবেন
 তারাদ্বয়ং সচ্চাল্য ময়ি দৃষ্টিপাতঃ কৃতঃ ; নিতস্বয়োগুং কতয়া স্থূলত্বেন ভারবশত্যা,
 বিলাসাডিব ময়ি বিস্ময়ং প্রদশ্যেৎ, যত্ মন্দং যাতম্ কল্যমল্যং গমনং কৃতম্ ; তথা
 মা গা ন মচ্ছ ইতি ইচ্ছম্, উপরুদ্বয়া প্রিয়ং বদাকন্তু কমনুরুদ্বয়া সত্যা শুক্লতনয়া
 সখী প্রিয়ং বদা, যদপি তত্ “দাণি” কিং তুহ আশশোভি” ইत्याদিপূর্বোক্তপ্রকারম্,
 সাস্বয়ং সৈধ্যং যথা স্যারুণা, উক্তা । তত্ সস্ব্যং, অহমেব পরম্ অযনম্ আশ্রম্য
 বিপদো যস্য তত্ তাড়য়ম্, কিল সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ । অহো আশ্রয়ম্, কামঃ কামা-
 ধৈঃ, স্বতাং পরবিষয়াণামপি ভাষাণামাত্মবিষয়তাম্, পশ্যতি উৎপ্রসিক্তে সম্ভাবয়তী-
 ত্যর্থঃ । তথা চ তেযা শুক্লতলাभावান্ পদার্থান্নাবিষয়কতায়াঃ স্বাभावিকতায়া বা
 সম্ভবেঃপি যন্তনয়া সবিষয়কত্বং সম্ভাবিতম্, एतदेव मे भान्तवम् । তেন চ যদেবাহ

শুক্লতলা অশ্রুদিকে নয়নযুগল নিঃক্ষেপ করিয়াও যে অশ্রুরাগের সহিত
 দৃষ্টিপাত করিয়াছেন এবং আমাকে বিলাসভাব দেখাইবার জন্তই যেন
 নিতস্বয়ুগলের ভারবশতঃ যে অল্প অল্প গমন করিয়াছেন, আর “যাইও
 না” এইরূপ উপরোধ করিলে পর, অশ্রুধার সহিত সখীকে সেই যাহা
 কিছু বলিয়াছেন, সে সমস্ত আমার বিষয়ে (করিয়াছেন) । কি আশ্রয় !
 কাম পরবিষয়ক ব্যাপারকেও অব্যবহিক বলিয়া মনে করে ॥২॥

विदू । तथास्थित एव । भो महाराज ! य मे हृत्पसरति,
त वाचमिच्छेत्तु जगदीशसि । जगद् जगद् भवं (१) । (ङ)

(ङ) भो महाराज ! न मे हस्तः प्रसरति, तत् वाचमानेन
आम्यसे । जयतु जयतु भवान् ।

तद्वर्गेन तस्यां प्रसक्तुं प्रवर्त्तिष्ये तदैव तया प्रकुप्यन्त्या उदासीनया उपहसन्त्या वा
सत्या प्रतारणीय इति भावः ।

अथ कामः स्वतां पश्यतीति सामान्येन पूर्वं विशेषसमर्थनादर्शान्तरस्यासोऽस-
ङ्कारः ।

“वातांसम्राव्ययोः किल” इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडित उत्तम ॥२॥

(ङ) विदू इति । दण्डकाष्ठमवलम्ब्य वक्रभावेन स्थित एव । प्रसरति आशीर्वा-
दाय उत्थानावश्यकत्वेऽपि उत्थातुं न शक्नोति सात्वोपवातादिति भावः । तत् तस्मै त-
वाचमानेन लीदलीन वाक्येन, न पुनर्हस्तस्योप्युत्तोलनजन्यस्य, जाप्यसे जयपादौ
स्मिथसे ।

वाचति वाक उद्देश्यं टाप् । तथा च

“वष्ट भाग्यवत्प्रापसवाप्योरुपसर्गयोः ।

टापश्चापि हस्तानां च घ्रा वाचा निशा मिरा ॥”

जाप्यस इति । जघनं प्रयुज्यत इति इति “अजिज्ञोऽमिनि” इति जिरकारश्च
ङाकारः “अतिङ्गो” इत्यादिना प्रकारागमश्च ।

विदूषक । (मेडै भावे थाकिराई) महाराज ! आमार हात
छलि रहै ना ; ताई केवण वाक्यादरा आपनार मवर्द्धना करिजेछु ॥
आपनार छर उडैक, आपनार छर उडैक ।

राजा । त्वलोक्य सञ्चितम् । कुतोऽयं गात्रोपघातः [१] । [८]
विदू । कथं कुदो त्ति, सअं ज्जेव अच्छिं भञ्जिअ अच्छु-
कारणं पुच्छसि (२) । (ए)

राजा । न खलुवगच्छामि, भिन्नार्थमभिधीय-
ताम् (३) । [त]

(ए) कथं कुत इति, स्वयमेव अस्मि भङ्क्ता अश्रुकारणं
पृच्छसि ।

(८) राजेति । कुतः कारणात् । गात्रोपघातः अङ्गवैकल्यम् ।

(ए) विदू इति । अस्मि भङ्क्ता नयनसुषुप्तद्वयं, कुतः इति कथमिदमश्रु ?
इत्यम् अश्रुणः निर्गतस्य तत्रयनजलस्य कारणम्, कथं पृच्छसीत्यन्वयः । भवानेव-
मसौ तदगात्रोपघातस्य कारणमित्याशयः ।

(त) राजेति । अवगच्छामि तव वाक्यार्थमिति शेषः । भिन्नः शब्दा व्यङ्गायात्
पृथक् कृतः अर्थो यस्य तत् भिन्नार्थं स्पष्टार्थं वाक्यमित्यर्थः ।

राजा । (अथैव हास्येन सादृत्यं) ततोभार एहै अक्क वैक्कल २२२ल
केन ? ।

विदूषक । निज्जेठे चोत्ते आघात करिआ—‘चोत्तेर जल पडि-
अच्छे .केन ? . ठेहा जिज्जामा करिउत्तेछ किज्ज ? ।

राजा । बाबुते पारिआम ना । अण्ठे, करिआ वल ।

(१) क्वचित् त्वलोक्य सञ्चितमिति नास्ति ।

(२) कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ ।

(३) क्वचित् ‘भिन्नार्थमभिधीयताम् इति वाक्यम् ।

विदू । जं वेदसो खुञ्जस्य लीलं विडम्बेदि, तं किं
प्रभावेण ? अथवा नदीवेगस्य ? [१] । [ध]

राजा । नदीवेगस्तत्र कारणम् । [द]

विदू । मम वि भवं । [घ]

राजा । कथमिव ? । (न)

विदू । जुत्तं णाम एव्वं, जं तुए रज्जकज्जाइं उज्झिप्र
ताटिसं अस्सलिट्ठपटं पदेसं च वणचलवित्तिणा होदव्वं

(य) यत् वेतसः कुञ्जस्य लीलां विडम्बयति, तत् किम् आत्मन
प्रभावेण ? अथवा नदीवेगस्य ? ।

(घ) ममापि भवान् ।

(प) युक्तं नाम एवम्, यत् स्वया राजकाय्याणि उज्झिचः तादृशं

(य) विदू इति । वेतसः स्वनामध्यातो लताविशेषः, यत् कुञ्जस्य जनस्य, लीलां
'क्रियां कुञ्जभावमित्यर्थः', विडम्बयति अनुकरोति, तत्कुञ्जलीलाविडम्बनम्, प्रभा-
वेण शक्ता । नदीवेगस्य प्रभावेनेति सम्बन्धः ।

(द) राजेति । अतः कुञ्जलीलाविडम्बने । तथा च नदीवेग एव वेतसं कुञ्जं
करोति, स्वयन्तु स सरल एवेत्यर्थः ।

(घ) विदू इति । तद्वत् ममापि गालीपघाते भवान् कारणमित्यर्थः ।

विदूषक । वेत वे कुञ्जनाकेर अवहार अशुकरण करे, से कि
निष्ठेय शक्तिते ? ना नदीवेगेव शक्तिते ?

राजा । से विषये नदीर वेगइ कारण ।

विदूषक । आमात्रं तुम्हि ।

राजा । कि प्रकम् ? ।

(१) भी वचनम् । ...कुञ्जलीलं ...वं यदि वेगस्य ।

ति । किं एव मन्तोऽयम् । अहं ब्रह्मणो पञ्चहं सापदानुसर-
बोहिं स'खोद्दिदसन्निवन्धनाय' अक्षयो अक्षय' अयोसोहि ।
ता पसोद मे , एकाहमपि दाव विसमोऽयम् (१) । (प)

अखलितपदं प्रदेशश्च वनचरवृत्तिना भवितव्यमिति । किमत्र मन्त्रा-
ताम् , अहं पुनर्ब्रह्मणः प्रत्यहं सापदानुसरणे स'खोभित सन्नि-
वन्धनानामङ्गानामनोयोऽस्मि । तत् प्रसोद मे , एकाहमपि तावद्
विश्वस्यताम् ।

(न) राज्ञेति । कथमिव तव गात्रापचानि अहं कारणमित्यर्थः ।

(प) विदु इति । एवं भवत्यस्मिन् , युक्तं नाम सङ्गतं सम्भाव्यते , 'उपगतं
बहु तव' किमुच्यते " इत्यादिबहिर्परीतलक्षणया अतीवायुक्तं सम्भाव्यत इत्यर्थः । किन्तु
दियाह यदिहि । सज्जित्वा परित्यज्य । न खलितं न प्रच्युतं पदं दाणं 'यस्मिन्'
तम् सर्वदं रक्षोपायसम्पन्नमित्यर्थः प्रदेशं राजधानीश्च , सज्जितमित्यर्थः ,
वनचरस्य सततवनविचरणशीलस्य व्याघ्रस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यवहारः यस्य तेन तादृशेन
भवितव्यम् त्वयेति शेषः । तथा च पालनात्मकं राजकृत्यं त्वद् यत् द्विसाप्ति-
कमपि क्रियते , यच्च सर्वथा निरापदं राजधानीं परित्यज्य नानाविपत्सङ्गुले वने
विचर्यति , तदतीवायुक्तमित्याशयः ।

विदूषक । ईहा मज्जतई हईतेछे ये , तूमि बाछोव काव्य एव
सैरूप निरापदस्थान परित्राग कविद्या, एकेवारे बाधवृत्ति हईयाह ।
आम तोमार ए प्रश्ने कि उठग दिव , आमि ब्राह्मण . हईया अतिगिन

(१) एव' राक्षसाद्विज्जिह्वय एवासे आसलपदेसे वणचरवृत्तिना तुष्ट
होदव्य' । ज' सख' पञ्चहं साबदसमुच्छारयोहिं स'खोद्दिदसन्निवन्धनाय' सख
अपाय' अयोसोहि संक्षुतो । तापसादस्य विसमिदुं न' एकाहं वि विसमिदुं ।

রাজা । অস্মদগতম্ । অয়মেবমাহ , সমাপি কল্বহুতামনু-
 স্ম ত্য স্মগয়া প্রতি নিবৃত্তসুকং চেতঃ । তথাহি [১] [ফ]
 ন নমযিতুমধিগম্যমুত্‌সহিষ্যে [২]
 ধনুৰিদমাহিতসায়কং স্মগেষু ।

‘১৫’ ব্যবসিতবাক্যস্থানলগ্নাঙ্কি বস্তু । ইত্যমর ।

কল্বহুতামনুস্ম ত্য স্মগয়া প্রতি নিবৃত্তসুকং চেতঃ । অস্মদগতম্ , তথাপি তব গাভোপচাতে কথমহং কাণশমিবি
 জ্ঞাতু ম্প্রব্ধং ভবতঃ কিসুতরসিত্যাহ কিংমিতি । অতঃ ভবতঃ পর্য, ‘ক’ মন্ব্যস্তাং মধ্য
 স্ততর দীযতাম্ স্বয়ং চিন্তাসামর্থ্যে ব্রাতব্যতাত মদুরস্য কাপ নাপেচ্চাসীত্বার্থঃ ।
 মরচ স্যেচ্চমাহ অহমিতি । যুগা কুরু রাণাসাপদো যম্য জ্ঞি আপদা হি স্নজন্তবো
 জ্ঞানাদয়ঃ তেব মনুসরসে । অস্মিৎ সার্বং পশ্যত পশ্যত্‌ ধাবনৈঃ । স সৌমিতানি স্বপস্থানা
 সচালাতানি সস্বিভসনানি স ঘোরস্থানস্বয়ম্ । যেষা তেষাম্ স্চজ্ঞানং হস্তপদাটীনাং
 ‘অমৌঃ’ সচালানা দেী অসমর্থঃ ; যুগতরবেদনানুভবাদিত্যর্থঃ । অতএব আপদানু-
 স্মরণে মাং প্রত্যনুমতিকরজ্ঞৈঃ মম গাভোপচাতে ভবানেব কারশমিত ভাবঃ ।

(ফ) রাজা তে । কল্বহুতামনুস্ম ত্য স্মগয়া প্রতি নিবৃত্তসুকং চেতঃ ।
 ‘১৫’ ব্যবসিতবাক্য স্থানলগ্নাঙ্কি বস্তু ।

১. ‘১৫’ ব্যবসিতবাক্য স্থানলগ্নাঙ্কি বস্তু ।
 ২. ‘১৫’ ব্যবসিতবাক্য স্থানলগ্নাঙ্কি বস্তু ।
 ৩. ‘১৫’ ব্যবসিতবাক্য স্থানলগ্নাঙ্কি বস্তু ।
 ৪. ‘১৫’ ব্যবসিতবাক্য স্থানলগ্নাঙ্কি বস্তু ।
 ৫. ‘১৫’ ব্যবসিতবাক্য স্থানলগ্নাঙ্কি বস্তু ।

রাজা । (স্বপ্নতঃ) হে নি এই রূপ বলিতেছেন ; এধিকে শকুন্তলাকে
 মনে করিয়া, অমার চিত্তও যুগধার ঐ নিকট হইয়াছে । কারণ,—

(১) স্বপ্নতঃ । অয়মেবমাহ । সমাপিকা অপর্যুতামনুস্ম ত্য স্মগয়া

‘১৫’ ব্যবসিতবাক্য

১৫ (১) স্বপ্নতঃ

সহবসতিসুপেত্য যৈঃ প্রিয়ায়াঃ

কৃতং হব লোচনকান্তিসংবিভাগঃ ॥২॥

বিদুঃ । রাশ্যো মুখমবলোক্য । অসম্ভবং কিমপি হি অথ কদুশ-
— দি, অরসে কলু মথ বৃদিদ' [১] । (ব)

(ব) অসম্ভবান্ কিমপি হৃদয়ে কৃত্বা মন্তয়তি, অরসে কলু মথ
বৃদিদম্ ।

নোত । অধ্বাচ্চা ল্যা মুখো যত তদধিন্যম্, তথা অঃ হিতঃ সৌম্য যঃ স্যাপতঃ
সায়কা বাসো যত তদা হিতায়কম্, ইদং যতঃ, মুখো হরিতে হরথান্ লবাক্তং
ল্যথঃ, নময়িতুম্ আকটুম্, ন সতসংস্থি ন শচ্যামি । কথমিত্যাহ সংস্থি ।
যৈঃ সগৌঃ, সহবসতিম্ একমাবস্থানং তন্নিবন্ধনং সৌহৃদ্যমিতি তাতপ্যম্, উপেক্ষ
প্রাপ্য প্রিয়ায়াঃ প্রকুল্লাবাসাঃ সম্বন্ধে, লোচনযৌগচ্যুতৌ, কান্তিঃ শোভায়া, সংবিভাগঃ
সম্যন্-বিভজ্যে, দানম্ কৃতং ইব । তথা অঃ প্রিয়ায়াঃ সহবসতি মনোপি সৌহৃদ্যসৌ
বৌদ্ধিত্যত্ আদরকরণমিতি ব্যাখ্যে ন পুনঃ ইতি স্বাভাষ্যঃ ।

অথ পূর্বাঙ্কং পঠ্য পরাঙ্কং বাচ্যার্থো হিতুরিতি বাচ্যার্থো হিতুকং কথ্যমিতি মন্তহারঃ,
ব্যাখ্যে ভাবাভিমানে নীতি প্রিয়তপেচা অ, অলয়ঃ পরম্পর, মরপেচতয়া স স স স । সত্
ম অথ অ হরথান্যমিতি প্রকুল্লাবাসয়ন মন্দরমিত্যুপমান্যনয়ন ইত্যাহ্বারখালহার-
অনি ।

পুষ্টিতায় কৃতম্ ॥২॥

(ব) বিদুঃ ইতি । হৃদয়ে কৃত্বা চিত্তবৈকল্যত্রঃ মন্তয়তি স্বপ্নমিতি মন্তং মাধবী ।
অতএব মথ কলু অরসে বৃদিদ অরসে বৌদ্ধনমি, অতঃ কস্মিনম্, মনসা অসম্ভব-
স্বনয়া অসম্ভবত্বাদিত্যশয়ঃ ।

৩৭ আরোপিত আছে, বাণ ও তাহার উপর স্থাপিত বাহ্যে,
তদ্বাদি কিছু হরিণগণের প্রতি এ ধরু আবর্ষণ করিতে পারিতেছে না ।

(১) ... অরসে মথ বৃদিদ অসম্ভব ।

রাজা । সখিতম্ । অনতিক্রমণীয়' সুহৃদ্বাক্যমিতি
স্থিতোঃস্মি (১) । (ম)

বিদূ । সপরিতোষম্ । তেণ হি তুম' চির' জীব ২
উত্থাতুমিচ্ছতি । (ম)

রাজা । তিষ্ঠ , শৃণু মে সাবশেষ' বচঃ (৩) । (য)

(ম) তেন হি ত্ব' চির' জীব ।

(ম) রাজতি । সুহৃদো ভবন্তী বাক্যম্, অনতিক্রমণীয়ম্ অলঙ্ঘনীয়ম্, ইতি
হীতোঃ, স্থিতোঃস্মি অবস্থিতোঃস্মি কিমপি কথনাত্ বিরতোঃস্মীত্যর্থঃ ।

(ম) বিদূ ইতি । সপরিতোষ' পরিতোষব্জক' সুহৃদপ্রসূতাদিকমভিনীযিত্বর্থঃ ।
তেণ হি মদ্বাক্ষরচয়োনৈব হীতুনা । উত্থাতু' বিশ্রামার্থ' গমনায়েতি শেষঃ ।

(য) রাজতি । সাবশেষম্ অবশেষপার্থ্যনম্ । তথা চ উক্তমাত্ স্তুত্বা ন মন্ত-
ব্যম্, বচস্মাপ্যনপি য়ীতু' ত্বয়া স্ম্যাতব্যমিত্যর্থঃ ।

কারণ, যে হরিগণগণ একত্র অবস্থাননিবন্ধন (বন্ধুতাবশতঃ) আপনাদেব
নয়নের সৌন্দর্য্য, প্রিয়তমা শকুন্তলাকে যেন ভাগ করিয়া দিয়াছে ॥৩॥

বিদূষক । (রাজার মুখের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) তুমি মনে মনে
চিন্তা করিয়া কোন বিষয় আলোচনা করিতেছ, আর আমি অরণ্যে
রোদন করিলাম ।

রাজা । (ঈষৎ হাস্তেব সহিত) বন্ধুর বাক্য লঙ্ঘন করা যায় না,
এই জ্ঞান নীরব রাহিয়াছি ।

বিদূষক । (সন্তোষের সহিত) তা হইলে তুমি দৌর্য্যজীবী হও । (এই
বলিয়া চলিয়া যাইবার জন্ত উঠিল)

(১) কিমন্যত্ । অনতিক্রমণীয়ম্... ।

(২) বিদূষকঃ । চির' জীব ।

विदू । आणवेदु भव' । (र)

राजा । विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्ननयासे कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् [१] । (ल)

विदू । किं मोदश्च खञ्जिन्नाए (२) । (व)

राजा । यदु वच्चासि (३) । (श)

(र) आज्ञापयतु भवान् ।

(व) किं मोदकखाटिकायाम् ।

(ल) राजेति । विश्रान्तेन कृतविश्रामेण । “गल्यथाकर्मक” इत्यादिना अकर्म-
कात् अस्मैः कर्त्तरि क्तः । अन्यस्मिन् समयाभिन्ने, न विद्यते आयासी यस्मिन् तव
अपरिश्रमसाध्वे इत्यर्थः ; अतो न परिश्रममयादस्वोकारः कर्त्तव्य इति भावः ।

(व) विदू इति । मोदकं लण्डुकविशेषस्तस्य खाटिकायां खादने किं मया
भवतः सहायेन भवितव्यमित्यर्थः । अनयाससाध्यत्वात्त तत्राहमवश्यमेव सहायो
भविष्यामीति भावः । औदरि प्रायेण खाद्यपरमेव व्यवहरतीति कौतुककरमेतत् ।

अत्र नर्मन् नाम प्रतिसुखसम्भेदज्ञम् “परिहासवचो नर्मन्” इति लक्षणात् ।

खादिकेति प्रश्ने खादधातोः “प्रश्नाख्यानयोरेरिञ् च वा” इति भुज प्रत्ययः ।

(श) राजेति । यदु वच्चासि, तव सहायेन भवितव्यमित्यर्थः ।

विदूषकेण अक्तविधे परिहासे कृतेऽपि राज्ञो धैर्यादव नर्मन्भुतिर्नाम प्रतिसुख-
सम्भेदज्ञम् “धृतिस्तु परिहासजा । नर्मन्भुतिः” इति लक्षणात् ।

राजा । धाम् ; शेषपर्याप्त आमाव कथा शोन ।

विदूषकः । आदेशः कर्तुः ।

(१) ...ममान्यकस्मिन्...

(२) किं मोदकखञ्जिन्नाए । १० च हि अत्र समुद्दीर्घो लघो ।

(३) यदु वच्चासि । कः कोऽव भोः । ।

বিদুঃ । গহীদী কল্যণী [১] । (ঘ)

রাজা । কঃ কোঽত্র ভোঃ ।। [স]

দৌবারিকঃ । প্রবিশ্য । আশ্রয়েদু ভদ্রা । [হ]

রাজা । রৈবতক ! সেনাপতিস্তাবদাঙ্কয়তাম্ । (জ)

দৌবা । রাহ । ইতি নিশ্চয় সেনাপতিনা মহ প্রবিশ্য । এদু এদু

(ঘ) গহীতঃ স্তম্ভ ।

(হ) আশ্রয়তু ভদ্রা ।

(ঘ) বিদুঃ ইতি । 'কল্যণ' সম্বন্ধে যবসাবসর 'কল্যণ', গহীতঃ স্তম্ভিতঃ, যবস-
মা স' যাবতু স্থাতিমিতি তাত্পর্যম্ ।

(স) রাজা ইতি । ভো ইতি পরিজনসম্বোধনে । কঃ কঃ পরিজনং তিষ্ঠতীতি শ্রীকঃ ।

(হ) দৌবেতি । হারি নিযুক্তৌ দৌবারিকঃ । ভদ্রা স্তম্ভী রাজা ইতি যাবতু ।

(জ) রাজা ইতি । রৈবতী নামিকায়াঃ স্তম্ভা অপর্যমিতি রৈবতকঃ । অপর্যায়
অব পলয়ানাং রৈবতব্দ্যতু স' স্তম্ভা কপলয়ঃ ।

রাজা । তুমি বিল্যাম করিয়া, অনায়াসসাধ্য অল্প একটি কার্যে
আমার ক্লেশ হয় হইবে ।

বিদূষক । কি মোদকভঞ্জে ?

রাজা । যে বিষয় বলিতেছি ।

বিদূষক । অনিবার্য অবসর আইলান ।

রাজা । ওহে ! এখানে কে কে আসি ?

দৌবারিক । (প্রবেশ করিয়া) মহারাজ আবেশ করুন ।

রাজা । রৈবতক ! সেনাপতীকে ডাক ।

(১) 'কল্য' পাঠঃ ভবিতু শাস্তি ।

জ্যো । এস আলাপদিব্বকস্বো ভদ্রা ইধ জ্যেব চিহ্নি ,
সংঘটু য় প্রজ্যো (১) । [ক]

সেনা । রাজানমবলোক্য স্বগতম্ । দৃষ্টদীপ্যপি স্ময়য়া স্বান্নিগি
কীবলং গুণায়ৈব সংহৃতা । তথাহি দেবঃ (২) । [খ]

অনবরতধনুর্জ্যাস্ত্রালনক্রুরবর্ণা [৩]

রবিকিরণমহিষ্যঃ স্বেদলেশৈরমিশ্রঃ [৪] ।

(ক) তথা । এতু এতু আয়্যঃ । এষ আলাপদত্তবয়ং
ইহ এব তিষ্ঠতি, উপসর্পতু এনমায়্যঃ ।

(ক) হেবিত । তথা যথা ভবানাজ্ঞাপয়তি তথা করাসৌখ্যঃ । অর্থাৎ
য কথোপকথনে দত্তৌ প্রেমিতৌ কথৌ যেন সঃ, ভর্তা রাজা । আয়্যঃ সজ্জনো ভবত ।

[খ] সিনেতি দৃষ্টং প্রবচসিহ্নং দোষঃ হি সজ্জনম্ভ্যো বিপদে পথবা স্ময়য়া স্ময়য়া
দৃষ্টং মাতা দৃষ্টদীপ্যপি অন্নিগি জনে ইত্যর্থঃ । সনয়া পয়ঃ সঃ, স্বান্নিগি রাজা ।

দেবোবিরক । তাহাই । (নির্গত হইয়া, সেনাপতির সহিত পুনর্বা
প্রবেশ করিয়া) আসুন আসুন আপনি । এই বে আমাদের আনায়ে
কান দিয়া মহারাজ এইখানেই রহিয়াছেন । আপনি ইহার নিকট যান ।

সেনাপতি । (রাজাকে দেখিয়া স্বগত) যুগ্মদ্বার দোষ লক্ষণ
দেখিতে পাইলেও, মহাবাজের প্রতি তাহা কেবল গুণেই বর্ণিত হইয়াছে ।
কারণ,—

(১) ...এসো অশ্বাবযজ্ঞজ্যো হদৌ দিব্বাদিহৌ এব ভদ্রা চিহ্নি । সবসংঘটু
জ্যো ।

(২) সেনাপতিঃ । রাজানমবলোক্য । দৃষ্টদীপ্যপি স্বান্নিগি স্ময়য়া কীবলং এব
সংহৃতা । ... ।

(৩) ক্রুরপূর্ণম্, ক্রুরকন্ধ্যাঃ ।

(৪) রবিকিরণমহিষ্যঃ স্বেদলেশৈরমিশ্রম্ ।

અપચિતમપિ ગાત્રં વ્યાયતત્વાદલચ્ચાં

ગિરિચર દ્વય નાગઃ પ્રાણસારં વિભક્તિં ॥૪૥

શિશુવનિકમ્, ગુણાયૈવ ગુણસંપાદનાયૈવ । તથાહિ તમેવાર્થં જાનોહિ । “તથેવા-
જશ્વપરિપટિતો ધાતુર્ગતૌ ” इति कातन्त्रपरिशिष्टटीकायां गोपीनाथः ! દેવો રાજા ।
एतच्च विभक्तीं तिथीकक्रियायाः कर्तुं पश्य ।

અનેતિ । અનવરતં સતતં ધનુષો જાયા ગુણસ્ય આસ્થાક્ષનેન ક્રૂરં કઠિનં વપ્તં
શ્રીરૌં યસ્ય સઃ ; અતएव रविकिरणान् सुखं रश्मीन् सदृष्टुः न पुणस्यैभ्य ज्ञान इत्यर्थः ;
અથા સ્વે દલ્લિશઃ ષર્મ્મવિન્દુભિઃ અભિન્નઃ અવિગલિતઃ અવિજ્ઞન इति तात्पर्यम् । તેન અ-
ગિરૌ પર્વતે ચરતીતિ ગિરિચરઃ સર્વદા પર્વતસંચારી, નાગોહસ્તોવ, અપચિતમપિ સક્ત-
વિષ્ણુપરિશ્રમાન્ સ્ત્રીશ્વમપિ, વ્યાયતત્વાત્ પરિષ્કદપરિહતત્વેન વ્યાયતતયા અતિશયેન
विशालसूक्ष्मतया लक्ष्यमाश्रयादित्यर्थः ; અલચ્ચાં જગતયા અદૃશ્યમ્, તથા પ્રાણો બલ-
સેચ સારઃ સ્થિરાંશો યત્ તત્ પ્રાણસારં ગાત્રમ્ અજ્ઞનિવદ્યમ્, વિભક્તિં ધારયતિ । તથા
અ અન્થો રાજા આજન્મસુંજાલિતતયા કોમલદેહઃ રવિકિરણસદૃષ્ટઃ ષર્મ્મવિન્દુભિઃ
द्वि'स्रजन्तुभ्यो विपन्नश्च भवति, सुतरां तादृशे स्वमया दृष्टदोषैव ; અસ્થાકમયં રાજા નુ
स्वमयावशादेव कठिनदेहः रविकिरण सदृष्टुः षर्मरदिकूलः ; द्वि'स्रजन्तुभ्यः अविप-
न्नश्च । અતएव दृष्ट दोषाणि स्वमया स्वामिनि केवलं गुणायैव स'हस्येति भावः ।

અન શ્રીતોપમાત્સુહારઃ ।

“શ્રીરૌં વપ્તં વિચદ્ધઃ” इत्यमरः । । “व्यायतं व्यापते दीर्घं ङङ् वातिशयेन्या-
वत्” इति मेदिनी ।

માલિની હાસ્યમ્ ॥૪૬॥

ધનુર ગુણ અનવરત આકર્ષણ કરાવ મહારાજેવ દેશ કઠિન હશેવાહે,
સૂર્યોર કિરણ સુખ કરિતે પારિતેહે એવં ષર્મ્મવિન્દુ નિર્ગત હશેવાય
વિશ્વમ હશેતેહે ત્રા । અજ્ઞનકન કુશ હશેવા ધાકિત્તેવ, પરિષ્કદાવુદ્ધ

उपगम्य । जयति जयति स्वामी । स्वामिन् ! गृहीत-
मृगप्रचारं सूचितस्वापदमरणम्, तत् किमन्यदनुष्ठेय-
ताम् [१] । [ग]

राजा । भद्रसेन ! भग्नोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवा-
दिना माधव्ये न (२) । [घ]

(ग) उपेति । उपगम्य राज्ञः समीपं गत्वा । स्वामी प्रभुः । गृहीतः अवगतः
मृगयां हरिणानां प्रचारो गमनागमनं यस्मिन् ततः, तथा सूचिताः पदचिह्नप्रदर्शन-
दिना स्वर्गोप-आपिताः स्वापदा व्याघ्रादयो हिंस्रजन्तवो यस्मिन् ततः । तथाच अस्मि-
न्यस्थे कुत्र देशे हरिणाः प्रचरन्ति कुत्रवा व्याघ्रादयो अवसिष्ठन्ते ततः अवगतमस्माभि-
रित्यर्थः । एतेन एतदवगमार्थं सेनापतिं प्रति राज्ञ आज्ञा आम्नोदिति बोध्यम् । तत-
तस्मात्, अन्यत् उक्त-कार्येऽव्यभिचरम् किं कार्यम्, अनुष्ठेयतां मया क्रियताम्, तदा-
ज्ञाप्यतामित्यर्थः ।

(घ) राज्ञेति । भद्रा उत्कृष्टा सेना यस्य स भद्रसेन इति सेनापतेर्नाम, तत-
सन्बोधनम् । मृगयापवादिना मृगयाया निन्द कारिणा, माधवे वसन्ते साधुरिति माध-
व्येन तत्रास्मा विदूषकेनित्यर्थः । एवञ्च “कुमुदमन्नायभिधः” इत्यादिभारिक-
यनः स गृहीत इति ज्ञेयम् । भद्रात्साहो मृगयां प्रति गच्छेदामः । तददा न
किञ्चिदन्यदनुष्ठातव्यम्, विन्यस्तमित्याशयः ।

थाकाश विशाल बलिदा, उदा नका कर। याय नी ; सुहरां पार्श्व उ
हृत्तोर भाग ईनि, केवळ कमरार देड धारण करिहट्टेन ॥ १३॥

(निष्कटं बाहया) महाराजेर ऊग्र दटेक, ऊग्र दटेक । महाबाहू !
बनेर भित्तद्वर हविर्गणेर विहरणहान जानिवाछि एवं हिंस्त्रजङ्गमणेर

(१) उपेय । जयतु स्वामी । गृहीतस्वापदनरणं किमन्यदनुष्ठेयते ।

(२) ...मन्दोत्साहः ...माधव्ये न ।

सेना । जगन्निजम् । सखे ! माधव्य ! स्थिरप्रतिज्ञी
भव, यद् तावत् स्नामिनश्चिन्तयन्ति मनुवन्ति च । प्रकाशम् ।
देवः ! प्रलपत्येव वैधेयः, ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । पश्यतु
देवः (१) । [छ]

मैदम्बेटकशोदरं लघु भवतु तत्साहयोग्यं वपुः [२]
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमश्चित्तं भयक्रोधयोः ।

(६) सेनेति । आत्मना सकृपि विदूषकः सखेव व्यवहरतीति सेनापतिरपि
'सखे' इत्येव सम्बोधयति । स्थिरप्रतिज्ञी भव स्वयं निवर्त्तनविधये इति शेषः ।
मनुवन्ति च मनुसंविष्टाणि । विधेयः आत्मनः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहीनतया स्वैवा-
सीव वचने स्थितः, विधेय एव वैधेयो मूर्खः प्राज्ञादित्यात् स्वार्थं यच्छ । प्रलपति
यच्छकं स्वयं सपवदति । नन्विति हट्टान्तर्यम् । प्रभुर्भगवानिव, निदर्शनं स्वजगत्सा-
क्षपकारित्वं हट्टान्तः ।

मैद इति । वपुः शरीरम्, मैदसः दृक्स्थूलतत्सम्पादकप्राप्तु विज्ञेयत्वं हं देन
परिग्रहाधिक्यात् विनाशिनं कृत् शोणमुदरं, यव तत्, अतएव लघु भवतु इति, अत-

अज्ञानज्ञान करिष्यहि ; अतएव आत्र किं करिष्य ? ।

राजा । उग्रसेन ! युगधर अपवाहकारी माधव्य, युगधर सखे
आद्यात्क उग्रोत्साह करिष्यहे ।

सेनापति । (विदूषकेन निकटं हृषि हृषि) सखे ! माधव्य ! त्वं
क्षिप्रप्रतिज्ञः कृत् ; आत्र किञ्च राजारः मनोवृत्तिर्य अज्ञानज्ञान करिष्य ।
(प्रकाशे) यद्वासात् + ए मूर्, अनर्थकं वर्जितेहे ; कारणं युगधर उग्र-
करिष्यतामस्य महाराजहे मुद्रात् । ताहा महाराजहे वेधुन ।

(१) माधव्य इति सम्बोधकं पश्यतु देवः, इति च लक्ष्यं नास्ति ।

(२) सत्त्वानयोग्यं वपुः ।

सत्कर्षः स च धन्विनां यदियवः सिध्यन्ति खच्छो चक्षे,
मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग् विनोदः कुतः । ५ ।

एव च सत्साहचर्यम् सर्वेष्वेव कर्मसु सदाभिकरणम् भवति । अपि तथा, सत्त्वानां
हन्त्यजननाम्, भयक्षीयथोः भयकानि क्षोधकाणि चेत्यर्थः, विकृतिमत् सत्तातविका-
रम्, चित्तं खच्छानि चेटाविशेषदशं येन चकमस्यति । तथाच सति पुष्टेऽपि अट्टकां
भयस्य क्षीयत्य वा प्रागवयवमात् बाहुल्येन सुविधेव जायत इति भावः । अपि चेति
‘वार्यः’ । धन्विनां धनुर्हाराणाम्, स सत्कर्षः प्राधान्यम्, सत् चक्षे चक्षणे यमनशीले
इति यावत्, लक्ष्ये शरस्ये, ईषयो वाचा, मिथ्यन्ति कृतकार्या भवितुमर्हन्ति अङ्ग-
चक्षेधाय शक्तु वन्तोत्यर्थः । अतएव मृगया मिथ्या हि मिथ्येव व्यसनं वदन्ति ‘मृगया
व्यसनम्’ इति मन्वदयो मिथ्येव व्रजन्तोत्यर्थः ; व्यसनस्य निरर्थकत्वात् मृगयायास्तु
सञ्चारीत्या साधकत्वादित्याशयः । विशेषतश्च ईदृक् विनोदः आमीदः, कुतः मृगयाभि-
न्नात् कक्षात् काष्ठात् भवति, अपि तु कुतोऽपि नेत्यर्थः । अतएव एष वं धियः प्रव-
हन्ति चेति भावः ।

अत्र मृगयायां व्यसनत्वस्य मिथ्यात्वं प्रति बहुकारणोक्त्या सात समुच्चयोल्लेखः, तथा
वदन्तीत्यन्वयात् प्रति पूर्वं वाक्यवराणां हेतुव इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अर्था
वर्तित्येति ; एषाश्च परस्परनिरपेक्षतया संखटिः ।

“द्रव्यासुखवसायेषु सख्यमख्यो तु जन्तुषु” इत्यमरः ।

मृगयायां व्यसनत्वकाङ्क्ष मनुः—

“मृगयायां दिवास्त्रः परीवादः क्षिप्रो मद्ः ।

तीर्थं (मृग) इवाख्या च आनन्दो दमको बन्धः ॥”

मार्द्वं च विस्तीकृतं इति ॥ ५ ॥

मृगयायां परिश्रमे मेघधातु नटे इत्यादि उपपन्नं कृत्वा ह्य एवः शरीर
हान्ता एव उपपत्त्यैव उपपृक्त ह्य ; उक्त एवः क्रोधाद्यैः मग्नं जलप्रापेक

বিদুঃ । স্তোষম্ । অপেহি রে উচ্ছ্বাসহীতুষ ! অসম্ভবং
পরিদিং পাবস্বী, তুমং দাঘ দাসৌ পুন্তী অঙ্করদৌ অঙ্করং
আহিচ্ছন্তৌ জাব সিখালমিখলৌলুপস্য কস্য বি জিখরি-
চ্ছস্য সুহে ণিবড়িটৌ হৌহি [১] । (খ)

(খ) অপেহি রে উচ্ছ্বাসহীতুষ ! অসম্ভবান্ প্রকৃতিমাপন্নঃ, ত্বং
তাবৎ দাঘাঃ পুন্তঃ অটবীতঃ অটবীমাহিচ্ছমানঃ যাবৎ অগাল্লমুগ-
লৌলুপস্য কস্যাপি জীঘাং কচ্ছস্য সুখে নিপতিতৌ ভব ।

(খ) বিদুঃ ইতি । অপেহি দুঃ গচ্ছ । অসম্ভবান্ মানমীযৌ রাজা, প্রকৃতিমাপন্নঃ
মত্প্রবোধেন স্বভাবং প্রাপ্তঃ । উচ্ছ্বাসজননাত্ ইতি ত্বমিতি । দাঘাঃ পুন্তঃ স্বীল
ব্রহ্মণঃ, অটবীতঃ অটবীম্ বনাত্ বনম্, আহিচ্ছমানঃ পর্যটন্, অগাল্লমুগলৌলুপস্য
অগাল্লহরিণীম্ অত্যন্ত অমিলানিষাঃ । জীঘাং কচ্ছস্য চরভক্ষকস্য ।

চিত্তবিকার বৃত্তিতে পারো যায় ; বহুর্জরদিগের তাহাই প্রাধান্ত যে, গমন
শীল লক্ষ্যের প্রতি বাণগুলি কৃতকার্য হইতে পারে । অতএব
মহর্ষিরা মুগরাকে যে বাসন বলিয়াছেন, তাহা মিথ্যা । কারণ, মুগরা-
জিন্ন এমন আশ্রয় কোথা । পাওয়া যায় ৷৫৥

বিদূষক । (ক্রোধের সহিত) ওহে উচ্ছ্বাসজনক ! তুমি চলিয়া
যাও । রাজা প্রকৃতিস্থ হইয়াছেন । দাসীর ছেলে তুমি, এক বন
হইতে অশ্রুবনে বিচরণ করতঃ, শৃগাল ও মুগলোভী বৃদ্ধ ভিক্ষকের মুখে
নিপতিত হও ।

(১) অসম্ভবং পরিদিং পাবস্বী । তুমং অটবীদৌ অটবী আহিচ্ছন্তৌ অঙ্করা-
অঙ্করকুন্তল জিখরিচ্ছস্য কস্য বিদুঃ পরিদ্যসি ।

राजा । सेनापते ! आश्रमसन्निकर्षे स्थितोऽस्मीति वचनं
तै नाभिनन्दामि । अथ तावत् (क) (१)

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं मृद्वै सुदुस्ताहितं
छायासङ्कटदम्बकं मृगकुलं रोमन्ध्रमभ्यस्यतु ।

विश्वम्भैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षरितः पल्लवे (२)

विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्यदनुः ॥६॥

(क) राजेति । आश्रमस्य सन्निकर्षे समीपे । नाभिनन्दामि न प्रशंसामि तथा-
भिहित वचनमभिनन्द्य तदनुचरेण न खलु मृगयायां प्रवृत्तौ भवामीत्यर्थः, आश्रम-
सन्निकर्षे अकल्पानेन तदव्यभिचारेण हननस्य नितरामन्वाय्यादिति भावः । अथेत्यस्य
गाहन्तामित्यादिभिः श्लोकस्य किमभिप्रेत्यः ।

गाहन्तामिति । महिषाः, सुदुर्वारं वारं मृद्वै सुदुस्ताहितम् आहतम्, निपीयते
अभिनिहितं निपानं जलाशयस्य सलिलं जलम्, गाहन्ताम् आलीङ्गयन्तु । मृगयातो
निर्गतवशीनं अस्त्रद्वयाभावात् यथास्वभावमाचरन्ति भावः । एवमन्वतामि । मृगकुल
हरिणसमूहः, छायायाम् अनातपे देशे बद्धं विहितं कटदम्बकं समवेतभावी द्वेन
तादृशं सत्, रोमन्ध्रं मिलितं वस्तु समुदगीष्य पुनस्तस्य चर्चयन्, अभ्यस्यतु पीन-
न्येन करोतु । वराहपतिभिः शूकरयुक्तेः, विश्वम्भैः अस्त्रद्वयाभावेन आश्रमस्यचित्तः
सङ्घः, पल्लवे च्छद्रजलाशये, मुस्ताक्षरितः मूलोत्पाटनेन मुस्ताकानां हानिः, क्रिय-
ताम् । तथा इदम् अस्मदनुच, शिथिलः प्रान्तभागद्वये संज्ञाभावात् अश्वीभूतः

राजा । सेनापति ! तपोवनैर् निकटे ब्रह्मिणाः श्रुतं
नान्न कथञ्च प्रशंसामा कश्चिन्ना मृगयायै प्रवृत्तं दृष्टे पात्रि नो । अत-
एव आज—

(१) मद्र सेनापते ! आश्रमसन्निकर्षे स्थिताः आः, अतस्तै वचः...

(२) विश्वम्भैः क्रियतां वराहपतिभिः ।

